22 (2024)

ISSN 2353-9178
e-ISSN 2543-8859

TURYSTYKA I ROZWÓJ REGIONALNY

JOURNAL OF TOURISM AND REGIONAL DEVELOPMENT

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Warsaw University of Life Sciences – SGGW

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

TURYSTYKA I ROZWÓJ REGIONALNY

JOURNAL OF TOURISM AND REGIONAL DEVELOPMENT

2024 nr 22

Wydawnictwo SGGW

Rada Programowa
prof. dr hab. Jarosław Gołębiewski – SGGW w Warszawie
prof. dr hab. Jan Sikora – Uniwersytet Zielonogórski
dr hab. Izabella Sikorska-Wolak – PSW w Białej Podlaskiej
prof. dr hab. Andrzej Wiatrak – Uniwersytet Warszawski
prof. Vitalii Rybchak – Państwowa Akademia Nauk Stosowanych im. Ignacego Mościckiego w Ciechanowie
prof. Olena Slavkova – Sumy National Agrarian University (Ukraina)
prof. Brigita Žuromskaite – Mykolas Romeris University (Litwa)
prof. Lubov Mykhaylova – Sumy National Agrarian University (Ukraina)
prof. Vicky Katsoni – University of West Attica (Grecja)
doc. dr Sergii Iaromenko – Odessa National Economic University (Ukraina)
dr Alina Katunian – Vilniaus Kolegija / University of Applied Sciences (Litwa)

Komitet Redakcyjny
Redaktor naczelny – prof. dr hab. Krystyna Krzyżanowska
Sekretarz redakcji – dr Jan Zawadka
Redaktorzy tematyczni:
turystyka – prof. dr hab. Henryk Tracz, prof. dr hab. Irena Ozimek, dr hab. inż. Agata Balińska – prof. SGGW, dr hab. Michał Roman – prof. SGGW, dr Piotr Gabryjończyk
doradztwo i przedsiębiorczość – dr inż. Anna J. Parzonko, dr inż. Anna Sieczko
zarządzanie informacją – prof. dr hab. Joanna Paliszkiewicz, dr inż. Ewa Jaska, dr inż. Agnieszka Werenowska, dr inż. Ewa Stawicka
rozwój regionalny – dr hab. Zbigniew Brodziński, dr Agnieszka Bobola, dr Wioletta Bieńkowska-Gołasa
redaktor językowy – mgr Agata Cienkusz (język polski), dr Piotr Gabryjończyk (język angielski)
redaktor statystyczny – dr hab. Joanna Kisielińska

Recenzenci za 2024 rok
Agata Balińska, Valentyna Bandura, Oksana Białkowska, Małgorzata Bogusz, Agnieszka Brelik, Dominik Dąbrowski, Kateryna Fedosova, Piotr Gabryjończyk, Yulia Galchinska, Agnieszka Gałecka, Joanna Gęsikowska, Liubov Gutsalenko, Ewa Jaska, Anna Jęczmyk, Alina Katunian, Dmytro Kharenko, Oleksandra Kostyszyn, Magdalena Kozera-Kowalska, Krystyna Krzyżanowska, Mihaela Lazović, Marzena Lemanowicz, Agnieszka Maciąg, Renata Marks-Bielska, Arkadiusz Niedziółka, Longina Ożga, Wojciech Ożga, Anna J. Parzonko, Joanna Pietrzak-Zawadka, Michał Roman, Volodymyr Rudyk, Natalia Shevchenko, Anna Sieczko, Agnieszka Siedlecka, Dagmara Stangierska-Mazurkiewicz, Yuliia Stashenko, Tetiana Szterma, Inna Tsvihun, Jarosław Uglis, Agnieszka Werenowska, Arkadiusz Weremczuk, Monika Wojcieszak-Zbierska, Jan Zawadka, Magdalena Zwolińska-Ligaj

Redakcja
Turystyka i Rozwój Regionalny
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Instytut Ekonomii i Finansów
Katedra Turystyki, Komunikowania Społecznego i Doradztwa
ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa
tel.: (+48 22) 59 34 151, tel./fax: (+48 22) 59 34 202
e-mail: jan_zawadka@sggw.edu.pl

Rozwój czasopisma został wsparty środkami finansowymi Ministerstwa Edukacji i Nauki przyznanymi w ramach programu „Rozwój czasopism naukowych" (nr projektu: RCN/SP/0084/2021/1).

Projekt okładki – Ewa Maj

Wersja papierowa jest wersją pierwotną.

Artykuły publikowane na podstawie licencji Creative Commons (CC-BY-4.0).

ISSN 2353-9178 e-ISSN 2543-8859

Wydawnictwo SGGW
ul. Nowoursynowska 161, 02-787 Warszawa
tel. 22 593 55 20 (-25, -27 – sprzedaż)
e-mail: wydawnictwo@sggw.edu.pl
www.wydawnictwo.sggw.edu.pl

Wydawnictwo SGGW

wydawnictwosggw

Spis treści
Contents

Patrycja Beba, Julita Jezierska
Czynniki wpływające na brak zakupu ubezpieczeń rolnych na przykładzie powiatu wągrowieckiego 5
Factors influencing the lack of purchasing agricultural insurance on the example of Wągrowiec County

Agnieszka Bobola
Cele zrównoważonego rozwoju w dobrych praktykach CSR przedsiębiorstw w Polsce 17
Goals of sustainable development in the good practices of Polish enterprises

Longina Chojnacka-Ożga, Aleksandra Ożga, Wojciech Ożga
Turystyka uzdrowiskowa w Polsce i jej znaczenie w rozwoju lokalnym 31
Spa tourism in Poland and its importance in local development

Kateryna Fedosova, Alina Katunian
The use of Artificial Intelligence in the restaurant business 43

Pavlina Fuhelo
Cooperation of territorial communities of Ukraine and Poland in conditions of war 55

Izabela Kapera, Grzegorz Wolak, Marcin Cziomer
Hotele historyczne: uwarunkowania rozwoju, znaczenie w turystyce i przykłady z Krakowa 65
Historic hotels in Krakow: development conditions, and importance in tourism and examples from Kraków

Artur Kieszek
Próba obliczenia właściwości mechanicznych gruntów małospoistych stabilizowanych granulometrycznie nawierzchni szlaków turystycznych 77
An attempt to calculate the mechanical properties of low-cohesion soils stabilized by granulometric methods of tourist trail surfaces

Krystyna Krzyżanowska
Jakość życia mieszkańców obszarów wiejskich w badaniu „Polska wieś i rolnictwo 2023” 87
Quality of life of rural residents in the study “Polish countryside and agriculture 2023”

Svitlana Matus, Mirosław Wasilewski, Serhiy Zabolotnyy, Tomasz Włodarczyk
Socioeconomic impact of the war on the hydropower sector of Ukraine 97

Michał Roman, Iryna Kudinova, Arkadiusz Niedziółka,
Monika Wojcieszak-Zbierska, Norbert Kawęcki, Ewa Szczucka
Agritourism farms as places of providing therapeutic services for people
with autism spectrum disorder 107

Svitlana Savitska, Serhiy Zabolotnyy
The impact of foreign investment on strengthening the security
of the national economy of Ukraine and investment guidelines
for Ukrainian-Polish cooperation 121

Dariusz Strzębicki
Rola i zróżnicowanie postów facebookowych w komunikacji marketingowej
biur podróży 133
The role and differentiation of Facebook posts in the marketing communication
of travel agencies

Monika Wojcieszak-Zbierska
Rola ogrodów społecznych w kształtowaniu relacji społecznych 143
The role of community gardens in shaping social relations

Jan Zawadka, Piotr Gabryjończyk, Natalia Klata
Determinants of physical recreation among Generation Z people 157

DOI 10.22630/TIRR.2024.22.13

Patrycja Beba✉**, Julita Jezierska**
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

Czynniki wpływające na brak zakupu ubezpieczeń rolnych na przykładzie powiatu wągrowieckiego

Streszczenie. Celem artykułu była identyfikacja kluczowych czynników wpływających na brak ochrony ubezpieczeniowej w gospodarstwach rolnych. W pracy przedstawiono wyniki badań ankietowych przeprowadzonych w grupie rolników z powiatu wągrowieckiego. Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że rolnicy często ograniczają zakres ochrony ubezpieczeniowej gospodarstwa do niezbędnego minimum, a decyzja o zakupie odpowiedniej polisy jest uwarunkowana wieloma czynnikami. W zależności od rodzaju ubezpieczenia głównymi czynnikami determinującymi brak zakupu polisy są złe doświadczenia z zakładami ubezpieczeniowymi, zbyt wysoka składka ubezpieczeniowa, zbyt niskie odszkodowanie czy po prostu przekonanie, że polisa jest niepotrzebna.

Słowa kluczowe: gospodarstwo rolne, brak ochrony ubezpieczeniowej, zarządzanie ryzykiem, rolnicy

Wstęp

Działalność rolnicza, tak jak każda inna działalność gospodarcza, wiąże się z ryzykiem występowania niemożliwych do zaplanowania negatywnych skutków podejmowanych działań. Jest to wynikiem istnienia różnego rodzaju ryzyka, które towarzyszą każdej działalności ludzkiej (Laska i Wicki, 2012). Prawdopodobieństwo wystąpienia ryzyka może doprowadzić do zmniejszenia wielkości produkcji oraz dochodów uzyskiwanych przez producentów rolnych. Dział gospodarki jakim jest rolnictwo boryka się z wieloma rodzajami ryzyka, których pojawienie się może źle oddziaływać na podjęte działania, a w ostateczności może również przyczyniać się do zmniejszenia ich efektywności. W związku z powyższym istnieje konieczność właściwego zarządzania ryzykiem, przez co należy rozumieć analizowanie, eliminowanie oraz ograniczanie ryzyka. Wśród najbardziej popularnych i najskuteczniejszych narzędzi zmniejszania strat powstałych w gospodarstwach rolnych wymienia się ubezpieczenia. W Polsce wyróżnia się dwie grupy ubezpieczeń skierowanych do rolników: ubezpieczenia obowiązkowe oraz takie, których zakup ma charakter całkowicie dobrowolny. Rolnicy jednak nie zawsze chętnie korzystają z oferty

Patrycja Beba ORCID: 0000-0001-8120-3683
✉ patrycja.beba@up.poznan.pl

towarzystw ubezpieczeniowych. Kurdyś-Kujawska (2017), Czuba (2020) czy Nurzyńska (2024) wskazują, że nieustannie zakres korzystania z ubezpieczeń w segmencie rolnym jest niezadowalający.

Celem przeprowadzenia badania była identyfikacja kluczowych czynników wpływających na brak ochrony ubezpieczeniowej w gospodarstwach rolnych.

Ubezpieczenia rolne w Polsce

Ubezpieczenia są jedną z najbardziej skutecznych form finansowania negatywnych skutków zdarzeń losowych zachodzących w działalności rolnej. Mimo słabych stron, którymi charakteryzują się usługi ubezpieczeniowe, czyli m.in. nieubezpieczalność niektórych rodzajów ryzyka oraz odmowa zapewnienia ochrony ubezpieczeniowej przez zakład ubezpieczeń, można wymienić wiele korzyści wynikających z zakupu ubezpieczenia. Wśród głównych korzyści z posiadania ubezpieczeń skierowanych dla rolników wymienia się (Organization for Economic Cooperation and Development, 2000):

- gwarancję dodatkowego zabezpieczenia i lepszą wypłacalność,
- stabilizację dochodów – wypłata odszkodowania umożliwia dalsze prowadzenie gospodarstwa bez konieczności zaciągania kredytów na pokrycie strat,
- wzrost wiarygodności wypłacalności w sytuacji, kiedy konieczne byłoby poszukiwanie źródeł finansowania w postaci kredytu,
- możliwość stosowania nowych technologii produkcyjnych (rolnik nie musi martwić się o negatywne skutki ryzyka),
- pewność wypłaty odszkodowania z zawartej przez rolnika umowy ubezpieczenia.

Obecnie w Polsce występuje obowiązek wykupu ubezpieczenia budynków wchodzących w skład gospodarstwa rolnego od ognia i innych zdarzeń losowych oraz odpowiedzialności cywilnej (OC rolnika) z tytułu prowadzenia gospodarstwa rolnego. Artykuł 10c ustawy o ubezpieczeniach upraw rolnych i zwierząt gospodarskich (Ustawa z dnia 7 lipca 2005, 2005) wprowadził również na rolników, którzy uzyskali płatności bezpośrednie, obowiązek ubezpieczenia upraw rolnych od ryzyka zaistnienia szkody spowodowanej przez powódź, grad, suszę, a także ujemne skutki przezimowania i przymrozki wiosenne. Ochroną ubezpieczeniową powinno zostać objęte min. 50% powierzchni upraw od co najmniej jednego z wymienionych rodzajów ryzyka. Oferta zakładów ubezpieczeniowych obejmuje jednak znacznie więcej produktów niż te, których wykup przez rolników jest obligatoryjny. Wśród nich można wyróżnić m.in.: ubezpieczenia mienia ruchomego, urządzeń rolniczych, maszyn, inwentarza żywego oraz upraw.

Materiał i metoda badań

Przedstawione wyniki badań zostały opracowane na podstawie bezpośredniego wywiadu z właścicielami gospodarstw rolnych na podstawie kwestionariusza ankietowego. Badaniem zostało objętych 18 gospodarstw położonych w powiecie wągrowieckim w województwie wielkopolskim. Wszystkie badane jednostki były gospodarstwami prowadzonymi bezpośrednio przez ich właścicieli i członków ich rodzin. Respondentami w badaniu ankietowym byli właściciele gospodarstw rolnych, którzy podejmują decyzje

dotyczące wyboru i ewentualnego zakupu ubezpieczeń dla swoich gospodarstw. Badanie zostało zrealizowane w 2024 roku, a odpowiedzi dotyczą 2023 roku. Kwestionariusz ankietowy obejmował dwie części:

- metryczkę dotyczącą rodzaju prowadzonej działalności rolniczej, struktury produkcji czy cech respondentów,
- pytania właściwe dotyczące opinii respondentów na temat ubezpieczeń rolnych, posiadanych przez nich produktów ubezpieczeniowych czy czynników, które w głównej mierze wpłynęły na zakup przez nich produktów ubezpieczeniowych bądź jego brak.

Charakterystyka grupy badawczej

W badaniu udział wzięli właściciele 18 gospodarstw rolnych. Wśród ankietowanych zdecydowaną większość stanowili mężczyźni. Respondenci mieścili się w przedziale wiekowym 23-65 lat, a średnia wieku wyniosła około 42 lat. Przeważająca część ankietowanych rolników miała wyższe wykształcenie rolnicze (około 40% respondentów). Rolnicy z wykształceniem średnim rolniczym stanowili 33% badanych, a 28% miało wykształcenie zasadnicze zawodowe rolnicze.

Głównym źródłem dochodu każdego z rolników był dochód z gospodarstwa. Większość ankietowanych rolników prowadziła produkcję wielokierunkową, dwóch było natomiast nastawionych wyłącznie na produkcję roślinną. Spośród 16 gospodarstw prowadzących produkcję zwierzęcą najwięcej rolników utrzymywało w swoim gospodarstwie bydło – 38%, a 25% trzodę chlewną. Produkcją mleka zajmowało się natomiast 31% ankietowanych. Zaledwie 6% rolników stawiało jednocześnie na chów trzody chlewnej, bydła oraz produkcję mleka.

Badaniem zostały objęte gospodarstwa rolników indywidualnych, których powierzchnia gospodarstwa przekraczała 5 ha. W strukturze powierzchniowej użytków rolnych dominowały gospodarstwa o powierzchni 31-70 ha (tab. 1). Wśród analizowanych gospodarstw 11% ma powierzchnię przekraczającą 120 ha. Najmniejsze analizowane gospodarstwo zajmuje powierzchnię 22 ha, a największe 300 ha. Średnia powierzchnia badanych gospodarstw wynosi 69,03 ha.

Tabela 1. Struktura powierzchniowa badanych gospodarstw rolnych

	Struktura badanych gospodarstw rolnych				
Powierzchnia [ha]	poniżej 31	31-70	71-120	powyżej 120	ogółem
Udział [%]	22	50	17	11	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Ze struktury gruntów ornych (tab. 2) wynika, że ponad połowę powierzchni zasiewów stanowią zboża, w dalszej kolejności kukurydza i rzepak. Jak wynika z przedstawionych danych, niespełna 80% powierzchni upraw analizowanych gospodarstw zostało ubezpieczone. Największy odsetek ubezpieczonej powierzchni stanowiły zasiewy rzepaku

(96,8%), który jest w znacznym stopniu narażony na ryzyko wystąpienia przymrozków wiosennych. Rolnicy zadeklarowali również, że ubezpieczają zdecydowaną większość powierzchni upraw zbóż (84,8%) czy kukurydzy (77,8%). Powierzchnia uprawy buraków cukrowych została objęta ochroną ubezpieczeniową w niespełna 25%.

Tabela 2. Ubezpieczenie powierzchni gruntów ornych badanych gospodarstw według rodzaju upraw

Wyszczególnienie	Grunty orne					
	ogółem	w tym:				
		zboża	kukurydza	groch	rzepak	buraki cukrowe
Powierzchnia [ha]	1107,5	638,0	211,5	1,7	155,0	101,3
Powierzchnia ubezpieczona [ha]	879,5	541,0	164,5	0,0	150,0	24,0
Udział ubezpieczonej powierzchni w ogólnej powierzchni [%]	79,4	84,8	77,8	0,0	96,8	23,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Wyniki badań i dyskusja

Zakup produktów ubezpieczeniowych jest procesem, na który wpływa wiele czynników. Czuba (2020) wymienia wśród nich m.in. dotychczasowe doświadczenia rolnika czy otrzymane przez niego informacje na temat rynku ubezpieczeń. Również działalność zakładów ubezpieczeniowych jest nie bez znaczenia dla podjęcia decyzji o zakupie. W literaturze zagranicznej wśród czynników mających wpływ na popyt na ubezpieczenia rolne wymienia się wiek, dochód rolnika, wielkość gospodarstwa (Stojanović i in., 2019), prawdopodobieństwo realizacji ryzyka (Knapp i in., 2021), przejrzystość rynku ubezpieczeniowego (Linhoff i in., 2023), udział dochodów pozarolniczych w gospodarstwie domowym rolnika (Njegomir i Demko-Rihter, 2018), stosunek ceny do wysokości świadczenia (Stoeffler and Opuz, 2022), prawdopodobieństwo utraty powyżej 20% produkcji (Kislingerová i Jindřich, 2022) oraz wiele innych.

W wyniku przeprowadzonych badań można stwierdzić, że rolnicy mimo prawnego obowiązku nie zawsze dokonują zakupu obligatoryjnych ubezpieczeń (rys. 1). Jedynie 94% ankietowanych miało wykupione polisę ubezpieczenia budynków gospodarczych i OC rolnika. Posiadanie ubezpieczenia może być skontrolowane przez stosowne organy (m.in. wójta, burmistrza), jednak, jak wskazują Grodź i Gajda (2012), w rolnictwie odnotowuje się słabą egzekucję przepisów w tym zakresie. Może to wynikać z obawy rządzących przed utratą głosów w wyborach ze strony rolników, na których została nałożona kara za brak polisy. Zdaniem Stempla (2010) zakup obowiązkowej polisy OC rolnika najczęściej jest dokonywany przez osoby z dużym stażem pracy w rolnictwie. Osoby takie mają świadomość ryzyka, które wiąże się z pracą w gospodarstwie rolnym i szkód, jakie można wyrządzić osobom trzecim.

Analizując z kolei stopień wykorzystania dobrowolnych ubezpieczeń rolnych, odnotowuje się znacznie mniejszy odsetek wykupionych przez rolników polis (rys. 1). Wśród rolników, którzy korzystają z dobrowolnych ubezpieczeń rolnych, największą popular-

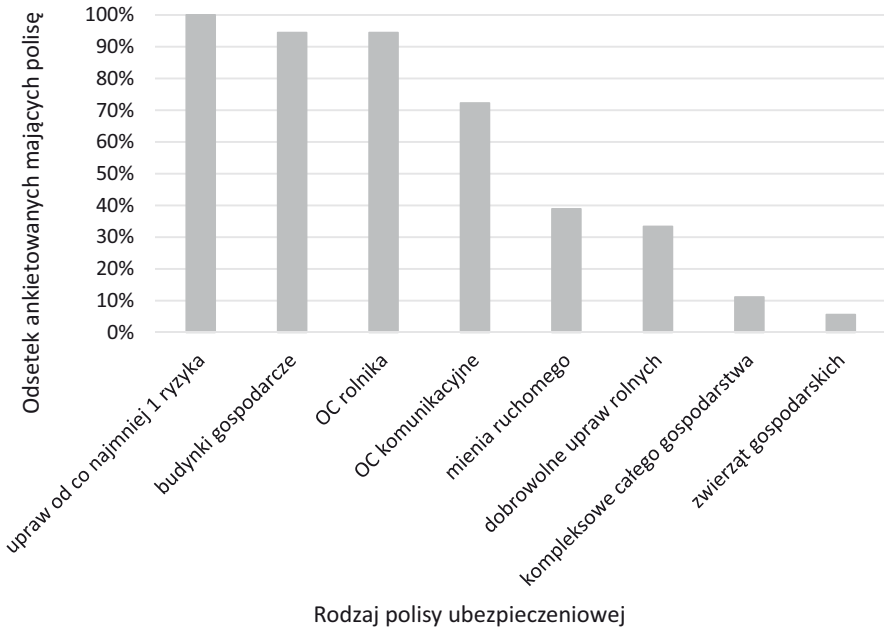

Rysunek 1. Rodzaje ubezpieczeń, z których korzystają ankietowani rolnicy

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

nością cieszyło się ubezpieczenie OC komunikacyjne, które miało ok. 70% ankietowanych. Jedna trzecia ankietowanych gospodarstw miała ubezpieczenie mienia ruchomego czy dobrowolne ubezpieczenie upraw. Najmniej popularnym ubezpieczeniem okazało się ubezpieczenie zwierząt gospodarskich. Dwaj respondenci zdecydowali się na zakup kompleksowego ubezpieczenia całego gospodarstwa. Były to największe powierzchniowo gospodarstwa wśród badanych gospodarstw. Ich powierzchnia wynosiła 150 i 300 ha. Wyniki przeprowadzonych badań wskazują na zależność, że im większe gospodarstwo, tym szerszy zakres wykorzystania ubezpieczeń dobrowolnych. Zależność między powierzchnią gospodarstwa a poziomem korzystania z ubezpieczeń potwierdzają również m.in. Stempel (2010) i Strupczewski (2016). Kurdyś-Kujawska i Sompolska-Rzechuła (2016) dowodzą w swoich badaniach, że ubezpieczenia są wręcz stymulantą rozwoju gospodarstw rolnych. Producenci rolni, którzy mają wykupioną ochronę ubezpieczeniową, cechują się większym doświadczeniem niż nieubezpieczeni rolnicy. Poprzez wykup odpowiednich polis są w stanie stabilizować swoje dochody oraz mają lepszy dostęp do usług finansowych, co pozwala im angażować się w działania charakteryzujące się większym ryzykiem.

W kolejnym etapie ankietowani mieli wypowiedzieć się na temat czynników, które spowodowały, że zdecydowali się na zakup ubezpieczenia obowiązkowego w swoim gospodarstwie (tab. 3). Najwyżej ocenianą odpowiedzią była po prostu ich obowiązkowość. Poza obligatoryjnością wykupu polisy, dużą rolę w podjęciu decyzji o zakupie odgrywa

również zapewnienie bezpieczeństwa. Rolnicy są coraz bardziej świadomi tego, że wykupienie ubezpieczeń jest ważną częścią każdego gospodarstwa. Zapewniając gospodarstwu ochronę ubezpieczeniową, nie tylko spełniają swój obowiązek, ale jednocześnie chronią je przed nieprzewidywanymi zdarzeniami losowymi, na które bardzo często nie mają żadnego wpływu. Wysoka świadomość ubezpieczeniowa ankietowanych, a co za tym idzie – umiejętność oceny korzyści płynących z uczestnictwa w systemie ubezpieczeń rolnych i ostatecznie zakup polisy ubezpieczeniowej, mogą być determinowane przez poziom wykształcenia właściciela gospodarstwa rolnego. Grupę respondentów w 40% stanowiły bowiem osoby z wykształceniem wyższym rolniczym, kolejne 33% – średnim rolniczym. Na zależność tę wskazują również inni autorzy, m.in. Falola, Ayinde i Agboola (2013), Ellis (2016) czy Kurdyś-Kujawska (2017). Najmniejszy wpływ na zakup obowiązkowego ubezpieczenia przez respondentów miała namowa agenta ubezpieczeniowego. Może wynikać to z faktu, że rolnicy często nie mają zaufania do firm ubezpieczeniowych (Wicka, 2014), a warunki ubezpieczenia nie są tłumaczone rolnikowi wystarczająco zrozumiale.

Tabela 3. Czynniki mające wpływ na zakup ubezpieczenia obowiązkowego przez respondentów

Czynnik	Średnia ocena w skali od 1 do 5	Liczba rolników wystawiających ocenę				
		1	2	3	4	5
Obowiązkowość ubezpieczenia	5,00	0	0	0	0	18
Zapewnienie bezpieczeństwa w gospodarstwie	4,22	0	0	4	6	8
Niska składka	3,61	0	0	11	3	4
Namowa agenta ubezpieczeniowego	1,38	14	1	3	0	0

Skala od 1 (bardzo słaby czynnik) do 5 (bardzo silny czynnik).
Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Czynnikiem, który w największym stopniu wpływał na decyzję o zakupie ubezpieczenia dobrowolnego przez ankietowanych rolników, były wcześniejsze negatywne doświadczenia w postaci wystąpienia szkody w gospodarstwie (tab. 4). Świadczy to o tym, że niestety rolnicy często dopiero po zaistnieniu szkody uświadamiają sobie potrzebę posiadania ubezpieczenia. Kolejnym najwyżej ocenianym czynnikiem było „zapewnienie bezpieczeństwa w gospodarstwie". Rolnicy w Polsce w procesie zarządzania ryzykiem często decydowali się na bierne metody jego ograniczania, wybierając dywersyfikację produkcji rolniczej czy po prostu unikanie działalności o wysokim ryzyku (Sulewski, 2010). Przeprowadzone badania pokazują, że rolnicy są coraz bardziej świadomi tego, że ubezpieczenie stanowi jedyny skuteczny sposób zabezpieczenia ich produkcji i majątku przed różnymi nieprzewidzianymi zdarzeniami. Dzięki temu mogą bez obaw podejmować bardziej ryzykowne, a jednocześnie zyskowniejsze dla prowadzonego gospodarstwa działania. Nie największy, jednak nadal istotny wpływ na zakup ubezpieczenia dobrowolnego wywierała również cena polisy. Najniżej ocenianym czynnikiem była namowa agenta ubezpieczeniowego. Można zatem stwierdzić, że ankietowani najczęściej samodzielnie decydowali o zakupie dobrowolnych ubezpieczeń rolnych, bez konieczności dodatkowej namowy osób trzecich.

Tabela 4. Czynniki mające wpływ na zakup ubezpieczenia dobrowolnego przez respondentów

Czynnik	Średnia ocena w skali od 1 do 5	Liczba rolników wystawiających ocenę				
		1	2	3	4	5
Wcześniejszy wypadek lub sytuacja	4,94	0	0	0	1	17
Zapewnienie bezpieczeństwa w gospodarstwie	4,38	0	0	3	5	10
Niska składka	2,88	0	4	12	2	0
Namowa agenta ubezpieczeniowego	1,38	11	7	0	0	0

Skala od 1 (bardzo słaby czynnik) do 5 (bardzo silny czynnik).
Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

W kolejnym pytaniu poproszono rolników o wskazanie czynników, które ich zdaniem mają wpływ na decyzję o braku zakupu konkretnego ubezpieczenia. Respondenci ocenili w skali od 1 do 5 czynniki wpływające na rezygnację z zakupu ubezpieczenia upraw, zwierząt oraz mienia ruchomego (tab. 5).

W wyniku przeprowadzonego badania można stwierdzić, że czynnikiem, który w największym stopniu zniechęca rolników do zakupu polisy ubezpieczenia upraw, są negatywne doświadczenia z przeszłości związane z wypłatą odszkodowania (średnia ocena 4,72). Rolnicy ponadto wskazywali, że świadczenia, które otrzymywali po wystąpieniu szkody, były niewspółmierne do strat, które wystąpiły w uprawach, a proces od wystąpienia szkody do wypłaty odszkodowania trwał zbyt długo, co działało zniechęcająco. Wyniki ankiety jednoznacznie wskazują jednak na wysoką świadomość respondentów dotyczącą potrzeby ubezpieczania upraw (czynnik „brak potrzeby" został oceniony na poziomie 1,61). Szczególnie w przypadku upraw rola ubezpieczeń jest niezwykle ważna. W kontekście zmieniających się warunków klimatycznych, przesunięcia sezonu wegetacyjnego czy występowania ekstremalnych zjawisk atmosferycznych rolnicy powinni o ubezpieczeniach upraw myśleć nie tylko w kontekście obowiązku, lecz narastającej potrzeby (Raport klimatyczny 2023, 2023). Nurzyńska (2024) wręcz wskazuje, że stosowanie instrumentów zarządzania ryzykiem w rolnictwie (którymi są m.in. ubezpieczenia) to obecnie konieczność. Ekstremalne zjawiska pogodowe, które charakteryzują się zarówno coraz większym zasięgiem przestrzennym, jak i intensywnością powodują znaczne straty w plonowaniu upraw w Polsce (Matyka, Kozyra i Siebielec, 2024). Ankietowani bardzo nisko ocenili zarówno czynnik „brak potrzeby zakupu polisy", jak i „perspektywa pomocy państwa". Wolą sami zapewnić sobie bezpieczeństwo w przypadku wystąpienia szkody niż liczyć na pomoc państwa czy władz lokalnych. Należy również podkreślić, że brak zakupu polisy ubezpieczeniowej upraw od minimum jednego ryzyka wiąże się z utratą możliwości uzyskania 100% pomocy ze strony państwa w momencie wystąpienia krytycznej sytuacji, np. klęski żywiołowej. Wobec tego zrozumiałe jest, że ankietowani rolnicy starają się zabezpieczyć swoje uprawy przed negatywnymi skutkami zjawisk pogodowych na własny koszt. Należy jednak dodać, że nie można uogólnić tej zależności na całą społeczność rolniczą w Polsce. Jak podaje Nurzyńska (2024), w 2022 roku zaledwie 20% z 1,2 mln rolników, którzy złożyli wnioski o płatności

Tabela 5. Czynniki mające wpływ na brak zakupu ubezpieczenia

Czynnik	Średnia ocena w skali od 1 do 5	Liczba osób wystawiających ocenę				
		1	2	3	4	5
Ubezpieczenia upraw						
Złe doświadczenie z wypłatą odszkodowania w przeszłości	**4,72**	0	0	1	3	14
Małe odszkodowanie	**4,27**	0	0	3	7	8
Długotrwała likwidacja	**3,72**	0	0	10	3	5
Wysokość składki	**3,50**	0	4	3	9	2
Duży stopień skomplikowania ubezpieczeń	**3,16**	0	6	4	7	1
Brak zaufania do zakładów ubezpieczeń	**2,83**	3	2	8	5	0
Brak potrzeby	**1,61**	11	3	4	0	0
Perspektywa pomocy państwa	**1,61**	12	2	3	1	0
Ubezpieczenia zwierząt						
Brak potrzeby	4,83	0	0	1	1	16
Wysokość składki	**4,77**	0	0	0	4	14
Małe odszkodowanie	**4,16**	0	0	2	11	5
Długotrwała likwidacja	**4,11**	0	0	2	12	4
Brak zaufania do zakładów ubezpieczeń	**3,88**	0	0	6	8	4
Duży stopień skomplikowania ubezpieczeń	**3,27**	0	3	9	4	2
Złe doświadczenie z wypłatą odszkodowania w przeszłości	**3,16**	2	3	5	6	2
Perspektywa pomocy państwa	**1,00**	18	0	0	0	0
Ubezpieczenia mienia ruchomego						
Małe odszkodowanie	**4,77**	0	0	1	2	15
Wysokość składki	**4,66**	0	0	0	6	12
Brak potrzeby	**4,11**	0	1	4	5	8
Brak zaufania do zakładów ubezpieczeń	**3,94**	0	0	3	13	2
Duży stopień skomplikowania ubezpieczeń	**3,83**	0	0	7	7	4
Długotrwała likwidacja	**3,66**	0	0	5	9	3
Złe doświadczenie z wypłatą odszkodowania w przeszłości	**2,94**	0	7	6	4	1
Perspektywa pomocy państwa	**1,00**	18	0	0	0	0

Skala od 1 (bardzo słaby czynnik) do 5 (bardzo silny czynnik).

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

bezpośrednie, ubezpieczyło minimum 50% deklarowanych do dopłat upraw (mimo obowiązku prawnego). Z reguły były to profesjonalne, towarowe gospodarstwa rolne, które ubezpieczenia stosują jako formę stabilizowania dochodów gospodarstwa.

W przypadku ubezpieczenia zwierząt wśród czynników, które wpływają negatywnie na zakup polisy ubezpieczeniowej, ankietowani najwyżej oceniali brak potrzeby ubezpieczenia się. Powodem tego może być mniejsze prawdopodobieństwo wystąpienia szkód w produkcji zwierzęcej aniżeli roślinnej, która jest prowadzona pod gołym niebem. Również zbyt wygórowane, zdaniem respondentów, składki ubezpieczeniowe niekorzystnie wpływają na decyzję o zakupie polisy ubezpieczeniowej. Rolnicy zarówno w przypadku ubezpieczenia upraw, jak i zwierząt gospodarskich mają możliwość zakupu polisy dotowanej z budżetu państwa, co znacząco obniża koszt takiego ubezpieczenia. W wyniku stosowanego limitu na dotacje nie każdemu rolnikowi udaje się jednak kupić tańszą polisę. Wobec tego, mimo chęci zakupu, często rolnicy nie zawierają umów z zakładem ubezpieczeniowym sugerując, że składka za ubezpieczenie bez dopłaty wiąże się ze zbyt dużym kosztem dla gospodarstwa. Wśród czynników, które również zostały wysoko ocenione jako zniechęcające do zakupu polisy, wymieniono zbyt małe odszkodowanie, długotrwałą likwidację szkód czy po prostu brak zaufania do zakładów ubezpieczeniowych.

Kluczowym czynnikiem wpływającym na decyzję o braku zakupu ubezpieczenia mienia ruchomego, podobnie jak w przypadku ubezpieczenia zwierząt, było zbyt małe odszkodowanie (ocena 4,77), zbyt wysoka składka (4,66) oraz brak potrzeby zakupu tego typu produktu ubezpieczeniowego (4,11). Warto również zauważyć, że wśród najniżej ocenianych czynników w każdej kategorii ubezpieczeń była perspektywa pomocy ze strony państwa. Rolnicy nie liczą na to, że wsparcie finansowe ze strony państwa w przypadku wystąpienia szkody może im zrekompensować zaistniałe w gospodarstwie straty. Jednocześnie czynnik ten nie wpływa na rolników zniechęcająco w kontekście zakupu polis ubezpieczeniowych.

Podsumowanie

Rolnictwo jest pod wieloma względami specyficznym działem gospodarki. Gospodarstwa rolne szczególnie często są narażone na różnego rodzaju ryzyko wynikające z wielu czynników zewnętrznych, które na nie oddziałują. Jednym z najczęściej występujących zagrożeń w rolnictwie jest ryzyko produkcyjne. Jest ono ściśle związane z panującymi warunkami klimatycznymi i środowiskiem naturalnym, od którego jest uzależniona właśnie produkcja rolna. Rolnicy chcąc minimalizować straty powstałe w swoich gospodarstwach, poszukują skutecznych metod ograniczania ryzyka, m.in. transferując je na zakład ubezpieczeniowy poprzez zakup odpowiedniej polisy.

Przegląd literatury oraz przeprowadzone badania ankietowe wykazały, że rolnicy często ograniczają zakres ochrony ubezpieczeniowej gospodarstwa do niezbędnego minimum. W przeważającej części wykupują jedynie obowiązkowe ubezpieczenia: OC rolnika oraz ubezpieczenie budynków wchodzących w skład gospodarstwa rolnego. Istnieje wiele czynników, które determinują chęć zakupu polisy ubezpieczeniowej przez gospodarstwa rolne. Z przeprowadzonych badań wynika, że głównym czynnikiem

powodującym zakup ubezpieczeń obowiązkowych była ich obligatoryjność. W przypadku ubezpieczeń dobrowolnych o zakupie polisy decydowało przede wszystkim występowanie w gospodarstwie strat w poprzednich latach. Dopiero w drugiej kolejności rolnicy wskazywali, że kupują ubezpieczenia obowiązkowe i dobrowolne, by zapewnić bezpieczeństwo w gospodarstwie.

Czynniki, które miały wpływ na brak zakupu polisy, były dość zróżnicowanie w zależności od rodzaju ubezpieczenia. W przypadku dobrowolnego ubezpieczenia upraw ankietowani wskazywali głównie na fakt, że nie wykupują polisy z uwagi na złe doświadczenia z zakładem ubezpieczeniowym w poprzednich latach, zbyt niskie odszkodowanie oraz długotrwały proces likwidacji szkody. Z kolei w przypadku ubezpieczenia mienia oraz zwierząt gospodarskich głównym powodem rezygnacji było przekonanie rolników, że są niepotrzebne. Ponadto rolnicy wskazywali także na kwestie finansowe twierdząc, że stawki ubezpieczeń są zbyt wysokie, a odszkodowanie, na które mogą liczyć po wystąpieniu szkody, zbyt niskie. Ubezpieczenia dobrowolne były najczęściej wykupywane przez właścicieli dużych gospodarstw, których głównym źródłem utrzymania było gospodarstwo.

Literatura

Czuba, T. (2020). Ubezpieczenia gospodarstw rolnych w Polsce – wyniki badań empirycznych. Ubezpieczenia w Rolnictwie – Materiały i Studia, 2 (74), s. 197-217. DOI: http://doi.org/10.48058/urms/74.2020.5

Ellis, E. (2017). Farmers' Willingness to Pay for Crop Insurance: Evidence from Eastern Ghana. International Journal of Agricultural Management and Development (IJAMAD). Iranian Association of Agricultural Economics, 7 (4), 447-463.

Falola, A., Ayinde, A. E., Agboola, B. O. (2013). Willingness to take agricultural insurance by cocoa farmers in Nigeria. International Journal of Food and Agricultural Economics, 1 (1), 97-107.

Grodź, M., Gajda, D. (2012). Ubezpieczenia rolnicze i świadomość ubezpieczeniowa rolników. Wiadomości Ubezpieczeniowe 1, s. 99-110.

Kislingerová, S., Jindřich, Š. (2022). Factors Influencing the Take-Up of Agricultural Insurance and the Entry into the Mutual Fund: A Case Study of the Czech Republic. Journal of Risk and Financial Management, 15 (8), 366. DOI: https://doi.org/10.3390/jrfm15080366

Knapp, L., Wuepper, D., Finger, R. (2021). Preferences, Personality, Aspirations, and Farmer Behavior. Agricultural Economics, 52, s. 901-913.

Kurdyś-Kujawska, A. (2017). Rolnicy w systemie ubezpieczeń rolnych – uwarunkowania braku ochrony ubezpieczeniowej gospodarstw rolnych. W: S. Wieteska, I. D. Czechowska (red.). Granice finansów XXI wieku. Bankowość i ubezpieczenia. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 169-185.

Kurdyś-Kujawska, A., Sompolska-Rzechuła, A. (2016). Wpływ ubezpieczeń gospodarczych na rozwój gospodarstw rolnych. Wiadomości Statystyczne. The Polish Statistician, 11, s. 34-53.

Laska, D., Wicki, L. (2012). Rodzaje ryzyka w działalności rolniczej oraz ich postrzeganie przez rolników. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej. Zeszyty Naukowe SGGW, 95, s. 23-40.

Linhoff, M., Mußhoff, O., Parlasca, M. C. (2023). Insuring against droughts: addressing issues of trust, transparency and liquidity in the demand for livestock index insurance. Climate and Development, 15 (3), s. 240-250. DOI: https://doi.org/10.1080/17565529.2022.2077689

Matyka, M., Kozyra, J., Siebielec, G. (2024). Uwarunkowania środowiskowo-klimatyczne produkcji rolniczej. W: W. Poczta, A. Hałasiewicz (red.). Polska wieś 2024. Raport o stanie wsi. 20 lat w Unii Europejskiej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 193-212.

Njegomir, V., Demko-Rihter, J. (2018). The Problem of the Demand for Crop Insurance: The Case of Serbia. Ekonomika Poljoprivrede, 65, s. 995-1014.

Nurzyńska, I. (2024). Rola Wspólnej Polityki Rolnej w finansowaniu rozwoju wsi i rolnictwa. W: W. Poczta, A. Hałasiewicz (red.). Polska wieś 2024. Raport o stanie wsi. 20 lat w Unii Europejskiej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 125-141.

Organization for Economic Cooperation and Development (2000). Income Risk Management in Agriculture. Paris: Copyright Clearance Center.

Stempel, R. (2010). Ubezpieczenia rolne w gospodarstwach rolników indywidualnych Polski Północnej. Wiadomości Ubezpieczeniowe, 2, s. 33-47.

Stoeffler, Q., Opuz, G. (2022). Price, Information and Product Quality: Explaining Index Insurance Demand in Burkina Faso. Food Policy, 108, s. 102213. DOI: https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2021.102213

Stojanović, Ž., Rakonjac-Antić, T., Koprivica, M. (2019). Farmers' Willingness to Purchase Crop Insurance: Evidence from Wheat and Raspberry Sectors in Serbia. Ekonomika Poljoprivrede, 66, s. 1107-1125.

Strupczewski, G. (2016). Identyfikacja kluczowych determinant zakupu dotowanego ubezpieczenia upraw rolnych i zwierząt gospodarskich. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 415, s. 225-240.

Ustawa z dnia 7 lipca 2005 r. o ubezpieczeniach upraw rolnych i zwierząt gospodarskich (Dz.U. 2005 nr 150 poz. 1249).

Wicka, A. (2014). Ubezpieczenia rolne jako metoda zarządzania ryzykiem w opinii rolników. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 804, Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia nr 67, s. 255-261.

Factors influencing the lack of purchasing agricultural insurance on the example of Wągrowiec County

Abstract. The aim of the article was to identify the key factors influencing the lack of insurance coverage on farms. The paper presents the results of survey research conducted among a group of farmers from Wągrowiec County. Based on the research conducted, it can be concluded that farmers often limit the scope of insurance protection of the farm to the necessary minimum, and the decision to purchase appropriate insurance is determined by many factors. Depending on the type of insurance, the main factors determining the lack of purchase of insurance are bad experiences with insurance companies, too high insurance price, too low compensation or simply the belief that the insurance is unnecessary.

Keywords: agricultural holdings, lack of insurance cove, risk management, farmers

DOI 10.22630/TIRR.2024.22.14

Agnieszka Bobola✉
Szkoła Głowna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Cele zrównoważonego rozwoju w dobrych praktykach CSR przedsiębiorstw w Polsce

Streszczenie. Zrównoważony rozwój i społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstwa (CSR) coraz częściej wywierają wpływ na podejmowanie działań przez praktyków biznesu, którzy chcąc wyróżnić się na rynku, poszukują pozamaterialnych przewag konkurencyjnych. Wobec powyższego celem podjętych rozważań stało się ukazanie praktycznego podejścia przedsiębiorców prowadzących działalność gospodarczą w Polsce do obszarów realizowanych praktyk CSR oraz identyfikacja celów zrównoważonego rozwoju, w które włączają się przedsiębiorcy. Wnioski z przeprowadzonych rozważań wskazują, że w latach 2016-2023 przedsiębiorstwa najczęściej wdrażały dobre praktyki CSR w obszarach zaangażowania społecznego, pracowników oraz środowiska. Najczęstszymi celami zintegrowanymi z tymi praktykami CSR były: cel 3. – dobre zdrowie i dobrostan, cel 4. – wysokiej jakości edukacja oraz cel 8. – godna praca i wzrost gospodarczy.

Słowa kluczowe: zrównoważony rozwój, społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw (CSR), przedsiębiorstwo, dobre praktyki CSR

Wstęp

W ostatnich latach systematycznie wzrasta zainteresowanie problematyką pozafinansowego zaangażowania przedsiębiorstw opartych na społecznej odpowiedzialności (ang. *corporate social responsibility* – CSR) zarówno w teorii, jak i w praktyce biznesu. Niewątpliwy wpływ na to miały: zmieniające się regulacje prawne, otoczenie instytucjonalne, globalizacja, zrównoważony rozwój, ale też oczekiwania interesariuszy (Panapanaan i in., 2003; Dyrektywa PE 2014/95/UE, 2014; Mazur-Wierzbicka, 2015; Matten i Moon, 2020; Ibrahim, Kimbu i Ribeiro, 2023).

Skutki realizacji praktyk CSR wskazują na wiele pozytywnych aspektów. Zdaniem Mediny-Muńoz i Mediny-Muńoza (2019) wpływają na możliwość bycia siłą napędową rozwoju poszczególnych krajów, która pomaga w eliminacji ubóstwa. Z kolei Ogunfowora, Stackhouse i Oh (2018) uważają, że mogą sprzyjać poszukiwaniu rozwiązań korzystnych dla zaangażowanych interesariuszy. Jo i Na (2012) dowodzą natomiast, że mogą zwiększać intencje zakupowe konsumentów, a Genedy i Sakr (2017) są zdania, że

Agnieszka Bobola ORCID: 0000-0002-7441-6055
✉ agnieszka_bobola@sggw.edu.pl

wpływają na wyniki finansowe przedsiębiorstw. Zdaniem Malik (2015) i Walczaka (2010) mogą też oddziaływać na wartość rynkową przedsiębiorstwa oraz być źródłem niematerialnej przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstwa, co dodatkowo podkreśla Walczak (2010). Brak działań CSR, jak wskazują Huang i in. (2020), może negatywnie oddziaływać na wizerunek i wartość podmiotów gospodarczych.

Dostrzegając tak wiele pozytywnych aspektów wynikających z realizacji działań CSR opartych na zrównoważonym rozwoju, warto zwrócić uwagę na analizę dobrych praktyk podejmowanych przez przedsiębiorców działających na polskim rynku, by możliwe było znalezienie odpowiedzi na pytanie, czy są one odpowiedzią biznesu na wyzwania zrównoważonego rozwoju, przed którymi stoi współczesny świat, a które zidentyfikowane zostały w 17 celach ujętych w Agendzie ONZ na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030, które przyjęte zostały 25 września 2015 r. przez przedstawicieli państw ONZ, w tym również Polskę (ONZ, 2015). Uzyskanie odpowiedzi na to pytanie stało się głównym celem tego artykułu.

Na podstawie tak zidentyfikowanego celu postawiono następujące pytania badawcze:

- W jakich obszarach najczęściej przedsiębiorcy realizują dobre praktyki CSR?
- Czy wszystkie cele zrównoważonego rozwoju znajdują odzwierciedlenie w dobrych praktykach przedsiębiorstw prowadzących działalność gospodarczą w Polsce?

O zrównoważonym rozwoju i CSR w teorii

Przeprowadzona kwerenda literatury przedmiotu wskazuje, że zrównoważony rozwój może być interpretowany zarówno w wąskim, jak i w szerokim tego słowa znaczeniu.

W wąskim zakresie łączy się go z ochroną zasobów naturalnych i często określa mianem ekorozwoju, który historycznie, jak wskazuje Zaufal (1986), jest najstarszą nazwą odnoszącą się do tej koncepcji. Taką interpretację zrównoważonego rozwoju możemy także odnaleźć w art. 5 Konstytucji Rzeczpospolitej Polskiej, który podkreśla „konieczność zapewnienia ochrony środowiska zgodną z zasadą zrównoważonego rozwoju" (Konstytucja, 1997) i to jest jedyne nawiązanie do koncepcji zrównoważonego rozwoju w całej Konstytucji RP. Takie samo wąskie podejście do zrównoważonego rozwoju odnaleźć możemy w ustawie Prawo ochrony środowiska, która definiuje go jako „taki rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego pokolenia, jak i przyszłych pokoleń" (Ustawa, 2001).

Z kolei szerokie ujęcie koncepcji zrównoważonego rozwoju pozwala wykroczyć poza obszary nakierowane na zasoby środowiska naturalnego i objąć jego zakresem także inne grupy odbiorców. O takim podejściu badawczym czytamy m.in. w Raporcie Brundtland (1987), który, odnosząc się do zrównoważonego rozwoju, identyfikuje go z takim rozwojem świata, w którym potrzeby obecnego pokolenia będą mogły być zaspokojone bez umniejszania szans przyszłych pokoleń na ich zaspokojenie, oraz definicji Stappena (2023), że jest to „(…) rozwój, który zaspokaja podstawowe

potrzeby wszystkich ludzi oraz zachowuje, chroni i przywraca zdrowie i integralność ekosystemu Ziemi, bez zagrożenia możliwości zaspokojenia potrzeb przyszłych pokoleń i bez przekraczania długookresowych granic pojemności ekosystemu Ziemi". To szerokie ujęcie koncepcji zrównoważonego rozwoju stało się podstawą do wyznaczenia 17 celów, które obejmują (Agenda, 2015):

- Cel 1: Wyeliminowanie ubóstwa we wszystkich jego formach na całym świecie.
- Cel 2: Wyeliminowanie głodu, osiągnięcie bezpieczeństwa żywnościowego i lepsze odżywianie oraz promowanie zrównoważonego rolnictwa.
- Cel 3: Zapewnienie wszystkim ludziom w każdym wieku zdrowego życia oraz promowanie dobrobytu.
- Cel 4: Zapewnienie wszystkim wysokiej jakości edukacji oraz promowanie uczenia się przez całe życie.
- Cel 5: Osiągnięcie równości płci oraz wzmocnienie pozycji kobiet i dziewcząt.
- Cel 6: Zapewnienie wszystkim ludziom dostępu do wody i warunków sanitarnych poprzez zrównoważoną gospodarkę zasobami wodnymi.
- Cel 7: Zapewnienie wszystkim dostępu do stabilnej, zrównoważonej i nowoczesnej energii po przystępnej cenie.
- Cel 8: Promowanie stabilnego, zrównoważonego i inkluzywnego wzrostu gospodarczego, pełnego i produktywnego zatrudnienia oraz godną pracę dla wszystkich ludzi.
- Cel 9: Budowanie stabilnej infrastruktury, promowanie zrównoważonego uprzemysłowienia oraz wspieranie innowacyjności.
- Cel 10: Zmniejszanie nierówności w krajach i między krajami.
- Cel 11: Uczynienie miast i osiedli ludzkich bezpiecznymi, stabilnymi, zrównoważonymi oraz sprzyjającymi włączeniu społecznemu.
- Cel 12: Zapewnienie wzorców zrównoważonej konsumpcji i produkcji.
- Cel 13: Podjęcie pilnych działań w celu przeciwdziałania zmianom klimatu i ich skutkom.
- Cel 14: Ochrona oceanów, mórz i zasobów morskich oraz wykorzystywanie ich w sposób zrównoważony.
- Cel 15: Ochrona, przywracanie oraz promowanie zrównoważonego użytkowania ekosystemów lądowych, zrównoważone gospodarowanie lasami, zwalczanie pustynnienia, powstrzymywanie i odwracanie procesu degradacji gleby oraz powstrzymanie utraty różnorodności biologicznej.
- Cel 16: Promowanie pokojowego i inkluzywnego społeczeństwa, zapewnienie wszystkim ludziom dostępu do wymiaru sprawiedliwości oraz budowanie na wszystkich szczeblach skutecznych i odpowiedzialnych instytucji, sprzyjających włączeniu społecznemu.
- Cel 17: Promowanie rozwoju globalnych partnerstw na rzecz zrównoważonego rozwoju.

Wyznaczone cele pokazują różnorodność wyzwań, przed którymi stoi współczesny świat. Można je jednak ująć w pięć obszarów obejmujących: ludzi (ang. *people*), planetę (ang. *planet*), dobrobyt (ang. *prosperity*), pokój (ang. *peace*) i partnerstwo (ang. *part-*

nership), (Agenda, 2015). Należy jednak pamiętać, że ich osiągnięcie będzie możliwe dopiero wówczas, gdy poszczególne państwa, przedsiębiorcy, organizacje pozarządowe i konsumenci wspólnie zaangażują się w ich realizację.

Uwzględniając zatem cel główny tego artykułu, w dalszej jego części zostanie omówiona rola przedsiębiorstw w procesie realizacji celów zrównoważonego rozwoju. Odpowiedzią przedsiębiorstw na wyzwania współczesnego świata, które zostały ujęte w zidentyfikowanych celach, może być realizowana w przedsiębiorstwach koncepcja społecznej odpowiedzialności (CSR), która chociaż ani w literaturze przedmiotu (Bowen, 1953; Davis, 1960; Mcguire, 1963; Davis i Blomstrom, 1966; Johnson, 1971; Sethi, 1975; Carroll, 1991; Carroll i Buchholtz, 2003; Komisja Europejska, 2011; ISO 26000, 2012), ani w praktyce gospodarczej nie ma jednej definicji, podobnie jak zrównoważony rozwój, to identyfikuje się ją poprzez pewne cechy wspólne, które pozwalają właściwie zrozumieć tę ideę. Wśród tych cech wymienia się m.in. zorientowanie na interesariuszy (klientów, akcjonariuszy, pracowników, środowisko naturalne itd.), konkretne praktyki wykraczające poza ramy działalności filantropijnej, które zostały oparte na wartościach, czy budowanie i zarządzanie relacjami prowadzące do równowagi społeczno-ekonomicznej (Crane, Matten, Spence, 2013, s. 5-7). Crane, Matten i Spence (2013, s. 5) do tych cech zaliczają także dobrowolność, ale od 2017 r. nie wszystkie jednostki gospodarcze dobrowolnie mogą podejmować się realizacji działań CSR. Została bowiem wprowadzona nowelizacja ustawy o rachunkowości (Ustawa, 2017), która dostosowuje polskie przepisy do Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/95/UE z dnia 22 października 2014 r. zmieniającej dyrektywę 2013/34/UE (Dyrektywa, 2014), która zobowiązuje niektóre duże jednostki gospodarcze do ujawniania informacji niefinansowych i informacji dotyczących różnorodności, jeśli spełnią dwa z trzech kryteriów obejmujących średnioroczne zatrudnienie wynoszące powyżej 250 osób, sumę aktywów przekraczających 85 mln zł lub przychody netto ze sprzedaży towarów i produktów przekraczających 170 mln zł.

Wprowadzenie obligatoryjności realizacji działań pozafinansowych przez dużych przedsiębiorców miało na celu zwiększenie transparentności i porównywalności informacji społecznych i środowiskowych, jakie są realizowane przez przedsiębiorców w sześciu obszarach społecznej odpowiedzialności, do których zaliczyć należy (ISO 26000, 2012): ład korporacyjny, prawa człowieka, stosunki pracy, ochronę środowiska naturalnego, relacje z konsumentami oraz zaangażowanie społeczne.

Podjęte rozważania prowadzą zatem do konstatacji, że realizowane działania CSR w przedsiębiorstwach powinny dążyć do tworzenia wspólnej wartości, identyfikowanej jako polityka i działania operacyjne, które wyznaczają konkurencyjność przedsiębiorstwa, jednocześnie prowadząc do poprawy warunków ekonomicznych i społecznych w społecznościach, w których funkcjonują, co podkreślają Porter i Kramer (2011).

Metodyka badań

Artykuł opiera się na analizie danych wtórnych. W pracy została wykorzystana kwerenda wybranych zapisów naukowych obejmujących koncepcję zrównoważonego rozwoju, cele zrównoważonego rozwoju przyjęte w Agendzie ONZ 2030 oraz społeczną odpowie-

działalność przedsiębiorstw (CSR), ze szczególnym uwzględnieniem obszarów CSR oraz cech charakteryzujących CSR.

Elementami uzupełniającymi pracy stała się analiza danych zastanych obejmująca dobre praktyki CSR zgłaszane w latach 2016-2023 przez przedsiębiorców prowadzących działalność gospodarczą w Polsce do konkursu Dobrych Praktyk CSR organizowanego przez Forum Odpowiedzialnego Biznesu (FOB). Dane wtórne poddano analizie z wykorzystaniem wskaźników struktury oraz dynamiki o indeksie łańcuchowym (Major i Niezgoda, 2003, s. 96-97). Wskaźniki struktury pozwoliły na zaobserwowanie zmian, jakie występowały w kolejnych latach 2016-2023, a wskaźniki dynamiki łańcuchowej pozwoliły na ustalenie jakie zmiany następowały po sobie w kolejnych latach tegoż okresu. Zakres przeprowadzonych analiz dotyczył obszarów CSR oraz celów zrównoważonego rozwoju ujawnianych w praktykach przedsiębiorców prowadzących działalność gospodarczą w Polsce.

O obszarach dobrych praktyk CSR

Liczba przedsiębiorstw zgłaszających dobre praktyki CSR w latach 2016-2023 wahała się w przedziale od 177 do 283 przedsiębiorstw (tab. 1). To stosunkowo niewielkie zaangażowanie świata biznesu w realizację praktyk CSR można wyjaśnić brakiem znajomości terminologii CSR wśród przedsiębiorców. Jak wynika z badań EFL (N = 500), 71% mikro-, małych i średnich firm nie zna definicji CSR, ale wraz ze wzrostem wartości obrotów uzyskiwanych przez przedsiębiorstwa zwiększa się ich zaangażowanie w realizację praktyk CSR (Raport, 2019).

Tabela 1. Charakterystyka dobrych praktyk realizujących cele zrównoważonego rozwoju w latach 2016-2023

Rok	Liczba przedsiębiorstw zgłaszających praktyki	Liczba praktyk	Liczba zrealizowanych celów w praktykach przedsiębiorstw	Wskaźnik udziału liczby praktyk w liczbie przedsiębiorstw	Wskaźnik udziału liczby celów w liczbie przedsiębiorstw	Wskaźnik udziału liczby celów w liczbie zgłoszonych praktyk
2016	180	460	385	2,6	2,1	0,8
2017	177	638	1245	3,6	7,0	2,0
2018	226	827	1789	3,7	7,9	2,2
2019	214	709	2459	3,3	11,5	3,5
2020	225	1012	1836	4,5	8,2	1,8
2021	283	1664	3216	5,9	11,4	1,9
2022	272	1705	3244	6,3	11,9	1,9
2023	266	1046	1355	3,9	5,1	1,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych FOB z lat 2016-2023, https://odpowiedzialnybiznes.pl/dobre-praktyki/ (dostęp: 31.03.2024).

Przeprowadzone badania wskazują, że do 2022 r. systematycznie zwiększała się liczba działań CSR (od 460 do 1705 z niewielkim spadkiem w 2019 r. w stosunku do 2018 r.), w które angażowali się przedsiębiorcy prowadzący działalność gospodarczą w Polsce, w 2023 r. nastąpił natomiast spadek zgłaszanych praktyk, co związane było z wprowadzonym przez FOB ograniczeniem do pięciu maksymalnej liczby działań, jakie mogły zgłosić pojedyncze podmioty. Z kolei analizując informacje dotyczące realizowanych celów zrównoważonego rozwoju w praktykach zauważyć należy, że najmniejszą liczbę celów przedsiębiorcy zadeklarowali w 2016 r. (385 celów), a największą w 2022 r. (3244 cele).

Wyniki prowadzonych analiz wskazują także, że w latach 2016-2022 systematycznie zwiększała się liczba praktyk CSR realizowanych przez przedsiębiorstwa. W 2016 r. było to 2,6 praktyk/przedsiębiorstwo, a w 2022 r. już 6,3 praktyk/przedsiębiorstwo, po czym w 2023 r. zaobserwowano spadek wartości tego miernika do około 4 praktyk/przedsiębiorstwo, co niewątpliwie związane było z wprowadzonymi przez FOB ograniczeniami, o których wspomniano wcześniej. W latach 2016-2019 zwiększała się także liczba celów zrównoważonego rozwoju, w których realizację włączały się podmioty gospodarcze (z poziomu 2,1 do poziomu 11,5), po czym w 2020 r. nastąpił spadek udziału celów zrównoważonego rozwoju przypadających na pojedyncze przedsiębiorstwo (do poziomu 8,2). Niewątpliwie był on związany z wybuchem pandemii COVID-19, która ograniczyła podmiotom gospodarczym możliwość angażowania się w niektóre dotychczas realizowane działania. Po tym jednak okresie w latach 2021-2022 ponownie odnotowano wzrost wartości miernika (do poziomu 11,9 w 2022 r.) i kolejny spadek w 2023 r. do poziomu 5,2, co zapewne było związane ze zmniejszoną liczbą przedsiębiorców zgłaszających realizowane praktyki w tymże roku.

Analizując z kolei wskaźniki udziału celów zrównoważonego rozwoju w praktykach CSR realizowanych przez przedsiębiorstwa, zauważyć należy, że w latach 2016-2019 systematycznie zwiększała się wartość tego miernika z poziomu 0,8 w 2016 r. do poziomu 3,5 w 2019 r., z kolei w latach 2020-2023 obserwowano spadki wartości tego wskaźnika, który w 2023 r. wyniósł 1,3.

Przeprowadzona dodatkowo analiza zaangażowania obszarowego przedsiębiorców w latach 2016-2023 (tab. 2), oparta na wskaźnikach struktury, wskazuje, że najważniejszymi obszarami realizowanych dobrych praktyk CSR przez przedsiębiorców były praktyki z zakresu zaangażowania społecznego, których najmniejszy udział w strukturze analizowanych lat zauważono w 2019 oraz 2022 r. (28%), a największy w 2016 r. (41%). Drugim pod względem ważności obszarem podejmowanych praktyk CSR były działania nakierowane na pracowników. W przypadku tego obszaru najmniejszy udział zauważono w 2016 r. (22%), a największy w 2018 r. (29%). Trzecim pod względem ważności obszarem działań, w które angażowali się praktycy biznesu, były praktyki nakierowane na środowisko naturalne. W przypadku tego obszaru najniższa wartość w strukturze analizowanych lat osiągnięta została w 2016 r. (16%), a najwyższa w 2019 r. (26%).

Analizując z kolei zmiany, które występowały między poszczególnymi okresami w latach 2016-2023, należy zauważyć, że w każdym z obszarów, w które włączali się przedsiębiorcy, występowały zarówno wzrosty, jak i spadki, co może świadczyć o tym,

Tabela 2. Struktura i dynamika dobrych praktyk CSR w podziale na obszary społecznej odpowiedzialności w latach 2016-2023

Wyszczególnienie	Struktura [%]								Dynamika [%]*						
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	$i_{\frac{2017}{2016}}$	$i_{\frac{2018}{2017}}$	$i_{\frac{2019}{2018}}$	$i_{\frac{2020}{2019}}$	$i_{\frac{2021}{2020}}$	$i_{\frac{2022}{2021}}$	$i_{\frac{2023}{2022}}$
Ład organizacyjny	4	5	6	6	4	5	4	3	63	48	–13	–10	119	–5	–57
Prawa człowieka	2	3	5	5	5	6	16	5	82	95	–18	69	87	178	–81
Praktyki z zakresu pracy	22	27	29	**26**	**25**	**25**	**25**	**23**	77	35	–22	38	64	0	–40
Środowisko	16	16	17	26	20	24	21	**22**	42	37	31	11	92	–9	–35
Uczciwe praktyki operacyjne	6	4	3	6	6	4	3	4	–18	17	44	64	2	–34	–12
Zaangażowanie społeczne i rozwój społeczności lokalnej	**41**	**38**	**35**	**28**	**34**	**32**	**28**	**39**	29	20	–31	73	53	–10	–12
Zagadnienia konsumenckie	9	7	6	4	5	4	3	4	5	7	–40	82	39	–31	–6
Suma	100	100	100	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**39**	**30**	**–14**	**43**	**64**	**2**	**–39**

*Rok poprzedni = 100%.

$i_{\frac{t}{t-1}} = \frac{y_t \cdot 100\%}{y_{t-1}} - 100\%$, gdzie: i – dynamika, t – rok bieżący, $t-1$ – rok poprzedni, y_t – wartość roku bieżącego, y_{t-1} – wartość roku poprzedniego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych FOB z lat 2016-2023, https://odpowiedzialnybiznes.pl/dobre-praktyki/ (dostęp: 31.03.2024).

że na zaangażowanie przedsiębiorców w dany obszar wpływ miały nie tylko czynniki wewnętrzne zależne od przedsiębiorców, ale także czynniki zewnętrzne niezależne od nich samych. Największy wzrost zaangażowania dotyczący ogółu praktyk CSR realizowanych przez przedsiębiorców odnotowano w 2021 r. w stosunku do 2020 r. (o 64%), a największy spadek zaangażowania przedsiębiorstw zaobserwowano w 2023 r. w stosunku do 2022 r. (o –39%).

Podejmowane przez przedsiębiorców obszary dobrych praktyk CSR pokrywają się z deklaracjami przedsiębiorców dotyczącymi skojarzeń z terminem CSR, wśród których wymienić należy m.in: utrzymywanie dobrych relacji z pracownikami i dbanie o dobro pracowników, dbanie o środowisko naturalne, uczciwość wobec partnerów biznesowych, podejmowanie działań na rzecz społeczności lokalnej (Raport, 2011). Główne obszary dobrych praktyk CSR podejmowanych przez przedsiębiorców w latach 2016-2023 pokrywają się też ze źródłami odpowiedzialności społecznej identyfikowanej przez menadżerów, wśród których wymienić należy: uczciwe i etyczne traktowanie konsumentów, tworzenie przyjaznego środowiska pracy, prowadzenie działalności w sposób przyjazny dla środowiska oraz zaangażowanie biznesu w działania na rzecz społeczeństwa (Bobola, 2020, s. 48-49). Warto też wspomnieć, że główne obszary realizowanych praktyk CSR pokrywają się z oczekiwaniami konsumentów w zakresie działań, w jakie powinni angażować się przedsiębiorcy. Jak wynika z badań SEC Newgate ESG Monitor (N = 1,009), przedstawiciele biznesu powinni troszczyć się o prawa pracownika, dbać o środowisko oraz podejmować działania na rzecz otoczenia społecznego (Raport, 2023).

O celach zrównoważonego rozwoju w dobrych praktyk CSR

Cele zrównoważonego rozwoju przyjęte przez przedstawicieli państw ONZ skupiają się wokół najważniejszych wyzwań, przed którymi stoi współczesny świat, a ich różnorodność pozwala odnaleźć się najróżniejszym organizacjom, także tym prowadzącym działalność gospodarczą, które chcą włączyć się w ich realizację.

Z analizy dobrych praktyk CSR zgłoszonych przez przedsiębiorców w latach 2016-2023 (wykres 1) wynika, że przedsiębiorcy najczęściej podejmowali się praktyk pozwalających im na włączenie się w realizację celu 3. zrównoważonego rozwoju, odpowiadającego za dobre zdrowie i jakość życia, celu 4., odpowiadającego za dobrą jakość edukacji, oraz celu 8., wskazującego na dążenie w kierunku wzrostu gospodarczego i godnej pracy. Najmniej natomiast praktyk CSR zgłoszonych przez przedsiębiorców odpowiadało realizacji celu 6. – czysta woda i warunki sanitarne, celu 14. – życie pod wodą oraz celu 2. – ograniczenie głodu.

Wyniki przeprowadzonych analiz opartych na wskaźnikach struktury wskazują ponadto (tab. 3), że w latach 2016-2019 najczęściej wybieranym celem do realizacji w ramach praktyk CSR przez przedsiębiorców był cel 4. (dobra jakość edukacji), a drugim pod względem ważności był cel 3. (dobre zdrowie i jakość życia), z kolei w latach 2020-2022 najczęściej wybieranym celem był cel 3., a cel 4. znalazł się na drugim miejscu. W 2023 r. oba cele (3. i 4.) wraz z celem 12. miały taki sam udział (po 16%)

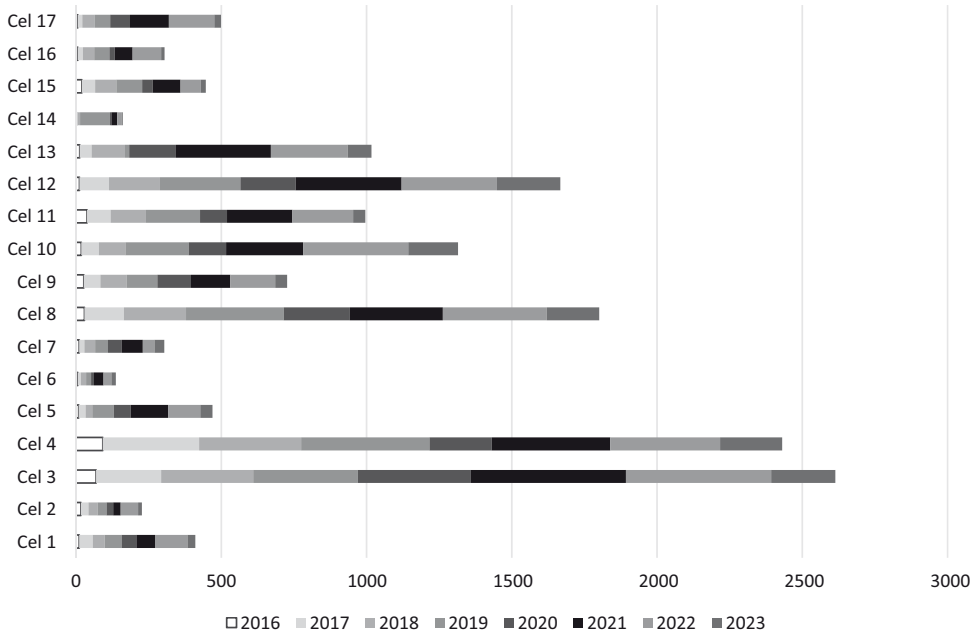

Wykres 1. Liczba deklarowanych celów zrównoważonego rozwoju w praktykach CSR zgłoszonych przez przedsiębiorców w latach 2016-2023

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych FOB z lat 2016-2023, https://odpowiedzialnybiznes.pl/dobre-praktyki/ (dostęp: 31.03.2024).

w strukturze celów zrównoważonego rozwoju podejmowanych przez przedsiębiorców realizujących działalność gospodarczą w Polsce. Cel 3. najniższą wartość w strukturze deklarowanych celów w poszczególnych latach osiągnął w 2019 i 2022 r. (15%), a najwyższą (21%) w 2020 r. Z kolei cel 4. najniższą wartość osiągnął w 2022 r. (12%), a najwyższą w 2017 r. (27%).

Trzecim pod względem ważności celem w latach 2017-2020 był cel 8. (wzrost gospodarczy i godna praca), który także trzecie miejsce zajmował w 2022 r., współdzieląc je z celem 10. (mniej nierówności). W 2021 r. był to natomiast cel 12. (odpowiedzialna konsumpcja i produkcja), a w 2016 r. cel 11. (zrównoważone miasta i społeczności).

Analiza dynamiki o wskaźniku łańcuchowym poszczególnych celów podejmowanych w ramach dobrych praktyk realizowanych przez przedsiębiorców w kolejnych latach wskazuje, że w okresie 2016-2023 w każdym z podejmowanych celów występowały zarówno wzrosty, jak i spadki, podobnie jak to miało miejsce w przypadku analizy dynamiki prezentującej obszary dobrych praktyk CSR realizowanych przez przedsiębiorców. Największy wzrost realizacji celów ogółem zaobserwowano w 2017 r. w stosunku do 2016 r. (o 223%), a największy spadek w 2023 r. w stosunku do 2022 r. (o –58%).

Tabela 3. Struktura i dynamika dobrych praktyk CSR w podziale na realizowane cele zrównoważonego rozwoju w latach 2016-2023

Wyszczególnienie	Struktura [%]								Dynamika [%]*						
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	$i_{\frac{2017}{2016}}$	$i_{\frac{2018}{2017}}$	$i_{\frac{2019}{2018}}$	$i_{\frac{2020}{2019}}$	$i_{\frac{2021}{2020}}$	$i_{\frac{2022}{2021}}$	$i_{\frac{2023}{2022}}$
Cel 1	3	4	2	2	3	2	3	2	327	–13	41	–12	25	75	–76
Cel 2	4	2	2	1	1	1	2	1	53	19	0	–26	13	131	–78
Cel 3	18	**18**	**18**	**15**	**21**	**17**	**15**	**16**	225	42	14	8	38	–7	–56
Cel 4	24	27	20	18	12	**13**	**12**	**16**	261	6	26	–52	91	–7	–43
Cel 5	2	2	1	3	3	4	3	3	167	–4	222	–22	122	–14	–62
Cel 6	2	1	1	1	1	1	1	1	83	64	–6	–41	230	–18	–44
Cel 7	3	1	2	2	3	2	1	3	64	106	19	9	50	–44	–15
Cel 8	8	**11**	**12**	**14**	**12**	10	**11**	13	369	57	57	–32	40	12	–50
Cel 9	7	5	5	4	6	4	5	3	111	60	15	10	16	15	–74
Cel 10	5	5	5	9	7	8	**11**	13	239	49	140	–41	105	37	–53
Cel 11	**10**	7	7	8	5	7	6	3	113	51	52	–50	142	–7	–80
Cel 12	3	8	10	11	10	**11**	10	**16**	750	72	58	–31	92	–10	–34
Cel 13	3	3	6	1	9	10	8	6	215	180	–88	1050	103	–19	–69
Cel 14	0,3	0,4	0,4	4	0,3	1	0,5	0,2	400	60	1188	–95	300	–20	–81
Cel 15	5	4	4	4	2	3	2	1	130	59	22	–60	167	–27	–76
Cel 16	2	1	2	2	1	2	3	1	200	117	33	–65	244	58	–88
Cel 17	2	1	2	2	4	4	5	2	167	169	23	28	97	16	–85
Suma	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**223**	**44**	**37**	**–25**	**75**	**1**	**–58**

*Rok poprzedni =100%.

$i_{\frac{t}{t-1}} = \frac{y_t \cdot 100\%}{y_{t-1}} - 100\%$, gdzie: i – dynamika, t – rok bieżący, $t-1$ – rok poprzedni, y_t – wartość roku bieżącego, y_{t-1} – wartość roku poprzedniego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych FOB z lat 2016-2023, https://odpowiedzialnybiznes.pl/dobre-praktyki/ (dostęp: 31.03.2024).

Podsumowania i wnioski

Na kanwie przeprowadzonych analiz można sformułować następujące podsumowania i wnioski:

1. Realizacja działań pozafinansowych dla większości przedsiębiorców prowadzących działalność gospodarczą w Polsce w latach 2016-2023 była działaniem dobrowolnym; wyjątek stanowiły przedsiębiorstwa duże, które na mocy znowelizowanej w 2017 r. ustawy o rachunkowości (Ustawa, 2017) zostały zobligowane do ujawniania informacji pozafinansowych. Wprowadzone przepisy nie zwiększyły jednak znacząco liczby przedsiębiorstw zgłaszających dobre praktyki CSR w następnych latach po wprowadzeniu ww. przepisów. W 2018 r. liczba przedsiębiorstw zgłaszających praktyki CSR zwiększyła się o 46 podmiotów w stosunku do 2017 r., ale ta tendencja wzrostowa nie została utrzymana w kolejnych latach, ponieważ w 2019 r. oraz w latach 2022-2023 odnotowywano spadki liczby przedsiębiorstw zgłaszających praktyki CSR w porównaniu do liczby przedsiębiorstw zgłaszających praktyki w latach poprzedzających te okresy.
2. Powodem stosunkowo niewielkiego zaangażowanie świata biznesu w realizację praktyk CSR może być brak znajomości terminologii CSR wśród przedsiębiorców (Raport, 2019).
3. W latach 2016-2023 najczęściej wybieranymi obszarami dobrych praktyk CSR, które pozwalały przedsiębiorcom wyróżnić się spośród innych podmiotów na rynku, były praktyki obejmujące zaangażowanie społeczne, pracowników oraz środowisko naturalne, co pokrywa się z deklaracjami przedsiębiorców dotyczącymi rozumienia koncepcji CSR (Raport, 2011; Bobola, 2020, s. 48-49) oraz oczekiwaniami konsumentów dotyczącymi obszarów zaangażowania, w jakie powinni włączać się przedsiębiorcy (Raport, 2023).
4. Podejmowane działania CSR przez przedsiębiorców wpisywały się w realizację wszystkich 17 celów zrównoważonego rozwoju. Celami, w których realizację najczęściej włączali się przedsiębiorcy w latach 2016-2023, były cele: 3. – dobre zdrowie i jakość życia, 4. – dobra jakość edukacji oraz 8. – wzrost gospodarczy i godna praca. Najrzadziej natomiast przedsiębiorcy włączali się w realizację celów: 6. – czysta woda i warunki sanitarne, 14. – życie pod wodą oraz 2. – ograniczenie głodu.

Konkludując podjęte rozważania, należy podkreślić, że dla praktyków biznesu realizacja dobrych praktyk CSR powinna być traktowana jako początek do wyznaczenia strategicznego poziomu rozwoju przedsiębiorstwa opartego na odpowiedzialności zakorzenionej w koncepcji zrównoważonego rozwoju. Podejmowane działania powinny dążyć do samodoskonalenia się organizacji, pozwalając przy tym na tworzenie biznesu regeneratywnego, ukierunkowanego na odbudowę zasobów naturalnych i systemów społecznych.

Literatura

Bobola, A. (2020). Działania proekologiczne jako obszar społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw gastronomicznych. Turystyka i Rozwój Regionalny, 14, s. 41-54.

Bowen, H. R. (1953). Social responsibilities of the businessman. New York: Harper&Row.

Carroll, A. B. (1991). The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. Business Horizons, 34 (4), s. 39-48. DOI: https://doi.org/10.1016/0007-6813(91)90005-G

Carroll, A. B., Buchholtz, A. K. (2003). Business & Society. Ethics and Stakeholder Management (5th ed). Cincinati: Thomson South Western.

Crane, A., Matten, D., Spence, L. J. (2013). Corporate social responsibility: in a global context. W: A. Crane, D. Matten, L. J. Spence (red.). Corporate social responsibility: readings and cases in a global context. London: Routledge, s. 3-20.

Davis, K. (1960). Can Business Afford to Ignore Corporate Social Responsibilities? California Management Review, 2 (3), s. 70-76. DOI: https://doi.org/10.2307/41166246

Davis, K., Blomstrom, R. L. (1966). Business and its environment. New York: McGraw-Hill.

Dobre praktyki FOB. Pobrano z: https://odpowiedzialnybiznes.pl/dobre-praktyki/ (dostęp: 31.03.2024).

Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/95/UE z dnia 22 października 2014 r. zmieniająca dyrektywę 2013/34/UE w odniesieniu do ujawniania informacji niefinansowych i informacji dotyczących różnorodności przez niektóre duże jednostki oraz grupy.

Genedy, A., Sakr, A. (2017). The relationship between Corporate Social Responsibility and Corporate Financial Performance in developing countries. Case of Egypt. International Journal of Business and Economic Development (IJBED) 5, s. 59-73. Pobrano z: https://www.ijbed.org/cdn/article_file/content_93081_17-08-11-14-15-48.pdf (dostęp: 31.03.2023).

Huang, K., Sim, N., Hong, Z, Zhao, H. (2020). Corporate social responsibility, corporate financial performance and the confounding effects of economic fluctuations: A meta-analysis. International Review of Financial Analysis, 70 (3), 101504. DOI: https://doi.org/10.1016/j.irfa.2020.101504

Ibrahim, M. N., Kimbu, A. N., Ribeiro, M. A. (2023). Recontextualising the determinants of external CSR in the services industry: A cross-cultural study. Tourism Management, 95 (5), 104690. DOI: https://doi.org/10.1016/j.tourman.2022.104690

ISO 26000. Pobrano z: https://odpowiedzialnybiznes.pl/hasla-encyklopedii/iso-26-000/ (dostęp: 31.03.2024).

Jo, H., Na, H. (2012). Does CSR reduce firm risk? Evidence from controversial industry sectors. Journal of Business Ethics, 110 (4), s. 441-456. DOI: https://doi.org/10.1007/s10551-012-1492-2

Johnson, H. L. (1971). Business in Contemporary Society: Framework and Issues. Belmont, California: Wadsworth Publishing Co.

Komisja Europejska (2011). Odnowiona strategia UE na lata 2011-2014 dotycząca społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw. Bruksela, KOM (2011) 681, wersja ostateczna.

Konstytucja Rzeczpospolitej Polskiej (Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483 z późn. zm.).

Major, M., Niezgoda, J. (2003). Elementy statystyki. Część I. Statystyka opisowa. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. na zlecenie Krakowskiej Szkoły Wyższej im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego.

Malik, M. (2015). Value-enhancing capabilities of CSR: A brief review of contemporary literature. Journal of Business Ethics, 127 (2), s. 419-438. DOI: https://doi.org/10.1007/s10551-014-2051-9

Matten, D., Moon, J. (2020). Reflections on the 2018 Decade Award: The Meaning and Dynamics of Corporate Social Responsibility. Academy of Management Review, 45(1), s. 7-28. DOI: https://doi.org/10.5465/amr.2019.0348

Mazur-Wierzbicka, E. (2015). Wpływ konsumentów na rozwój społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw. Handel Wewnętrzny, 4 (357), s. 296-306.

Mcguire, J. B. (1963). Business and Society. New York: McGraw-Hill.

Medina-Muńoz, R. D.; Medina-Muńoz, D. R. (2020). Corporate social responsibility for poverty alleviation: An integrated research framework. Business Ethics a European Review, 29, s. 3-19. DOI: https://doi.org/10.1111/beer.12248

Ogunfowora, B., Stackhouse, M., Oh, W. Y. (2018). Media depictions of CEO ethics and stakeholder support of CSR initiatives: The mediating roles of CSR motive attributions and cynicism. Journal of Business Ethics, 150, s. 525-540. DOI: https://doi.org/10.1007/s10551-016-3173-z

ONZ (2015). Agenda na rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030.

Raport Brundtland (1987). Our Common Future. Pobrano z: http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf (dostęp: 30.11.2022).

Panapanaan, V. M., Linnanen, L., Karvonen, M. M., Phan, V. T. (2003). Roadmapping Corporate Social Responsibility in Finnish Companies. Journal of Business Ethics, 44 (2), s. 133-148. DOI: https://doi.org/10.1023/A:1023391530903

Porter, M., Kramer, M. (2011). Tworzenie wartości dla biznesu i społeczeństwa. Harvard Business Review, 5 (99), s. 36-57.

Raport (2019). EFL „CSR w MŚP. Pod lupą". Pobrano z https://efl.pl/wp-content/uploads/2019/10/Raport-EFL-o-CSR-2019-1.pdf (dostęp: 15.06.2024).

Raport (2011). PARP Ocena stanu wdrażania standardów społecznej odpowiedzialności biznesu. Zestaw wskaźników społecznej odpowiedzialności w mikro-, małych, średnich oraz dużych przedsiębiorstwach. Raport z wyników badań.

Raport (2023). SEC Newgate, Global ESG Monitor. What the community expects from corporates on ESG. Pobrano z: https://fdcesg.com/wp-content/uploads/2024/01/poland_sec_newgate_esg_monitor-2023_poland-final.pdf (dostęp: 30.03.2024).

Sethi, S. P. (1975). Dimensions of Corporate Social Performance: An Analytical Framework. California Management Review, 17 (3), s. 58-64. DOI: https://doi.org/10.2307/41162149

Stappen, R. K. (2008). A Sustainable World is Possible. Der Wise Consensus Problemlösungen für das 21 Jahrhundert mit dem Wise-Consensus Verfahren. Eichstätt FAAPE. Pobrano z: http://faape.org/wise-consensus-4-2008.pdf (dostęp: 3.01.2018).

Ustawa (2001). Ustawa z 27 kwietnia 2001. Prawo ochrony środowiska (Dz.U. 2023 poz. 877, 1506).

Ustawa (2017). Nowelizacja ustawy o rachunkowości z dnia 15 grudnia 2016 zmieniająca ustawę o rachunkowości z dnia 29 września 1994 (Dz.U. 2017 poz. 61).

Walczak, W. (2010). Znaczenie niematerialnych zasobów w procesach budowania wartości rynkowej przedsiębiorstwa. e-mentor, 4 (36). Pobrano z: https://www.e-mentor.edu.pl/artykul/index/numer/36/id/775 (dostęp: 31.03.2023).

Zaufal, B. T. (1986). Problematyka i założenia ekorozwoju. W: Ekorozwój szansą przetrwania cywilizacji. Prace Naukowe Polskiego Klubu Ekologicznego, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, t. 3, s. 17-24.

Goals of sustainable development in the good practices of Polish enterprises

Abstract. Sustainability and corporate social responsibility (CSR) are increasingly influencing the actions taken by business practitioners who, in order to stand out in the market, are looking for non-material factors of competitive advantage. In view of the above, the purpose of the undertaken considerations is to show the practical approach of entrepreneurs doing business in Poland to the areas of CSR practices implemented and to identify the goals of sustainable development in which

entrepreneurs engage. The conclusions of the considerations indicate that from 2016 to 2023, enterprises most often implemented good CSR practices in the areas of community engagement, employees, and the environment. The most common goals integrated with these CSR practices were Goal 3 – good health and well-being, Goal 4 – quality education, and Goal 8 – decent work and economic growth.

Keywords: sustainable development, corporate social respnsibility (CSR), enterprises, good practices CSR

DOI 10.22630/TIRR.2024.22.15

Longina Chojnacka-Ożga[1]✉, Aleksandra Ożga[2], Wojciech Ożga[1]

[1] Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

[2] Szpital Południowy w Warszawie

Turystyka uzdrowiskowa w Polsce i jej znaczenie w rozwoju lokalnym

Streszczenie. Turystyka uzdrowiskowa jest prężnie rozwijającym się segmentem rynku turystycznego. Liczba osób korzystających w Polsce z usług uzdrowiskowych wzrosła z 292,3 tys. w 2000 r. do 903,8 tys. w 2023 r. (Działalność lecznicza zakładów lecznictwa uzdrowiskowego…). Po spadku liczby kuracjuszy w 2020 r. o 46,5% spowodowanym pandemią COVID-19, w 2023 r. została przekroczona liczba kuracjuszy sprzed pandemii (Działalność lecznicza zakładów lecznictwa uzdrowiskowego…). W 2023 r. ponad 37% osób korzystających z usług uzdrowiskowych stanowili kuracjusze komercyjni (Działalność lecznicza zakładów lecznictwa uzdrowiskowego…). Cechą charakterystyczną regionów, w których znajdują się miejscowości uzdrowiskowe, jest wysoki stopień wykorzystania bazy noclegowej, w niektórych jednostkach administracyjnych dochodzi on do 70% (Baza Danych Lokalnych). Z dotychczasowych badań i obserwacji wynika, że wielofunkcyjny rozwój miejscowości uzdrowiskowych może przyczynić się do rozwoju regionu, w którym znajduje się ośrodek uzdrowiskowy.

Słowa kluczowe: uzdrowisko, liczba kuracjuszy, dystrybucja usług uzdrowiskowych

Wstęp

Przemiany demograficzne, wzrastające zagrożenie dla zdrowia fizycznego i psychicznego społeczeństw oraz wzrost świadomości związanej z zagrożeniami wynikającymi ze zmian cywilizacyjnych są ważnymi czynnikami przyczyniającymi się do rozwoju turystyki zdrowotnej. Turystykę zdrowotną i medyczną uważa się za jeden z najszybciej rozwijających się segmentów branży turystycznej. Badania dotyczące turystyki zdrowotnej, w tym uzdrowiskowej, często są podejmowane z uwagi na pozytywny wkład segmentów zdrowia i medycyny w sektor turystyki (Majeed i in., 2018). Według Raportu Global Wellness Institute światowa gospodarka wellenss wypracowała w 2022 r. 5,6% światowego produktu gospodarczego, a sektor uzdrowiskowy, który został poważnie dotknięty skutkami pandemii COVID-19, dopiero w 2023 r. osiągnął przychody sprzed pandemii. W światowym rankingu globalnej gospodarki wellness Polska zajmuje 23. miejsce, a wśród krajów europejskich na wyższej pozycji były

Longina Chojnacka-Ożga ORCID: 0000-0003-1357-4997; Wojciech Ożga ORCID: 0000-0002-4576-5619
✉ longina_chojanacka_ozga@sggw.edu.pl

w 2022 r. Niemcy, Wielka Brytania, Francja, Włochy, Rosja, Hiszpania, Holandia, Szwajcaria i Austria (https://globalwellnessinstitute.org/geography-of-wellness/). Według rejestru krajowych uzdrowisk w 2023 r. funkcjonowało ich 47 (www.gov.pl/web/zdrowie/). W porównaniu z innymi krajami europejskimi jest to mniej niż w Niemczech, na Węgrzech, w Austrii i na Słowacji (Królak, 2021).

Dystrybucja usług uzdrowiskowych w Polsce odbiega od dystrybucji tych usług w krajach Europy Zachodniej, gdzie na ogół dominuje kanał rynkowy. W Polsce pierwszym kanałem dystrybucji jest kanał socjalny w formie świadczeń rzeczowych rozdysponowywanych pośrednio z udziałem ubezpieczycieli zdrowotnych (NFZ), społecznych (ZUS i KRUS) oraz innych podmiotów (np. PFRON), (Stelmach, 2017). Kanał rynkowy, rozwijający się dynamicznie po przemianach ustrojowych, polega na finansowaniu usług uzdrowiskowych ze środków własnych kuracjusza, tzw. komercyjnego i dystrybucji bezpośredniej, powiązanej z usługodawcą (Stelmach, 2017). Dominujący w Polsce kanał socjalny dystrybucji usług uzdrowiskowych powoduje, że kuracjusz ma bardzo ograniczone możliwości wyboru terminu i miejsca realizacji leczenia uzdrowiskowego (Karbowiak, 2015). Taki model funkcjonowania rynku lecznictwa uzdrowiskowego powoduje, że duża część uzdrowisk „ekstensywnie rozwija funkcję uzdrowiskową, obniżając udział rynkowego kanału dystrybucji i pogłębiając tym samym zależność od państwowego kanału dystrybucji" (Stelmach, 2017, s. 560).

Drugim ważnym narzędziem marketingowym w rozwoju turystyki uzdrowiskowej jest jej promocja. Promocja i pozyskiwanie kuracjuszy komercyjnych może być zadaniem strategicznym pozwalającym na rozwój i konkurencyjność miejscowości uzdrowiskowych. Według badań Sali i Górnej (2012) na ocenę uzdrowiska mają wpływ warunki pobytu w uzdrowisku, poziom opieki medycznej, atmosfera w uzdrowisku, bezpieczeństwo oraz elementy oferty komercyjnej. Z dotychczasowych badań wynika, że osoby korzystające z usług sanatoryjnych w Polsce najwyżej oceniały zakres i jakość zabiegów rehabilitacyjnych oraz profesjonalizm personelu, najniżej natomiast standard zakwaterowania oraz usługi dodatkowe (Sikorska-Wolak i Michalski, 2007; Krzyżanowska, 2016). Kuracjusze komercyjni wskazują ponadto na niedociągnięcia związane z możliwością skorzystania z zabiegów SPA, organizacją czasu wolnego, dostępem do Internetu, a w przypadku kuracjuszy biznesowych także z infrastrukturą uzdrowiskową (Szymańska, 2013). Biorąc pod uwagę sytuację społeczno-demograficzną oraz zdrowotną społeczeństwa, należy sądzić, że zapotrzebowanie na turystyczne usługi prozdrowotne, w tym komercyjne, będzie się zwiększało. Według badań Hadzika, Ryśnika i Żylak (2017) w tworzeniu prozdrowotnego produktu turystycznego należy uwzględnić motywy przyjazdów (profilaktyka, relaks), kompetencje w zarządzaniu przedsiębiorstwami/obszarami (komunikacja, kompetencje marketingowe i sprzedażowe oraz umiejętności sieciowe), identyfikację marki miejsca docelowego oraz zaangażowanie i współpracę podmiotów działających na rynku turystyki prozdrowotnej. Biorąc pod uwagę konkurencyjność zarówno w kraju, jak i za granicą, można stwierdzić, że rozwój miejscowości uzdrowiskowych może nastąpić jedynie przy założeniu wielofunkcyjnego funkcjonowania kurortu. Kuracja uzdro-

wiskowa jest ściśle związana z różnorodnymi usługami uzupełniającymi (wycieczki, rekreacja ruchowa, imprezy kulturalne), które wspomagają usługi lecznicze. Aby zapewnić konkurencyjną pozycję na rynku, miejscowości uzdrowiskowe, poza funkcją leczniczą, powinny pełnić funkcje ośrodków wypoczynkowych i sportowych (kąpieliska, turystyka narciarska itp.), odnowy biologicznej, centrów turystyki kulturalnej, kongresowej oraz krajoznawczej (Gonda-Soroczyńska i Kubicka 2015). Właściwy rozwój wielofunkcyjnej miejscowości uzdrowiskowej wiąże się jednak nie tylko z czynnikami decydującymi o jej atrakcyjności turystycznej, ale także z odpowiednią polityką turystyczną (Wołowiec, 2002).

Polska ma bogate i zróżnicowane walory sprzyjające rozwojowi turystyki uzdrowiskowej. Odpowiednie ich wykorzystanie może być czynnikiem rozwoju regionów, w których znajdują się zasoby przyrodnicze będące podstawą funkcjonowania stref uzdrowiskowych. Zróżnicowanie oferty turystycznej w regionie pozwoli wykorzystać potencjał turystyczny i zapobiegnie ewentualnym skutkom kryzysu, który może dotknąć niektóre segmenty gospodarki turystycznej.

Cel, materiał i metody

Celem opracowania jest analiza zmian wybranych cech turystyki uzdrowiskowej w Polsce w latach 2000-2023. Do realizacji postawionego celu wykorzystano dane statystyczne GUS prezentowane w Bazie Danych Lokalnych oraz opracowaniach GUS pt. *Działalność lecznicza zakładów lecznictwa uzdrowiskowego i stacjonarnych zakładów rehabilitacji leczniczej…* (www.stat.gov.pl). Pozyskane dane zestawiono w arkuszu kalkulacyjnym Excel oraz przedstawiono graficznie. Trendy/tendencje zmian czasowych liczby kuracjuszy korzystających z pobytów sanatoryjnych zbadano za pomocą nieparametrycznego testu Manna-Kendalla ($p < 0,05$), (Salmi, 2002).

Wyniki badań

Obszary uzdrowiskowe w Polsce znajdują się na terenie 13 województw, w tym łącznie na obszarze 33 powiatów. Całkowita liczba miejsc noclegowych (łóżek) w obiektach uzdrowiskowych wynosiła w 2023 r. 45,7 tys., a największym zapleczem pod tym względem dysponowały województwa zachodniopomorskie i kujawsko-pomorskie, najmniejszym natomiast łódzkie (tab. 1). W czterech województwach: dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, małopolskim i zachodniopomorskim ogólna liczba kuracjuszy była największa i przekraczała w każdym z nich 100 tys. Średnia długość pobytu w uzdrowisku była zróżnicowana i wahała się od 13,5 dnia w województwie zachodniopomorskim do 20,6 dnia w mazowieckim (tab. 1).

Polskie uzdrowiska specjalizują się najczęściej w leczeniu i rehabilitacji w obrębie chorób reumatologicznych, ortopedyczno-urazowych oraz układu nerwowego. Do unikatowych kierunków leczenia uzdrowiskowego należy leczenie chorób oczu, krwi i układu krwiotwórczego, a następnie chorób nerek i dróg moczowych, chorób endokrynologicznych oraz kobiecych (rys. 1).

Tabela 1. Podstawowe dane dotyczące lecznictwa uzdrowiskowego według województw w 2023 r.

Województwo	Liczba łóżek [tys.]	Ogólna liczba kuracjuszy [tys.]	Średnia liczba dni pobytu
Dolnośląskie	5,7	127,3	16,1
Kujawsko-pomorskie	8,8	185,1	15,9
Lubelskie	1,4	26,6	17,6
Łódzkie	0,1	2,0	19,7
Małopolskie	5,8	108,4	17,7
Mazowieckie	0,2	3,0	20,6
Podkarpackie	4,2	67,6	18,9
Podlaskie	0,5	10,6	13,9
Pomorskie	1,3	25,8	15,3
Śląskie	2,6	40,0	18,4
Świętokrzyskie	3,4	70,5	15,2
Warmińsko-mazurskie	0,5	5,8	20,4
Zachodniopomorskie	11,2	231,0	13,5

Źródło: Działalność lecznicza zakładów lecznictwa uzdrowiskowego i stacjonarnych zakładów rehabilitacji leczniczej w 2023 r. Warszawa: GUS.

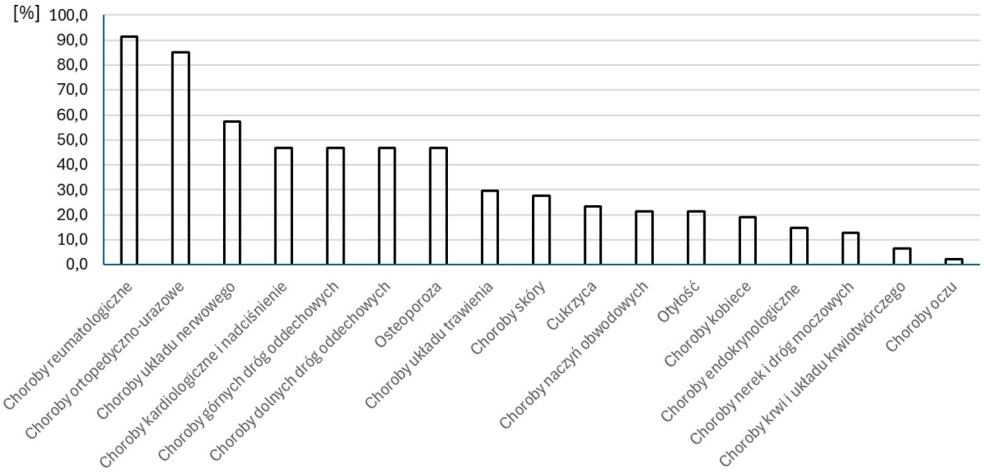

Rysunek 1. Odsetek uzdrowisk mających warunki do prowadzenia działalności leczniczej według grup schorzeń

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Karbowiak (2015).

Zainteresowanie leczeniem uzdrowiskowym w Polsce w ostatnich latach dość dynamicznie wzrastało. W ciągu pierwszych 12 lat analizowanego okresu (2000-2023) liczba kuracjuszy stacjonarnych w uzdrowiskach się podwoiła. W tym okresie jednak, po początkowym ciągłym wzroście liczby pacjentów uzdrowiskowych, nastąpił spadek w 2010 r. (rys. 2). To zmniejszenie liczby kuracjuszy można według analiz GUS wyjaśnić zmniejszeniem wydatków na ochronę zdrowia w stosunku do PKB w latach 2010 i 2011 (Zdrowie i ochrona zdrowia w 2012 roku, 2013). Po 2011 roku zanotowano dalszy przyrost liczby kuracjuszy. Zauważyć można wówczas również zwiększenie liczby kuracjuszy ambulatoryjnych. Potwierdzają to dane mówiące, że w pierwszej dekadzie analizowanego okresu, czyli do 2010 r., stanowili oni od 1,6% (2003) do 5,2% (2007), a w kolejnych latach na ogół ponad 10% (od 9,6% w 2015 r. do 13,2% w 2021 r.) liczby kuracjuszy stacjonarnych. Załamanie na rynku turystyki uzdrowiskowej nastąpiło w wyniku wprowadzenia ograniczeń wynikających z pandemii COVID-19. W 2020 r. zanotowano zmniejszenie liczby kuracjuszy o 46,5% w porównaniu z okresem przed pandemią (2018). Wychodzenie z kryzysu wywołanego pandemią zapoczątkował program rehabilitacji popandemicznej prowadzonej w dużej części uzdrowisk. Dopiero po 2022 r. liczba kuracjuszy w polskich uzdrowiskach przekroczyła wartości osiągane przed pandemią (rys. 2).

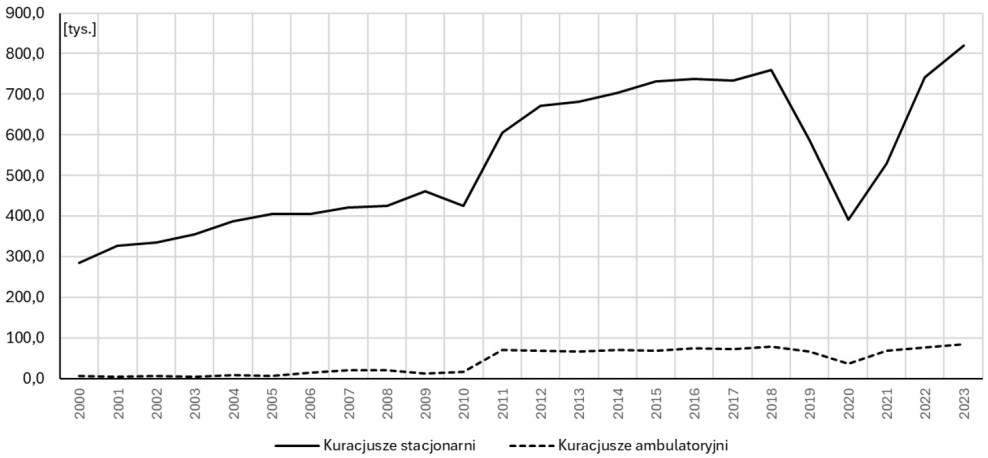

Rysunek 2. Liczba kuracjuszy w zakładach lecznictwa uzdrowiskowego w Polsce w latach 2000-2023

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportów GUS.

W przyjętym 24-letnim okresie badawczym wystąpił istotny statystycznie dodatni trend zmian liczby kuracjuszy korzystających z polskich uzdrowisk (rys. 3). Z analizy trendu wynika, że w latach 2000-2023 średni wzrost liczby kuracjuszy stacjonarnych wynosił 20,1 tys. osób/rok, a kuracjuszy ambulatoryjnych 3,5 tys. osób/rok. W pierwszej dekadzie badanego okresu liczba kuracjuszy zwiększała się nieco wolniej (istotny statystycznie trend wynosił odpowiednio 17,5 tys. osób/rok i 1,4 tys. osób/rok). Po zmianie

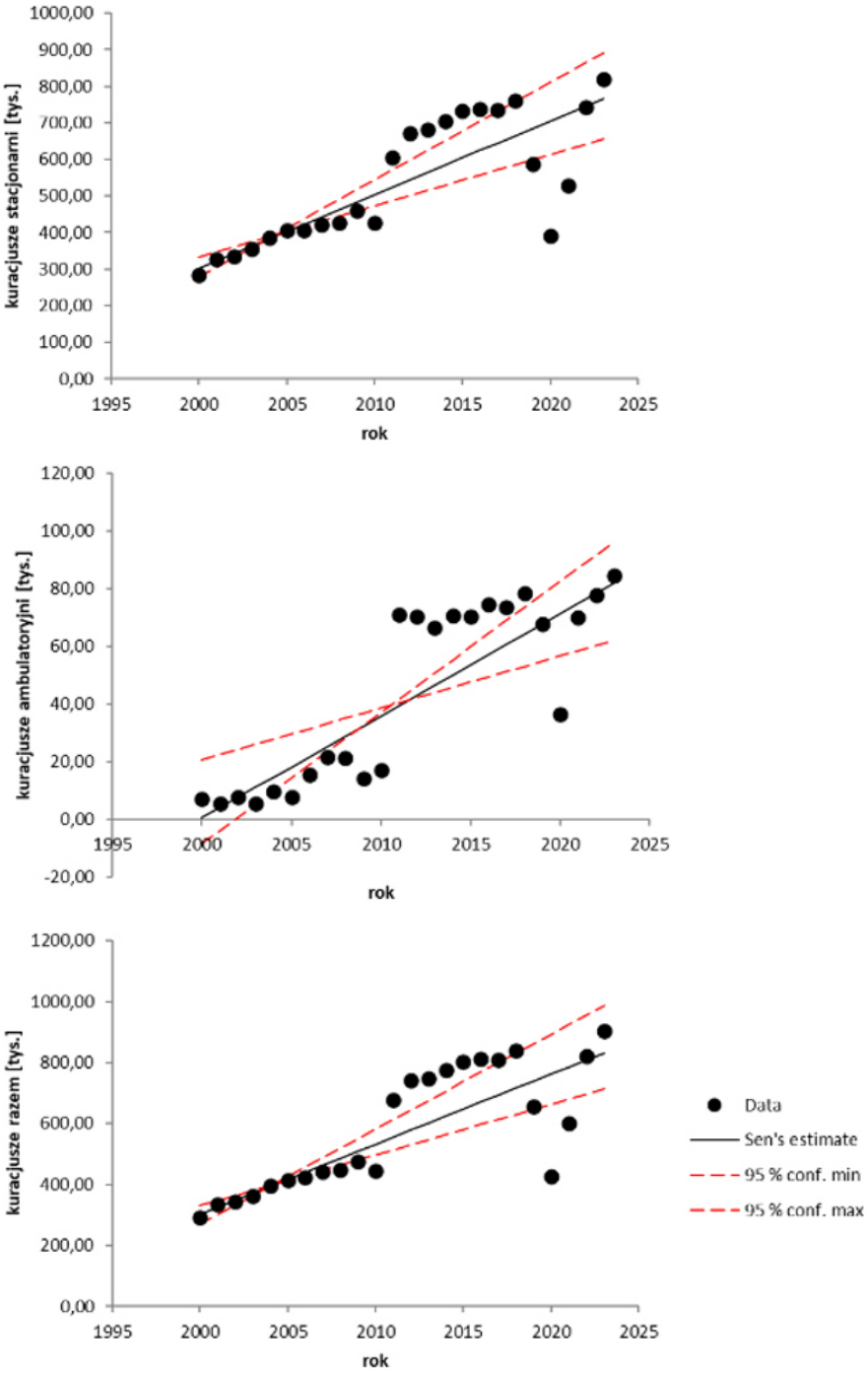

Rysunek 3. Trend zmian czasowych liczby kuracjuszy w uzdrowiskach w Polsce w latach 2000-2023

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportów GUS.

ustawy o lecznictwie uzdrowiskowym w 2011 r. (Dz.U. 2011 nr 73 poz. 390, nr 112 poz. 654) istotny statystycznie trend wzrostowy liczby kuracjuszy w polskich uzdrowiskach (odpowiednio 16,6 tys. osób/rok i 1,1 tys. osób na rok) utrzymał się do największego kryzysu na rynku turystyki uzdrowiskowej w XXI w. wywołanego pandemią COVID-19.

W polskich uzdrowiskach dominują kuracjusze skierowani na leczenie i rehabilitację przez NFZ, którzy stanowili od 53,4% (2021 r.) do 59,0% (2012 r.) wszystkich osób przebywających na leczeniu uzdrowiskowym. Drugą grupą kuracjuszy, ważną z punktu widzenia działalności zakładów uzdrowiskowych, są kuracjusze komercyjni (pełnopłatni), stanowiący od 29,3% (2013 r.) do 38,8% (2021 r.) wszystkich osób korzystających z lecznictwa uzdrowiskowego. W ostatnich latach zanotowano spadek liczby kuracjuszy kierowanych do uzdrowiska w ramach ZUS i KRUS (rys. 4).

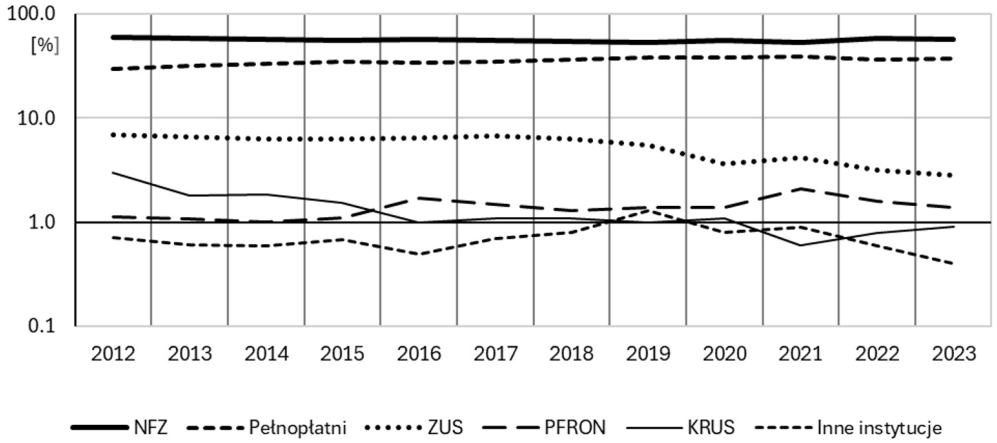

Rysunek 4. Odsetek kuracjuszy korzystających z pobytów w obiektach uzdrowiskowych w zależności od kanału dystrybucji usług uzdrowiskowych (skala logarytmiczna)

Źródło: opracowanie własne raportów GUS.

Obszary uzdrowiskowe, które pełnią ważne funkcje lecznicze, mogą odgrywać także znaczącą rolę w rozwoju terenów sąsiednich. Nie tylko samorządy gmin uzdrowiskowych, ale również samorządy wyższego szczebla mogą w strategii rozwoju wykorzystać obecność walorów uzdrowiskowych. Powiaty, w których znajdują się obszary uzdrowiskowe, są bardzo zróżnicowane pod względem atrakcyjności turystycznej oraz potencjału społeczno-demograficznego i ekonomicznego. Obszary uzdrowiskowe znajdują się zarówno na terenach wiejskich (Latoszyn, Wapienne i in.), jak i w obrębie miast na prawach powiatu (Kraków). W 73% powiatów, na terenie których znajdują się miejscowości uzdrowiskowe, ogólny stopień wykorzystania miejsc w obiektach noclegowych jest większy niż średni w kraju, a w kilku powiatach dochodzi on do ok. 70% (Baza Danych Lokalnych, rys. 4). Niektóre obszary uzdrowiskowe nie oferują kuracjuszom miejsc noclegowych (np. Swoszowice będące dzielnicą Krakowa) i są nastawione głównie na zabiegi

ambulatoryjne. W powiatach włocławskim ziemskim, aleksandrowskim, inowrocławskim oraz krośnieńskim ponad 50% miejsc noclegowych znajduje się w obiektach uzdrowiskowych (Baza Danych Lokalnych, rys. 5).

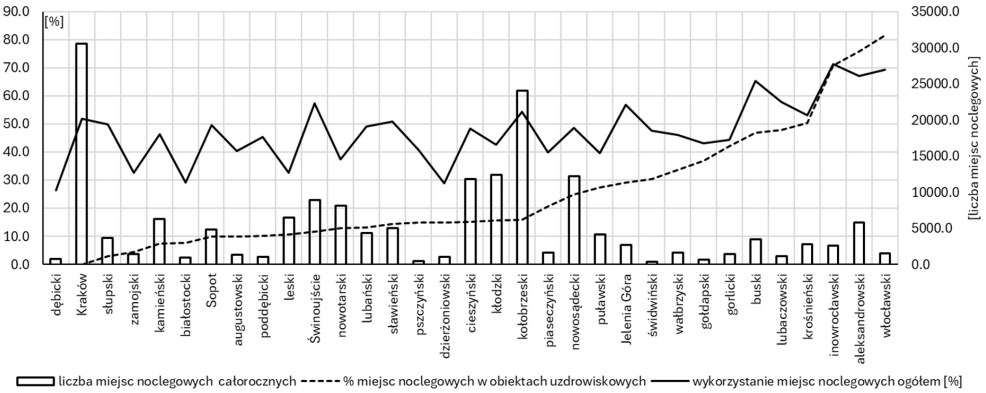

Rysunek 5. Liczba miejsc noclegowych ogółem, stopień wykorzystania miejsc noclegowych oraz odsetek miejsc noclegowych w zakładach uzdrowiskowych w powiatach, na terenie których znajdują się miejscowości uzdrowiskowe w 2023 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Bazy Danych Lokalnych.

Powiaty, charakteryzujące się wysokim odsetkiem miejsc noclegowych w obiektach uzdrowiskowych i zarazem wysokim stopniem wykorzystania miejsc noclegowych, położone są w Beskidzie Niskim (Rymanów-Zdrój i Iwonicz-Zdrój) oraz na Pojezierzu Kujawskim (Inowrocław, Ciechocinek, Wieniec-Zdrój). Znajdujący się w powiecie aleksandrowskim Ciechocinek jest pod względem bazy uzdrowiskowej jednym z największych uzdrowisk w kraju (tab. 2).

Tabela 2. Wybrane charakterystyki uzdrowisk (2023) położonych w powiatach o największym odsetku uzdrowiskowych miejsc noclegowych i stopniu wykorzystania miejsc noclegowych ogółem

Miejscowość	Liczba miejsc noclegowych ogółem	Liczba miejsc noclegowych całorocznych	Liczba miejsc noclegowych w zakładach uzdrowiskowych	Liczba zakładów uzdrowiskowych
Rymanów-Zdrój	1321	1106	568	5
Iwonicz-Zdrój	1469	1358	1136	7
Inowrocław	2232	2232	1866	8
Ciechocinek	5699	5699	4411	20
Wieniec-Zdrój	1360	1360	1283	1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Bazy Danych Lokalnych.

Podsumowanie

Uzdrowiska znajdują się w przestrzeni turystycznej, która jest dynamiczna i podlega ewolucyjnym zmianom (Włodarczyk, 2007). W przypadku popularnych miejscowości uzdrowiskowych występuje silna presja urbanizacyjna, która z jednej strony stanowi zagrożenie dla prawidłowego funkcjonowania uzdrowiska, ale z drugiej strony może przynosić zyski samorządom lokalnym, tym bardziej że sąsiedztwo części zdrojowej dodaje prestiżu całemu obszarowi zurbanizowanemu (Koniusz, 2023). Rozwój przestrzeni turystycznej w regionach, na których znajdują się strefy uzdrowiskowe, powinien zachodzić w ramach obowiązujących przepisów prawa z uwzględnieniem zaspokojenia potrzeb wszystkich grup interesariuszy turystyki na danym obszarze (Chojnacka-Ożga i Ożga, 2009; Butowski, 2016). Bardzo często funkcja uzdrowiskowa stawała się funkcją miastotwórczą. Jak podaje Maik i in. (2014), miasta uzdrowiska to jednak nie tylko ośrodki, w których funkcje uzdrowiskowe stanowiły pierwotny impuls miastotwórczy (np. Krynica), ale także ośrodki, w których pierwotna funkcja produkcyjna lub usługowa została z biegiem czasu zdominowana przez działalność uzdrowiskową (np. Ciechocinek). Funkcjonują także ośrodki, w których rozwinięte funkcje miastotwórcze zostały na pewnym etapie rozwoju uzupełnione o działalność uzdrowiskową (np. Inowrocław, Sopot). W przypadku niektórych ośrodków miejskich (Inowrocław, Jelenia Góra-Cieplice Śląskie-Zdrój) symbioza funkcji uzdrowiskowej z innymi (również turystycznymi) funkcjami miasta przyczyniła się do wytworzenia ośrodka wielofunkcyjnego.

Zmiany gospodarcze na lokalnym rynku spowodowały, że rozwój funkcji turystycznej, w tym uzdrowiskowej, daje dodatkowe szanse rozwojowe gminom i powiatom mającym zasoby lecznicze i odpowiednią infrastrukturę służącą celom prozdrowotnym (Mikołajczak, 2015). Na podstawie przeprowadzonych analiz stwierdzono, że zainteresowanie kuracjuszy pobytem w polskich uzdrowiskach zwiększa się, a po kryzysie wywołanym pandemią COVID-19 w 2023 r. osiągnięto stan sprzed pandemii, co potwierdzają prognozy prezentowane w Raporcie Global Wellness Institute.

Z uwagi na politykę państwa, dominującą formą świadczenia usług uzdrowiskowych w Polsce jest forma socjalna. Ciągle jednak utrzymuje się duże zapotrzebowanie i zainteresowanie usługami komercyjnymi. Wśród kuracjuszy komercyjnych coraz większe znaczenie mają osoby młodsze, które oczekują wysokiego standardu pobytu i zróżnicowanego zakresu usług w miejscowości uzdrowiskowej i jej sąsiedztwie. Pojawia się więc nie tylko zapotrzebowanie na usługi związane z rehabilitacją konieczną w sytuacji pochorobowej, ale także na usługi związane z profilaktyką zdrowotną i aktywnym wypoczynkiem wpływającym na poprawę kondycji fizycznej, psychicznej i regenerację organizmu. Jak wykazano w dotychczasowych badaniach, jednostki administracyjne, w obrębie których znajdują się uzdrowiska, charakteryzują się różnorodnymi cechami decydującymi o ich atrakcyjności turystycznej (Górna, 2011; Michalczyk, 2014). Poza ważnymi dla uzdrowiska walorami środowiskowymi istotny jest także odpowiednio przygotowany produkt, którym zainteresowani będą kuracjusze komercyjni. Wskazane jest, aby w mniejszych lub mniej znanych miejscowościach uzdrowiskowych podjęto działania marketingowe

i promocyjne, które przyczynią się do stworzenia odpowiedniej marki danego miejsca. Aby osiągnąć zamierzony cel, istotna jest współpraca wielu podmiotów działających na rynku turystycznym oraz samorządów lokalnych.

Wnioski

1. Rynek usług turystyki uzdrowiskowej w Polsce ma duży potencjał. Mimo kryzysu wywołanego pandemią COVID-19 liczba kuracjuszy wzrosła i w 2023 r. przekroczyła stan sprzed pandemii.
2. W dystrybucji usług uzdrowiskowych w Polsce dominuje kanał socjalny, ale ważnym i, jak można sądzić, dalej rozwijającym się będzie również kanał komercyjny.
3. Zwiększające się zapotrzebowanie na usługi prozdrowotne oraz zmiana profilu klientów tych usług będą wymuszały podejmowanie działań innowacyjnych, w tym rozwoju infrastruktury i zróżnicowanych form usług turystycznych nie tylko w strefach uzdrowiskowych, ale także w regionie, w którym znajduje się uzdrowisko.
4. Samorządy lokalne (gminy, powiaty), dla których turystyka może stanowić główną lub ważną funkcję gospodarczą, powinny wykorzystać obecność miejscowości uzdrowiskowej jako istotnego czynnika wielokierunkowego rozwoju całego regionu.

Literatura

Baza Danych Lokalnych. Pobrano z: https://bdl.stat.gov.pl/bdl/start

Butowski, L. (2016). Przestrzeń turystyczna – przestrzenią równowagi: dylematy metodologiczne. Studia Geographica X, 52-65. DOI: http://doi.org/10.24917/20845456.10.4

Chojnacka-Ożga, L., Ożga, W. (2009). Turystyka w rozwoju lokalnym Polski. W: J. Szyszko, B. Porter, J. Malczyk (red.). ABC gospodarki przestrzennej w aspekcie rozwoju regionalnego. Warszawa: Wydawnictwo SGGW, s. 389-399.

Działalność lecznicza zakładów lecznictwa uzdrowiskowego i stacjonarnych zakładów rehabilitacji leczniczej... Raporty GUS z lat 2012-2023, Warszawa. Pobrano z: www.stat.gov.pl.

Global Wellness Institute Presents Geography of Wellness. Pobrano z: https://globalwellnessinstitute.org/geography-of-wellness/ (dostęp: 31.07.2024).

Gonda-Soroczyńska, E., Kubicka, H. (2015). Wyzwania i zagrożenia rozwojowe ośrodków uzdrowiskowych na przykładzie Dolnego Śląska. Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania, 41, 2, s. 207-217. DOI: http://doi.org/10.18276/sip.2015.41/2-18

Górna, J. (2011). Miejska turystyka uzdrowiskowa i kierunki jej ewolucji w Polsce. Kraków: Wydawnictwo UJ.

Hadzik, A., Ryśnik, J., Żylak, D. (2017). Kluczowe problemy zarządzania w turystyce zdrowotnej w opinii kadry menadżerskiej podmiotów sektora turystyki zdrowotnej. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 473, s. 216-223.

Karbowiak, K. (2015). Perspektywy rozwoju turystyki uzdrowiskowej w Polsce. Europa Regionum, XXIV, s. 233-248. DOI: http://doi.org/10.18276/er2015.24-22

Koniusz, M. (2023). Przekształcenia części centralnych polskich uzdrowisk nizinnych w dorzeczu górnej Wisły w latach 1990-2020. Rozprawa doktorska. Politechnika Krakowska, Wydział Architektury.

Królak, S. (2021). Turystyka uzdrowiskowa w Polsce – rozważania nad istotą, determinantami i przyszłością. Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 53, s. 125-146. DOI: https://doi.org/10.14746/rrpr.2021.53.09

Krzyżanowska, K. (2016). Turystyka uzdrowiskowa i jej postrzeganie przez kuracjuszy. Turystyka i Rozwój Regionalny, 6, s. 69-76.

Majeed, S., Lu, C., Majeed, M., Shahid, M. N. (2018). Health Resorts and Multi-Textured Perceptions of International Health Tourists Sustainability, 10, 1063, s. 1-26. DOI: http://dx.doi.org/10.3390/su10041063

Maik, W., Przybecka-Maik, M. (2014). Miasta – uzdrowiska jako ważny element sieci miejskiej Europy – ich specyfika i mechanizm rozwojowy. Zeszyty Naukowe WSG. Turystyka i Rekreacja, 23, 11, s. 9-31.

Michalczyk, W. (2014). Uwarunkowania i rozwój współczesnej turystyki uzdrowiskowej w Polsce. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej we Wrocławiu, 5 (43), s. 195-209.

Mikołajczak, L. (2015). 140-lecie uzdrowiska. Uzdrowisko i jego znaczenie dla miasta. W: Uzdrowiska Polskie – wyzwania i szanse – materiały z XXIV Kongresu Uzdrowisk Polskich, Inowrocław, s. 135-144.

Raport Global Wellness Institute. Pobrano z: https://globalwellnessinstitute.org/press-room/statistics-and-facts/ (dostęp: 31.07.2024).

Rejestr uzdrowisk i obszarów ochrony uzdrowiskowej wraz z kierunkami leczniczymi. Pobrano z: https://www.gov.pl/web/zdrowie/rejestr-uzdrowisk-i-obszarow-ochrony-uzdrowiskowej-wraz-z-kierunkami-leczniczymi (dostęp: 31.07.2024).

Sala, J., Górna, J. (2012). Preferencje turystów na rynku usług uzdrowiskowych w Polsce. Ekonomiczne Problemy Usług, 84, s. 137-153.

Salmi, T. (2002). Detecting Trends of Annual Values of Atmospheric Pollutants by the Mann-Kendall Test and Sen's Slope Estimates: The Excel Template Application MAKESENS, Finnish Meteorological Institute.

Sikorska-Wolak, I., Michalski, K. (2007). Produkt turystyczny wybranych uzdrowisk sudeckich i jego ocena. W: M. Adamowicz (red.). Produkty marketingowe w rozwoju lokalnym i regionalnym. Warszawa: Wydawnictwo SGGW, s. 158-170.

Stelmach, P. (2017). Struktura dystrybucji usług uzdrowiskowych a funkcja uzdrowiskowa gmin. Koncepcja i wstępne wyniki badań. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 473, s. 552-561. DOI: https://doi.org/10.15611/pn.2017.473.51

Szymańska, B. (2013). Satysfakcja komercyjnego klienta usług sanatoryjnych w Polsce. W: W. Grzegorczyk (red.). Marketing w obliczu nowych wyzwań rynkowych. Księga jubileuszowa z okazji 70-lecia Profesora Gregora. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 229-242. DOI: https://doi.org/10.18778/7969-046-6.19

Ustawa z dnia 4 marca 2011 r. o zmianie ustawy o lecznictwie uzdrowiskowym, uzdrowiskach i obszarach ochrony uzdrowiskowej oraz o gminach uzdrowiskowych oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2011 nr 73 poz. 390, nr 112, poz. 654).

Włodarczyk, B. (2007). Przestrzeń turystyczna – pojęcie, wymiary, cechy. Turyzm, 17, 1-2, s. 145-158.

Wołowiec, T. (2002). Formy i sposoby aktywizacji społeczno-gospodarczej polskich gmin uzdrowiskowych a rozwój regionalny. Studia Regionalne i Lokalne, 4 (10), s. 131-140.

Zdrowie i ochrona zdrowia w 2012 roku (2013). Informacje i opracowania statystyczne. Warszawa: GUS.

Global Wellness Institute Presents Geography of Wellness. Pobrano z: https://globalwellnessinstitute.org/geography-of-wellness/ (dostęp: 31.07.2024).

Spa tourism in Poland and its importance in local development

Abstract. Spa tourism is a dynamically developing segment of the tourism market. The number of people using spa services in Poland increased from 292.3 thousand in 2000 to 903.8 thousand in 2023. After a decrease in the number of patients in 2020 by 46.5% caused by COVID-19 pandemic, in 2023 the number of patients from before the pandemic was exceeded. In 2023, over 37% of people using spa services were commercial guests. A characteristic feature of regions in which spa resorts are located is the high occupancy rate of the accommodation base, in some administrative units it reaches 70%. So far the research and observations show that the multifunctional development of spa resorts can contribute to the development of the region in which the spa resort is located.

Keywords: spa resort, number of spa guests, distribution of spa services

DOI 10.22630/TIRR.2024.22.16

Kateryna Fedosova[1]✉, Alina Katunian[2]

[1] Odesa National University of Techlologies

[2] Vilniaus kolegija / Higher Education Institution

The use of Artificial Intelligence in the restaurant business

Abstract. The study aimed to explore how artificial intelligence (AI) is applied in the restaurant industry, particularly in enhancing operational efficiency, personalizing customer interactions, and predicting demand. Using qualitative methods, interviews were conducted with industry experts in Odesa, Ukraine, including professionals from major chains and a case study with a Ukrainian chef. Findings revealed that global brands like McDonald's, Starbucks, and Marriott use AI for demand forecasting, offer personalization, and streamlining communication. Chef Yevhen Klopotenko's use of AI to prepare a gourmet dinner showcased its innovative potential in cuisine. The research enriches the existing literature on AI in hospitality with practical examples, offering valuable insights for industry professionals. It highlights the significance of AI in predicting demand and automating customer interactions to boost efficiency. The originality of the study lies in its analysis of AI applications and its comprehensive list of AI tools for content generation. However, the qualitative focus and regional scope limit generalizability, suggesting future research could broaden to include other regions and quantitative methods.

Keywords: Artificial intelligence (AI), restaurant business, ChatGPT cooking with AI, neural networks

Introduction

In the highly competitive hospitality industry, organisations strive to attract customers and provide exceptional service. Artificial Intelligence offers a solution by analyzing vast amounts of data and utilizing machine learning algorithms to make informed decisions. These technologies can analyze customer data, including preferences, purchase history, and location, enabling personalized services and enhanced customer experiences. Crucial to mention, that modernization of the hospitality industry was accelerated by pandemic (Chen et al., 2022).

The restaurant industry faces intense competition and evolving customer expectations in today's technology-driven era (Roy and Pagaldiviti, 2023). Advanced technologies have revolutionized and automated every aspect of the travel experience, bringing significant changes to the tourism and hospitality sectors (Loh, Perdana and Lee, 2024).

However, employing AI can also present challenges. Process automation may lead to job reductions, impacting the economy and employment within the industry (Zarifhonarvar, 2023). A lack of human interaction could result in decreased service

Kateryna Fedosova ORCID: 0000-0001-7194-1340; Alina Katunian ORCID: 0000-0001-9758-0678
✉ fedosova2008@gmail.com

quality. Overreliance on AI and automation can pose risks to the security and privacy of customer data, leading to customer churn and damaging the business's reputation (Limna, 2022).

It is important to study the implementation of artificial intelligence in the restaurant industry to identify how various AI services can optimize processes and improve the efficiency of restaurant operations. This research, based on specific case studies, will help restaurateurs better understand the potential of new technologies to enhance operational activities and improve customer service.

Theoretical background

The use of robots, neural networks and artificial intelligence in hotels and restaurants has been investigated by many scientists and research groups. For example, the implementation of service robots in tourism and hospitality industry has been studied by Ivanov and Webster (2020). Murphy et al. (2017) studied the use of robotic applications in hospitality, and in Belanche et al. (2020) considers robots that perform more complex advanced tasks involving interaction with customers on a social level (e.g., talking, serving food). Studies are also known about Pepper and Relay robots, which perform the tasks of concierges and waiters in hotels and restaurants (Mende et al., 2019). It is also worth noting interesting works on the use of artificial intelligence in the restaurant business (Berezina et al., 2019), hotel and restaurant marketing (Davenport et al., 2020) and directly to transform customer behaviour (Khatri, 2021).

Also, the authors of this article have studied and analysed many practical cases of well-known restaurants that actively use artificial intelligence to predict demand for their services, as well as to personalise offers to guests in restaurants based on historical data about the number of orders, order time, price, weather conditions, events and other factors. This allows companies to minimise costs and ensure a high quality of service.

One of the first companies to apply neural networks to predict food demand was the Chipotle Mexican Grill (Chipotle Newsroom, 2022). Using artificial intelligence and machine learning, the system monitored raw material quantities in real time and notified the team of how much new raw materials needed to be purchased, how much semi-finished products needed to be prepared and when to start cooking for each restaurant. This helped them avoid overflowing the warehouse and reduce storage costs for products.

Starbucks uses Atlas, an application based on the ArcGIS platform, to analyze data and determine the best locations for new shops (ESRI, 2014). The application includes data layers such as shopping zones, retail clusters, transport hubs and demographic data to make decisions about where to open new shops. Starbucks also uses GIS for marketing activities, recruitment, inventory planning and analysis of where customers spend more money than the national average, allowing them to include high-end items in their shop offerings.

Pizza Hut uses AI to predict demand for different types of pizza (Lazzro, 2021). They use analytics and AI to analyse ordering data and other factors such as weather, day of the week and time of year to determine which types of pizza will be popular in the future.

KFC is already actively using artificial intelligence to enhance its operations. Through its partnership with Manthan, KFC centralizes data across all aspects of its business, including dynamic demand, inventory management, operations, e-commerce, and customer experience. AI enables KFC to perform real-time analytics and make decisions, allowing the company to quickly adapt to market changes and improve customer service. This technology is already implemented in over 600 KFC restaurants across Canada, helping the company to manage its business more efficiently and enhance the overall customer experience (CRN, 2020).

AI personalize offers to guests through machine learning algorithms, guest data analysis, facial recognition, chatbots, and personalized recommendations for events/ /excursions. For example, the world's largest hotel company, Marriott International, uses the Marriott Bonvoy mobile app, which uses AI to offer personalised food recommendations to guests, and allows them to order food and drinks directly from the app (Forman, 2021).

Major hotel chain Hilton uses the Hilton Honors food and drink ordering app, which also uses neural networks to offer personalised food recommendations (Hertzfeld, 2018).

An example of the use of AI to personalise restaurant recommendations could also be the system used by McDonald's. McDonald's has implemented and tested technology at some drive-through locations that can recognise car number plates (Lively Impact). This information allows the company to record previous customer orders based on the number plates, allowing it to run a food recommendation algorithm.

The use of artificial intelligence in the Starbucks app offers customers thoughtful, personalised choices of products based on their own preferences as well as factors such as weather and time of day (Starbucks Stories, 2020).

Also, neural networks and artificial intelligence can help optimise restaurant kitchen operations and improve employee efficiency in hospitality and restaurant businesses. They can be used to automatically manage food inventories, staff schedules, staff satisfaction and more. Such technologies can significantly speed up and improve kitchen processes, reduce the risk of errors and increase guest satisfaction. For example, as part of its partnership with VivaTech, Accor has awarded two start-ups and implemented their solutions: Orbisk, an artificial intelligence-based tool with connected scales that reduces cooking waste, and MapLab, a tool that improves employee impact and quality of life through teleworking (ACCOR, 2021). A literature review shows that hotels and restaurants are increasingly using robots and AI to predict demand, personalise offers for guests, and manage business. Some companies, such as Chipotle Mexican Grill, Starbucks, Pizza Hut, KFC, Marriott International and Hilton, are already actively using these technologies for purposes ranging from data analysis to virtual hotel prototyping to providing personalised food recommendations to guests.

An interesting example of the chef collaboration with AI is a unique culinary venture at Taras Shevchenko National University on March 29, 2023, in Kyiv, Ukraine (Klopotenko, 2023b). Renowned Ukrainian chef and restaurateur Yevhen Klopotenko organized a unique gastronomic event, merging his culinary prowess with the innovative capacities of artificial intelligence (AI). In collaboration with ChatGPT, he developed an impressive seven-course menu. Yevhen Klopotenko, a Ukrainian chef, MasterChef Ukraine winner and Le Cordon Bleu graduate, is renowned for promoting Ukrainian cuisine and his innovative ”100 Years Back to the Future” restaurant. (Klopotenko, n.d.).

March 12, 2023 Yevhen Klopotenko announced a unique dinner event at Taras Shevchenko National University in Kyiv, in collaboration with ChatGPT (Klopotenko, 2023a). The event, integrating a scientific conference theme, involved participants who bought tickets for 50 euros, supporting charity. Participants submitted a food ingredient, which ChatGPT used to categorize into seven groups and suggest dishes for the menu (TV Pershy Zahidny, 2023).

The results from AI left Klopotenko feeling they lacked complexity. The textures were basic, combinations traditional. To enhance the dishes, he added his signature sauces and used foodpairing.com. This method, based on molecular ingredient compositions, refined the flavor profiles of the courses (Klopotenko, 2023c). Subsequently, a gastronomic set of seven meticulously curated dishes: Salad of eel and shrimp with sun-dried tomatoes and parmesan, Beetroot cream soup with duck pieces and croutons, Salad with avocado, carrots, pomegranate and kumquat, Potato gratin with asparagus and mushrooms baked with gouda, Lamb cutlets with a side dish of corn and soft cottage cheese, Lobster with truffles and sesame oil (later Lobster was replaced with catfish and truffle with truffle oil due to the high cost of the ingredients), Panna cotta with white chocolate and kiwi.

Further, prompts were compiled for the Midjourney, on the basis of which the AI created photos of the dishes of the proposed menu (Figure 1). These images, conceived as presentations, would be embodied and brought to life during the gourmet dinner. The entire collaborative process between Chef and AI was filmed, later to be shared with the event’s attendees.

On March 29, 2023, in Taras Shevchenko National University, the conference transpired as an exclusive dinner event, boasting the active participation of ChatGPT and other AI services. Assisted by his team, Yevhen Klopotenko, in anticipation of the event, executed the essential preparations. The team proficiently orchestrated the execution and presentation of dishes, intricately designed in collaboration with AI (Figure 2 and 3).

The gastronomic event led by Klopotenko and AI was a huge success, with guests enjoying the dishes and the overall experience. He noted that AI, while helpful, cannot yet match human creativity in cooking. The event highlighted the benefits of integrating AI in culinary arts and emphasized the importance of personal branding and adopting new technologies for restaurant growth, blending the future with culinary traditions. The chef posted a comprehensive video report on his Facebook Page (Klopotenko, 2023d).

Figure 1. Photos of dishes created by AI Midjourney

Source: Danilenko (2023).

Figure 2. Photos of the real dishes cooked by Chef Klopotenko

Source: **Klopotenko (2023c).**

Methodology

In this review article, content analysis, integrative review and semi-strucutred interview methods were used. These methods have been chosen to provide the most comprehensive insight into the use of neural networks and artificial intelligence in the hospitality industry.

Content analysis is one of the methods used in qualitative research. Content analysis is the study of documents and communication artifacts, which might be texts of various formats, pictures, audio or video (Bryman and Bell, 2011). The main advantages of content analysis are that it is content-sensitive, can be applied in highly flexible research designs, and used to analyse many types of qualitative data (Kyngäs, 2020).

Integrative literature reviews offer several benefits to scholarly reviewers, including assessing scientific evidence strength, identifying research gaps and future needs, bridging related areas, pinpointing central issues, generating research questions, establishing theoretical frameworks, and exploring successful research methods. The 5-stage process involves problem formulation, data collection, data evaluation, analysis, and result interpretation. Maintaining scientific integrity entails addressing validity threats (Russell, 2005).

Qualitative elements of research are especially suitable in cases where the phenomenon is poorly studied (Ţydţiűnaitë and Sabaliauskas, 2017). Selection of informants was carried out during the course of the research. During the research were interviewed 8 experts of restaurant business, with more than ten years experience in the hospitality sectors. The interview process took place in the period June - December 2023. The interview process with the informants was suspended when it was observed that no new empirical data was found (Alshenqeeti, 2014; Žydžiūnaitė and Sabaliauskas, 2017).

Results

Artificial intelligence (AI) technologies are extensively utilized in restaurant business, benefiting customer service, operational capabilities, and cost reduction. AI adoption is crucial for economic development in this sector. However, risks include job losses in low-tech sectors, reduced control due to robot autonomy, and concerns regarding data security and privacy. AI technologies have mixed effects on workforce and employment in the hospitality industry, presenting both positive and negative outcomes.

All of the above shows examples of the use of AI by large brands that are making huge investments in these technologies. However, at the end of 2022, ChatGPT triggered a revolution in the field of AI (Duranton, 2023). ChatGPT, introduced in November 2022 by private AI research institute OpenAI, is the latest product based on the institute's GPT3, the third iteration of its large language model Generative Pretrained Transformer.

Following ChatGPT, neural networks capable of generating content in the form of text, images, video and audio began to emerge and gain in popularity. Whereas in the past, AI could only be used by IT specialists with professional skills, now neural networks

have become available to ordinary users without programming skills or knowledge of high technology.

Below we look at some AI-services that can help users without special IT skills or knowledge to generate unique content in the restaurant industry:

- ChatGPT (Generative Pre-trained Transformer) is a deep learning model that is trained to generate text responses based on input messages (OpenAI).
- Jasper is an artificial intelligence trained to write original creative content for blogs, social media posts, websites and more. The service allows you to write voluminous content that is original and free of plagiarism. Integration with SurferSEO.com helps optimise text for search engines so that it ranks at the top of search results (Jasper).
- DeepL is an online machine translation service that uses deep learning to translate texts into different languages. DeepL uses deep learning neural networks to automatically identify terms and context, allowing it to generate more accurate translations, especially in specialised areas of expertise such as medicine, law, finance and technology (DeepL).
- DALL-E (Dali+CLIP) neural network that is able to generate unique images and texts based on a given textual description (OpenAI).
- Midjourney is an independent research lab and the name of its own AI programme that creates digital images from natural language descriptions. The lab is self--funded and focuses on design, human infrastructure and artificial intelligence (Midjourney).
- Deep Dream Generator (DDG) is an online service that uses artificial intelligence algorithms to create deep and psychedelic images from existing photographs. It allows users to upload their images and apply various filters and effects to them, creating unique and creative results (Deep Dream Generator).
- Artbreeder is an online service that uses artificial intelligence technologies, including generative models and neural networks, to create and combine images based on colour, shape and texture (Artbreeder).
- Looka.com – helps create artificial intelligence-based graphic design without taking away the creativity, vision and fun that is needed to create brand identity. The neural network can be used to create unique logos, corporate identity packages, social media creatives and other promotional materials (Looka).
- Synthesia.io is a voice and video synthesis platform that uses deep learning and neural networks. In the hotel and restaurant business, synthesia.io can be used to create video ads, training videos for staff, and to create audio materials such as podcasts or audio guides for guests (Synthesia).
- Pictory.ai is a neural network that can automatically create short branded videos based on longer content. The network can also convert text into a video clip (Pictory).
- Murf.ai - helps you make studio-quality voiceovers in minutes using realistic AI voices for podcasts, videos and any professional presentations (Murf).

- WellSaid Labs is an online service that allows you to turn text into speech at a human voice level using AI. Users can supplement their stories and digital experiences with a wide variety of voice styles, accents and languages - at any scale (WellSaid Labs).
- VEED.io, with its robust artificial intelligence technology and user-friendly interface, allows you to quickly create stunning videos online. It can be used as a video editor to cut, trim, add subtitles, etc. or convert any text into video (VEED).
- RunwayML provides the user with the ability to quickly and easily create and use various artificial intelligence models, such as generative models and image and text recognition models. It also integrates with other applications and tools (Photoshop, Blender, Unity, Max MSP and others), allowing the creation of more complex and powerful projects such as games, movies, music compositions and more (RunwayML).
- Repurpose.io - helps you automatically create multiple short videos from a long one and publish it on multiple platforms at once, such as YouTube, Facebook, TikTok, LinkedIn and many others (Repurpose).

The qualitative research methodology used in our study provided valuable insights from eight experts in the restaurant business. The analysis of interviews revealed key findings:

- There’s a division among respondents between those who understand and actively use AI and those skeptical and not using it, mainly due to a lack of information and knowledge about AI.
- Most respondents learned about AI capabilities by chance, not through research. However, those who delved into it fully maximized AI use and were highly satisfied with the experience.
- Respondents commonly mentioned using AI for restaurant advertising, like photo processing, video editing, and ad campaign ideas. For instance, the Synergy network uses Dalle and ChatGPT integration for social media ad designs and creative ideas.
- Chef Mikhail Sosnovskikh shared a case where he used ChatGPT to brainstorm Halloween menu ideas, resulting in resource-efficient and creative dish presentations.
- Synergy’s automation head, Andrey Furman, shared his experience with AI, noting his company’s positive outlook on AI and its development potential. His department is launching projects like a chatbot for training new employees and using AI to analyze incoming calls to improve hostess and operator efficiency.
- Synergy group's training manager, Viktor Tsoi, uses GPTchat for preparing lectures and staff tests. The company also uses AI for thematic evening menus and wine pairings.
- Bartender Ivan Silantyev uses AI for innovative cocktail ideas, with AI-generated cocktail images guiding ingredient and equipment selection. Customers highly appreciate these visually and taste-wise.
- Svetlana Ruban from “Savva Libkin Restaurants” uses ChatGPT for texts like job descriptions and staff standards. The company also employs AI in marketing and advertising for idea generation and promo material handling.

All respondents acknowledged AI's positive impact on the restaurant business, but agreed that AI can't fully replace humans, instead serving as a tool for optimizing operations, automating monotonous tasks, and generating interesting ideas.

Conclusions

The study concludes that AI in the restaurant business brings practical benefits, fostering innovative solutions and process efficiency while maintaining the importance of human creativity and adaptation. This research paper analyses fifteen AI services, available both for free and for a fee, that can be used without specialised IT skills. These AI services have potential applications in the restaurant industry, including content creation and business optimisation. The study identifies various AI applications in the restaurant industry, grouped according to business challenges.

Group 1. Conceptualising and launching new projects: AI can generate restaurant names, suggest project concepts and USPs, identify target audiences, create business plans, logos, and promotional materials, and analyse competitors to improve business strategies.

Group 2. Menu optimisation and management: AI can generate dish descriptions, create menus that enhance sales and customer satisfaction, develop new dish ideas, analyse ingredient costs, and generate realistic food photos for presentation.

Group 3. Content creation for websites and social media: AI can assist in content planning, writing social media posts, creating banners, enhancing images, and producing video content, including animations and editing.

Group 4. Campaign development and brand promotion: AI helps analyse advertising campaigns, write sales texts, create slogans, automate advertising processes, and develop sales funnels and loyalty programmes.

Group 5. Staff training and standardisation: AI can create video tutorials, checklists, job descriptions, trainings, and interactive exercises to improve staff performance and learning.

In conclusion, AI is a powerful tool for optimising the restaurant industry and creating content. When used effectively, it enhances competitiveness, boosts customer satisfaction, and drives profits. However, AI is not a substitute for industry expertise, and proper management and task formulation are essential for maximising its potential.

Literature

ACCOR (2021). Universal Registration. Retrieved from: https://group.accor.com/-/media/Corporate/Investors/Documents-de-reference/OPT_ACCOR_DEU_2021_MEL_US_300322.pdf (access: 14.12.2023).

Alshenqeeti, H. (2014). Interviewing as a Data Collection Method: A Critical Review. English Linguistics Research.

Artbreeder (n.d.). Retrieved from: https://www.artbreeder.com/ (access: 23.12.2023).

Belanche, D., Casaló, L. V., Flavián, C., Schepers, J. (2020). Robots or frontline employees? Exploring customers' attributions of responsibility and stability after service failure or success. Journal of Service Management, 31 (2), p. 267-289. DOI: http://dx.doi.org/10.1108/JOSM-05-2019-0156

Berezina, K., Ciftci, O., Cobanoglu, C. (2019). Robots, Artificial Intelligence, and Service Automation in Restaurants. In Robots, Artificial Intelligence, and Service Automation in Travel, Tourism, and Hospitality. Emerald Publishing Limited, p. 185-219. DOI: http://dx.doi.org/10.1108/978-1-78756-687-320191010

Bryman, A., Bell, E. (2011). Business research methods (3rd ed.). Oxford: Oxford University Press.

Chen, S., Tian, D., Law, R., Zhang, M. (2022). Bibliometric and visualized review of smart tourism research. DOI: https://doi.org/10.1002/jtr.2501

Chipotle Newsroom (2022). Chipotle Pilots Advanced Technology to Enhance the Employee and Guest Experience. Retrieved from: https://newsroom.chipotle.com/2022-09-27-chipotle-pilots-advanced-technology-to-enhance-the-employee-and-guest-experience (access: 15.12.2023).

CRN (2020). KFC uses restaurant analytics solution from Manthan for its Canadian business. Retrieved from: https://www.crn.in/news/kfc-uses-restaurant-analytics-solution-from-manthan-for-its-canadian-business/ (acces: 25.09.2024).

Danilenko, Y. (2023). U Kyyevi vidbulasya persha u sviti zvana vecherya vid shtuchnoho intelektu ta Yevhena Klopotenka. Reportazh SPEKA. Retrieved from: https://speka.media/v-kijevi-proisla-persa-v-sviti-zvana-vecerya-vid-stucnogo-intelektu-ta-jevgena-klopotenka-reportaz-speka-9xnqdp (access: 22.12.2023).

Davenport, T., Guha, A., Grewal, D., Bressgott, T. (2020). How Artificial Intelligence Will Change the Future of Marketing. Journal of the Academy of Marketing Science, 48 (1), p. 24-42.

Deep Dream Generator (n.d.). Retrieved from: https://deepdreamgenerator.com/ (access: 23.12.2023).

DeepL (n.d.). Retrieved from: https://www.deepl.com/ (access: 23.12.2023).

Duranton, S. (2023). ChatGPT-3: Let the Generative AI Revolution Begin. Retrieved from: https://www.forbes.com/sites/sylvainduranton/2023/01/07/chatgpt3let-the-generative-ai-revolution-begin/?sh=6918e901af15 (access: 17.12.2023).

ESRI (2014). Going big with GIS. Retrieved from: https://www.esri.com/about/newsroom/arcwatch/going-big-with-gis/ (access: 25.12.2023).

Forman, D. (2021). Marriott Bonvoy mobile app refreshed to offer a more intuitive and personalized experience in anticipation of increased desire for travel. Marriott News Center. Retrieved from: https://news.marriott.com/news/2021/02/10/marriott-bonvoy-mobile-app-refreshed-to-offer-a-more-intuitive-and-personalized-experience-in-anticipation-of-increased-desire-for-travel (access: 15.12.2023).

Hertzfeld, E. (2018). Hilton, Foursquare partner for app advice from locals. Hotel Management. Retrieved from: https://www.hotelmanagement.net/tech/hilton-foursquare-partner-for-app-advice-from-locals (access: 16.12.2023).

Ivanov, S., Webster, C. (2020). Robots in tourism: A research agenda for tourism economics. Tourism Economics, 26 (7), p. 1065-1085. DOI: https://doi.org/10.1177/1354816619879583

Jasper (n.d.). Retrieved from: https://www.jasper.ai/ (access: 23.12.2023).

Khatri, M. (2021). How Digital Marketing along with Artificial Intelligence is Transforming Consumer Behaviour? International Journal for Research in Applied Science & Engineering Technology, 9 (7), p. 523-527.

Klopotenko, Y. (2023a). Facebook post. Retrieved from: https://www.facebook.com/photo/?fbid=8832690356800993&set=a.439485529454893 (access: 23.12.2023).

Klopotenko, Y. (2023b). Facebook post. Retrieved from: https://www.facebook.com/yevhen.klopotenko/posts/pfbid02UvDXjmEjUqUv67DD3KrZcghnYhy8Ng3JgKsjeayhhmUZ93UFws-3DZnwtn6zTghYZl (access: 23.12.2023).

Klopotenko, Y. (2023c). Facebook post. Retrieved from: https://www.facebook.com/yevhen.klopotenko/posts/pfbid0ZVbfRU9ErBBgnjX7bmCjtvE1etd9oDcbsu88jA1cFRnvkJhDwFQPB-KptAfThke4wl (access: 23.12.2023).

Klopotenko, Y. (2023d). Facebook post. Retrieved from: https://www.facebook.com/100001803482161/videos/pcb.8929465427123485/155673277421634 (access: 23.12.2023).

Klopotenko, Y. (n.d.). Official site. Retrieved from: https://klopotenko.com/pro-nas/ (access: 23.12.2023).

Kyngäs, H. (2020). Qualitative Research and Content Analysis. In: Kyngäs, H., Mikkonen, K., Kääriäinen, M. (eds). The Application of Content Analysis in Nursing Science Research. Springer, Cham. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-30199-6_1

Lazzaro, S. (2021). How Pizza Hut aims to turn weather forecasts into sales. VentureBeat. Retrieved from: https://venturebeat.com/ai/how-pizza-hut-aims-to-turn-weather-forecasts-into-sales/ (access: 15.12.2023).

Limna, P. (2022). Artificial Intelligence (AI) in the hospitality industry: A review article. International Journal of Computing Sciences Research. Advance online publication.

Loh, C. M., Perdana, A., Lee, K. H. (2024) .From hot pot to high tech: Haidilao's transformation through digital technologies for sustainable business in the restaurant industry. Journal of Information Technology Teaching Cases. DOI: https://doi.org/10.1177/20438869241240494

Looka (n.d.). Retrieved from: https://looka.com/ (access: 23.12.2023).

Mende, M., Scott, M. L., van Doorn, J., Grewal, D., Shanks, I. (2019). Service robots rising: How humanoid robots influence service experiences and elicit compensatory consumer responses. Journal of Marketing Research, 56 (4), p. 535-556. DOI: https://doi.org/10.1177/0022243718822827

MidJourney (n.d.) Retrieved from: https://www.midjourney.com/ (access: 23.12.2023).

Murf (n.d.) Retrieved from: https://murf.ai/ (access: 23.12.2023).

Murphy, J., Hofacker, C., Gretzel, U. (2017). Dawning of the age of robots in hospitality and tourism: Challenges for teaching and research. European Journal of Tourism Research, 15, p. 104-111.

OpenAI. DALL-E 2 (n.d.). Retrieved from: https://openai.com/dall-e-2/ (access: 23.12.2023).

OpenAI. GPT-4 (n.d.). Retrieved from: https://openai.com/product/gpt-4 (access: 23.12.2023).

Pictory (n.d.). Retrieved from: https://pictory.ai/ (access: 23.12.2023).

Repurpose.io (n.d.). Retrieved from: https://repurpose.io/ (access: 23.12.2023).

Roy, B. K., Pagaldiviti, S. R. (2023). Advancements in arena technology: Enhancing customer experience and employee adaptation in the tourism and hospitality industry. Smart Tourism, 4 (1), p. 1-14. DOI: https://doi.org/10.54517/st.v4i1.2330

RunwayML (n.d.). Retrieved from: https://runwayml.com/ (access: 23.12.2023).

Russell, C. L. (2005). An overview of the integrative research review. Progress in Transplantation, 15 (1), p. 8-13. DOI: 10.1177/152692480501500102. PMID: 15839365

Starbucks Stories (2020). How Starbucks plans to use technology to nurture the human spirit. Retrieved from: https://stories.starbucks.com/stories/2020/how-starbucks-plans-to-use-technology-to-nurture-the-human-spirit/ (access: 15.12.2023).

Synthesia (n.d.). Retrieved from: https://www.synthesia.io/ (access: 23.12.2023).

TV Pershy Zahidny (2023). Youtube video. Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v=6BtSQ9sTAH8 (access: 23.12.2023).

Veed (n.d.). Retrieved from: https://www.veed.io/ (access: 23.12.2023).

WellSaid Labs (n.d.). Retrieved from: https://wellsaidlabs.com/ (access: 23.12.2023).

Zarifhonarvar, A. (2023). Economics of chatgpt: A labor market view on the occupational impact of artificial intelligence. Journal of Electronic Business & Digital Economics. DOI: https://doi.org/10.1108/JEBDE-10-2023-0021

Žydžiūnaitė, V., Sabaliauskas, S. (2017). Kokybiniai tyrimai. Principai ir metodai. Vadovėlis socialiniř mokslř studijř programř studentams. Vilnius: Vaga.

DOI 10.22630/TIRR.2024.22.17

Pavlina Fuhelo✉
Higher educational institution «Podillia State University»

Cooperation of territorial communities of Ukraine and Poland in conditions of war

Abstract. This article is aimed at studying the current state and prospects for cooperation between territorial communities of Ukraine and Poland. Damage and losses from the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine have caused the need to find additional resources for the normal functioning of local government. In such conditions, assistance from partner countries is extremely important. Local government can respond to the crisis faster, since it is smaller in scale than state institutions. In the conditions of a full-scale war, Ukrainian self-governments, as a rule, received support in the form of humanitarian aid. Poland is among the leaders in providing humanitarian aid. In particular, the Mazowieckie Voivodeship actively supports Ukrainian territorial communities. Currently, thematic programs have been launched to help implement EU policies in various areas. The process of convergence of the legislative bases of Ukraine and Europe has begun.

Keywords: international cooperation, local government, humanitarian aid, partner countries

Introduction

In the conditions of martial law, when the national economy of Ukraine is experiencing a decline in GDP, significant underfulfillment and deficit of budgets at all levels, high rates of internal and external migration of labor resources, transformation of the share of industrial and sectoral structures of economic complexes, stimulation of international cooperation of territorial communities of Ukraine should be considered as an effective tool for their development.

The main purpose of the study is to analyze the regulatory framework for international cooperation, the state of international cooperation between Ukraine and Poland, and to substantiate practical recommendations for deepening relations between these countries.

Literature review

The works of many scientists are devoted to the issues of cooperation, including international, of territorial communities.

Pavlina Fuhelo ORCID: 0000-0002-2166-0206
✉ pavlinafuhelo@ukr.net

Kuspys (2008) analyzed the documents and legal norms governing cooperation between Ukraine and Poland; compared statistical data on trade between the two countries and bilateral investments in industry, financial services and the energy sector, notes that the limited capacity of the Polish-Ukrainian border is the main obstacle to the development of bilateral cooperation.

Osikowicz (2017) emphasizes that the dynamic and progressive development of cross-border cooperation as a bilateral dialogue leads to the intensification of inter--institutional contacts and cross-border movement.

Sienkiewicz (2021) points out that local governments in Poland and Ukraine have common goals at different levels of social, public and economic life. This is a significant factor motivating the parties to expand cooperation and achieve a synergistic effect through this.

However, Russian aggression has had a significant impact on the nature of cooperation in international territorial cooperation.

Ksenicz (2023) calls on local authorities in Poland to initiate multilateral projects that will expand the network of international contacts of Ukrainian local authorities, creating a good, grassroots entry into European integration. Kuchkowski argues that there is a legal possibility, in accordance with the Law on Municipal Self-Government (taking into account the provisions of the Law on Public Finances), to provide support in the form of monetary and in-kind assistance to territorial communities in Ukraine from the own budget of county towns, in particular during the war.

Lymar and Zabolotnyy (2023) offer recommendations for further deepening economic cooperation between Ukraine and Poland in the context of external threats from Russia.

Research methods

The following general scientific methods became the methodological basis for studying the process of international cooperation of territorial communities: a systematic approach to considering the regulatory framework for international cooperation of territorial communities; methods of analysis and synthesis, induction and deduction – to identify patterns of interaction between territorial communities; statistical methods for assessing the state of international cooperation of territorial communities; desk research to collect, analyze and process data and information from available sources (scientific literature, publications, statistical reference books etc.) and formulate conclusions on their basis on the problem under study.

Research results

For more than two years, territorial communities of Ukraine have been living in the conditions of a large-scale war between Russia and Ukraine. In order to overcome the consequences of the war and ensure the vital activity of communities, local governments are making unconventional decisions and finding ways to meet the needs of communities inherent in martial law. At the same time, there have been significant changes in the budget process, in particular, its planning and implementation. Indeed,

despite the increase in the needs of communities for financing the social sphere, overcoming the consequences of hostilities, expenses related to ensuring security and a number of others, it should be taken into account that taxpayers also work in difficult conditions, some industries are in a state of crisis, there is relocation from the territories of military operations and those close to them, which, in turn, negatively affects the formation of the revenue base of budgets (Tyutyunnik, 2023).

Allocations are defined as aid which has been delivered or specified for delivery. Data does not include private donations, support for refugees outside of Ukraine, and aid by international organizations.

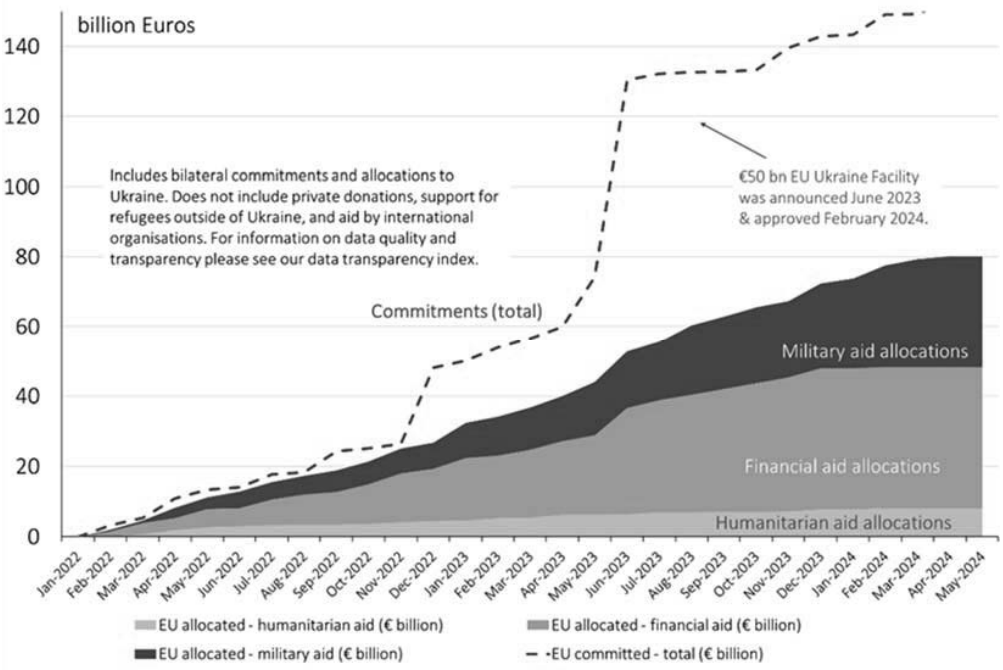

Figure 1. European Union aid to Ukraine

Source: https://www.ifw-iel.de/fileadmin/Dateiverwaltung/Subject_Dossiers_Topics/Ukraine/Ukraine_Support_Tracker/Ukraine_Support_Tracker_-_Research_Note.pdf (access: 28.11.2024).

In such conditions, the help of Western partners is extremely important. According to the Kiel Institute for the World Economy, as of January 1, 2024, since the start of the full-scale invasion, that is, since February 24, 2022, Ukraine has received international aid totaling almost 170 billion euros. Including 87 billion euros from the European Union. This is the total amount, which includes both purely military support (40% of the total) and financial assistance, which makes up half of the funding. The rest – about 10% – is the humanitarian component.

According to Ukraine Support Tracker, 42 countries, as well as European institutions, the IMF and the World Bank, have become donors to Ukraine.

Among the leaders is Poland, which spent 0.68% of GDP on Ukraine's defense, which in monetary terms amounts to $6.21 billion.

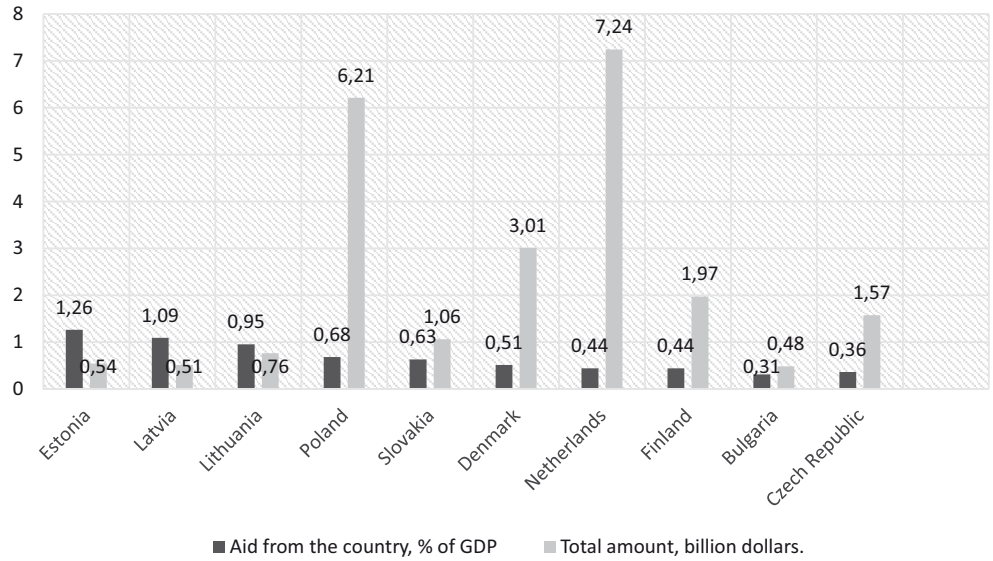

Figure 2. Allies' contribution to Ukraine's victory. Top 10 countries (data for 2023)

Source: compiled by the authors based on Kiel Institute of the World Economy. Retrieved from: https://www.ifw-kiel.de/topics/war-against-ukraine/ukraine-support-tracker/ (access: 12.11.2024).

Russian aggression against Ukraine has also revived Polish-Ukrainian diplomacy on the ground. Polish communes, counties and voivodeships have begun sending humanitarian aid to their Ukrainian partners en masse (Ksenicz, 2023). It is worth mentioning the legal decisions introduced in connection with the outbreak of the war. In the Law on Municipal Self-Government, Section 3 was added to Art. 10, according to which municipalities and inter-municipal associations may provide assistance, including financial assistance, to local and regional communities of other countries. The basis for providing this assistance is a decision of the local government body.

On August 5, 2022, the Foreign Affairs Committee of the Sejm of the Republic of Poland adopted a resolution on the establishment and strengthening of cooperation between local governments of Poland and Ukraine. One can read, among other things, „it is necessary to strengthen Polish-Ukrainian cooperation at all levels of the establishment of a commune, inter-municipal association or the competent statutory

body of the association. Similar provisions are also contained in the Law on County Self-Government and the Law on Voivodeship Self-Government. They were introduced by the Law of 12 March 2022 on Assistance to Citizens.

Table 1. International partnership of territorial communities of Ukraine (July 1, 2024)

Region	Number of international partners	Number of countries
Vinnytsia	86	21
Volyn	133	17
Dnipro	54	23
Donetsk	37	15
Zhytomyr	79	21
Zakarpattia	284	17
Zaporizhzhia	27	16
Ivano-Frankivsk	112	22
Kyiv (city)	39	29
Kyiv (region)	132	34
Kirovohrad	14	8
Luhansk	5	3
Lviv	283	28
Mykolayiv	45	19
Odesa	127	36
Poltava	54	20
Rivne	64	12
Sumy	43	14
Ternopil	107	22
Kharkiv	32	17
Kherson	29	15
Khmelnytsky	95	26
Cherkassy	59	20
Chernivtsi	93	18
Chernihiv	52	14
In total	2085	63

Source: compiled by the authors based on Decentralization.ua, 2024.

In the practice of partnership between Ukrainian communities and municipalities from other countries, various options are common – both those secured by relevant formal documents and those carried out in the mode of long-term cooperation without signed framework documents.

485 communities have partnership relations with municipalities of other countries (out of 1469 communities defined in accordance with the Law of Ukraine „On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Determining the Territories and Administrative Centers of Territorial Communities" dated 16.04.2020). The total number of partnerships concluded by these communities with municipalities of other countries is 2096.

Ukrainian communities have the largest number of partnerships with cities and communes in Poland (501 partnerships, or 39% of the verified list). The countries with whose communities Ukrainian municipalities cooperate most often also include Hungary (122 partnerships), Germany (86), Romania (83), the Slovak Republic (56), Lithuania (50), the Czech Republic (39), Georgia (28), Bulgaria (25), Italy, Latvia and France (22 each). The basis for the financial support of local governments is budgetary support (Senishch, 2022). However, in the context of the catastrophe caused by the war, the role of alternative methods is strengthened. Providing assistance to each other in times of crisis has long been characteristic of local government. In particular, the C2C (City-to-City Cooperation) Toolkit indicates that cooperation between local governments of different countries in critical conditions is one of the factors stimulating the establishment and development of interaction. This can be expressed in: 1) the participation of municipalities in international relations in order to attract the attention of the (international) public to local problems and needs; 2) ensuring their own interests, through the conclusion of agreements on economic, cultural or political partnership with other cities, solving management problems caused by external factors etc.; 3) in the response of local governments to the activity of citizens, since the community can force its municipal representatives to carry out events and actions in an international perspective; 4) as a result of pure solidarity, to which municipalities feel the need to respond. Obviously, local government can respond more quickly to a crisis, since it is smaller in scale than state institutions and closer to its citizens than the state. In addition, the legal regulation of local governments in democratic countries is more flexible than the regulation of state activities. The right of local government to independently resolve a wide range of issues also contributes to faster decision-making aimed at ensuring basic human needs. Of course, individual local governments can resolve crisis issues at a fairly local level. But the solidarity support of many local governments can overcome global challenges.

Humanitarian aid is one of the types of charity. The forms of implementation of humanitarian aid are limited and can be carried out in the form of: 1) targeted gratuitous aid in cash or in kind; 2) non-repayable financial aid or voluntary donations; 3) performance of work, provision of services. This aid is always provided for humanitarian reasons and only to those recipients who need it due to social vulnerability, material insecurity, difficult financial situation, occurrence of a state of emergency, in particular as a result of natural disasters, accidents, epidemics and epizootics, environmental, man-made and other catastrophes that pose a threat to the life and health of the population, or serious illness of specific individuals, as well as for preparation for armed

defense of the state and its defense in the event of armed aggression or armed conflict. In the conditions of a full-scale war, Ukrainian local governments, as a rule, received support in the form of humanitarian aid. This is due to the fact that this type of charity has special tax and customs regulations and is the most effective tool for the rapid transfer of medicines, food, hygiene products and essential goods from abroad.

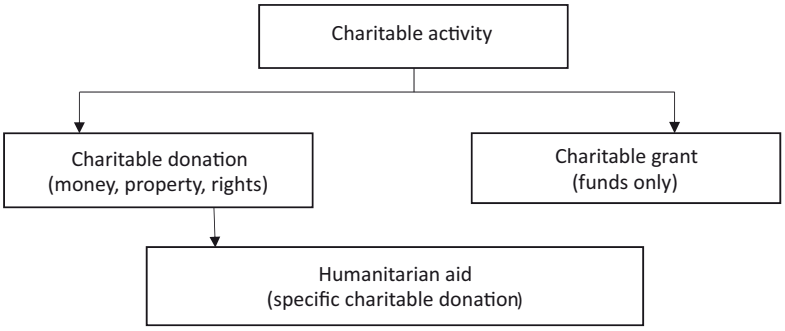

Figure 3. Types of charitable assistance

Source: the law of Ukraine "About charitable activities and charitable organizations", 2012.

In accordance with Part 1 and Part 2 of Article 3 of the Law of Ukraine "On Humanitarian Aid", the basis for initiating the procedure for recognizing aid as humanitarian is a written proposal from the donor to provide it, and the basis for providing humanitarian aid in Ukraine is the written consent of the recipient of humanitarian aid to receive it. However, in the conditions of a full-scale war, since thousands of recipients received and distributed hundreds of thousands of items of humanitarian goods to millions of purchasers, these procedures were significantly simplified.

Under martial law, both individuals and legal entities (including local governments and budgetary institutions) can act as purchasers and recipients of humanitarian aid in Ukraine, if such aid is used for purposes specified by law and is defined by the donor as humanitarian.

The identity of the recipient and the recipient of aid may coincide. Or it may be that the recipient accepts the benefit for the purpose of transferring it to other persons (person). This became especially relevant during a full-scale war, when Ukrainian municipalities accepted aid from their foreign partners, and then either distributed this aid to other territorial communities or distributed it to people in their communities.

Thus, whether a foreign partner municipality can be a direct provider of charitable aid, or Ukrainian society will need to involve a third party, depends on the legislation of the partner country and the convenience of organizing interaction, since in Ukraine there are no restrictions on the person providing such support (Kozina and Koshelyuk, 2022).

As already noted, Poland is among the leaders in providing humanitarian aid.

In particular, only in the first year of the war, as part of the aid, the Marshal's Office purchased, among other things, portable medical rescue kits, first aid kit equipment, such as: pressure bandages, antiseptics, rescue blankets, gloves, sterile gauze, as well as duvets and pillows. The cost of the purchased items for refugees staying in Poland amounted to approximately PLN 324,000.

Two mobile X-ray machines were also purchased as part of the aid budget. The X-ray machines were transferred to the Lviv Regional Hospital of War Veterans and the Repressed and the Lviv Regional Oncology-Medical-Diagnostic Center. The value of the equipment together with the delivery is approximately PLN 697,000.

The following items were delivered to firefighters from Ukraine: sludge motor pumps, helmets, gloves, water nozzles, fire hoses, protective and safety clothing. The equipment, together with the fire truck, was transferred to the Lviv Regional Military Administration. The cost of the purchased equipment was approximately PLN 235,000.

The 110 kW generator was transferred to the Lviv State University of Life Safety, where the Crisis Management Center was established. The value of the equipment is approximately PLN 103,000.

The village of Mizhhirya in the Transcarpathian Oblast received, among other things, beds, sleeping mats, cots, sleeping bags, hygiene products and thermal clothing for a total amount of approximately PLN 170,000.

The Lviv Military Medical Center received tactical gloves and goggles, as well as thermal clothing and AMBU breathing apparatus for a total amount of approximately PLN 170,000.

The Caritas of the Sambor-Drohobych Diocese received financial support for the reconstruction of the hospital in terms of electricity for a total amount of approximately PLN 30,000.

The Mazovian Voivodeship also transferred medicines for a total value of approximately PLN 512,000.

Eight fully equipped ambulances from provincial ambulance stations were also transferred to Ukraine.

On November 3, 2022, the Masovian Voivodeship Government, which has been showing solidarity with Ukraine since the beginning of the conflict, decided to transfer humanitarian aid to the Mizhhirya Humanitarian Aid Center.

The Masovian Voivodeship has provided the State Service of Special Communications and Information Protection of Ukraine with a passenger car. The vehicle will be used by one of the military units in the Kharkiv region.

As part of the support provided by the Masovian Voivodeship, the Vinnytsia Regional Military Administration in Ukraine will receive equipment, which is especially necessary for the operation of the so-called Invincibility Points, where residents can warm up, heat up meals or charge their phones. The equipment provided includes (Samorząd Mazowsza…, 2022):

- 12 ADLER AD 688S generators,
- 4 Grupel GR 6500 generators,

- FOGO F 8000 R generator,
- 5 Promac ES 5000 generators,
- 88 units of STIGA SAE30 0.6 L generator oil.

On June 27, 2024, the Law "On International Territorial Cooperation of Ukraine" came into force, structuring international cooperation in accordance with European practices, in particular, the Interreg Europe program, which Ukraine joined this year. This Law allows any territorial community from any region of Ukraine to establish cooperation with any municipality of the European Union or other civilized world and creates a legal framework for this. The draft agreement on international territorial cooperation is subject to approval by the central executive body, which ensures the formation and implementation of state regional policy, which within 30 days checks it for compliance with the Constitution of Ukraine, Laws, and international treaties of Ukraine.

In addition to Interreg programs, the European Commission has launched thematic programs that help implement EU policy in various areas. In the process of European integration, Ukraine has already joined a large number of EU programs. Most of them can be an effective tool for local development and the development of the internal potential of communities through partnerships of local governments with businesses, educational institutions, and public organizations.

Among the thematic programs that are most relevant for local development:

- Horizon Europe,
- Creative Europe,
- LIFE,
- Single Market Programme,
- Connecting Europe Facility (CEF),
- Erasmus+,
- Leader,
- Citizens, Equality, Rights and Values (CERV).

Conclusions

During the long-term armed aggression of Russia, local communities bear the main burden of ensuring the uninterrupted operation of the system of support for the life of citizens - hospitals, schools, public transport, etc. It is local communities that provide urgent repairs to houses and infrastructure facilities damaged by shelling.

The damage and losses from the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine have determined the need to find additional resources for the normal functioning of local government. International cooperation of territorial communities is a powerful tool for increasing local budget revenues, stimulating socio-economic development and infrastructure development.

Attracting international partners and extra-budgetary resources (grants, humanitarian and donor aid etc.), international experience in the restoration of cities damaged as a result of adverse circumstances (natural disasters, man-made disasters, missile attacks, etc.) is necessary to restore territories during martial law and after its end. Western partners, in particular Poland, provide unprecedented assistance to both

the Ukrainian government and local governments of Ukraine. In order to effectively develop international relations, it is necessary to resolve the problems of harmonizing Ukrainian and European legislation; conduct a comprehensive information campaign to popularize the advantages and opportunities for implementing international projects among representatives of territorial communities of Ukraine; stimulate the involvement of financial, economic and banking institutions and business representatives in participating in the joint financing of international activities of territorial communities; create a system of advanced training for local government employees involved in international activities.

Literature

Decentralization in Ukraine. Retrieved from: https://decentralization.ua/ (access: 11.10.2024).

Kozina, V., Koshelyuk, M. (2024). Mizhnarodne munitsypal'ne partnerstvo: metodychni rekomendatsiyi. Ministerstvo rozvytku hromad i terytoriy Ukrayiny, p. 128.

Ksenicz, I. (2023). Polsko-ukraińska dyplomacja samorządowa w obliczu wojny. Retrieved from: https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2023/04/I.Ksenicz_Polsko.ukrainska.dyplomacja.samorzadowa.w.obliczu.wojny_.pdf (access: 07.10.2024).

Kuspys, P. (2008). Poland-Ukraine Economic Cooperation. National Economy, 223, pp. 41-57.

Law of Ukraine "On International Territorial Cooperation of Ukraine". Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3668-20#Text (access: 09.10.2024).

Lymar, V., Zabolotnyy, S. (2023). Strengthening economic relations between Ukraine and Poland in the context of external threats from the Russian Federation. Turystyka i Rozwój Regionalny, 20, p. 95-104.

Osikowicz, Z. (2017). Współpraca transgraniczna Ukrainy i Polski w strukturze stosunków międzynarodowych na przykładzie wybranych euroregionów (zarys i problematyka). Zarządzanie w Kulturze, 18 (2), p. 237-249.

Samorząd Mazowsza pomaga Ukrainie. Retrieved from: https://mazovia.pl/pl/samorzad/wspolpraca_zagraniczna/pomoc-ukrainie/samorzad-mazowsza-pomaga-ukrainie.html (access: 06.10.2024).

Senishch, P., Fuhelo, P. (2022). Finansovo-byudzhetne zabezpechennya sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku terytorial'nykh hromad v umovakh viyny. Ekonomika i suspil'stvo, 39, p. 53-62.

Sienkiewicz, M. W. (2021). Warunki i perspektywy współpracy samorządów polskich i ukraińskich. Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, 19 (4), p. 221-241.

Tyutyunnyk, S. (2024). Vplyv viyny na byudzhety terytorial'nykh hromad. Analitychne doslidzhennya byudzhetnykh pokaznykiv 2021-2023 roky 60 terytorial'nykh hromad partneriv Prohramy USAID DOBRE v 10 oblastyakh Ukrayiny. Polygraph Plus, p. 116.

Ukraine Support Tracker. Kiel Institute of the World Economy. Retrieved from: https://www.ifw-kiel.de/topics/war-against-ukraine/ukraine-support-tracker/ (access: 08.10.2024).

DOI 10.22630/TIRR.2024.22.18

Izabela Kapera✉**, Grzegorz Wolak, Marcin Cziomer**
Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie

Hotele historyczne: uwarunkowania rozwoju, znaczenie w turystyce i przykłady z Krakowa[1]

Streszczenie. Celem badań było omówienie podstawowych uwarunkowań rozwoju hoteli historycznych, nakreślenie znaczenia w turystyce i specyfiki usług w nich świadczonych na przykładzie obiektów z Krakowa. W postępowaniu badawczym wykorzystano głównie dwie metody – analizy i krytyki piśmiennictwa oraz badania dokumentów. Pomocne były zarówno akty prawne, jak i dane zaczerpnięte z Centralnego Wykazu Obiektów Hotelarskich. Podczas wizyt studyjnych w 2023 r. pozyskano także wiele informacji bezpośrednio z odwiedzanych obiektów hotelarskich. Warto podkreślić, że niezwykle przydatne było doświadczenie jednego z autorów związane z kierowaniem w ubiegłych latach hotelami historycznymi na terenie miasta. U podstaw rozwoju hoteli historycznych w Krakowie leży jego dziedzictwo kulturowe, w tym zabytki. W aktualnym, dostępnym rejestrze zabytków z terenu miasta widniało 1255 pozycji. Zgodnie z danymi CWOH (stan na maj 2024 r.) w Krakowie było 169 hoteli. Na analizowanym obszarze znajdowało się 17 hoteli pięciogwiazdkowych, z których większość mieściła się w obiektach zabytkowych. W odniesieniu do turystyki obiekty te są zarówno elementem zagospodarowania turystycznego, jak i bywają atrakcją samą w sobie. Ich adaptacja do nowych funkcji niesie ze sobą pewne trudności, co potwierdzają przywołane w artykule przykłady. Jednocześnie przekształcanie zniszczonych budynków historycznych w hotele może być korzystne z punktu widzenia rozwoju zrównoważonego.

Słowa kluczowe: hotelarstwo, hotele historyczne, Kraków, zarządzanie rozwojem turystyki

Wstęp

Dziedzictwo kulturowe leży u podstaw atrakcyjności turystycznej destynacji turystycznych i niejednokrotnie przesądza o ich przewadze konkurencyjnej. Łącząc komponenty materialne i niematerialne, dostarcza turystom unikalnych i różnorodnych doświadczeń podczas pobytu w miejscach docelowych (Lee i Chhabra, 2015). Jednym z zasobów dziedzictwa kulturowego i elementem zagospodarowania turystycznego są hotele historyczne. O potrzebie ich głębszych naukowych analiz na łamach literatury światowej pisali np. Lee i Chhabra (2015) oraz Marghany i in. (2023). Dodatkowo, co warto

[1] Badania dofinansowano ze środków w ramach zadania SUB/2023/10/00015.

Izabela Kapera ORCID: 0000-0003-1691-5275; Marcin Cziomer ORCID: 0000-0003-0270-2287
✉ lowczowska@pm.me

podkreślić, takie budynki przekształcane w hotele, jako elementy dziedzictwa kulturowego, stanowią dobro wspólne oraz cenny zasób społeczności lokalnych i mogą potencjalnie przyczynić się do lokalnego, zrównoważonego rozwoju społeczno-kulturowego (Niemczewska, 2021). Pomimo że przywoływane obiekty są znaczącymi elementami atrakcyjności turystycznej, w polskiej literaturze związanej z turystyką i hotelarstwem temat ten nie został dotychczas zbyt dobrze rozpoznany. Niemniej jednak zbliżona tematyka bywała przedmiotem rozważań podjętych np. przez: Rouba (2004, 2010), Ciesielską i in. (2006), Ziółkowską-Weiss (2012). Publikacje takie pojawiły się w odniesieniu do Fundacji Hotele Historyczne (Sala, 2018) i wybranych miast, np. Poznania (Wyszowska i Awedyk, 2012; Sala, 2022). Tymczasem Kraków, jako miasto cieszące się ogromnym zainteresowaniem turystów w dużej mierze ze względu na dziedzictwo kulturowe i jednocześnie posiadające dobrze rozwiniętą turystyczną bazę noclegową, nie doczekał się szczegółowej analizy zagadnienia pod kątem hoteli historycznych. Celem badań było omówienie podstawowych uwarunkowań rozwoju hoteli historycznych, nakreślenie znaczenia w turystyce i specyfiki usług w nich świadczonych na przykładzie obiektów z Krakowa. Postępowanie badawcze opierało się głównie na metodzie analizy i krytyki piśmiennictwa oraz na metodzie badania dokumentów, a także na obserwacji własnej autorów. Dane dotyczące aktualnie działających hoteli z Krakowa pozyskano z Centralnego Wykazu Obiektów Hotelarskich. Opracowanie zostało podzielone na cztery główne części. W pierwszej przedstawiono zagadnienia wprowadzające w tematykę hoteli historycznych. Druga dotyczy znaczenia tego typu obiektów w turystyce. Następnie przedstawiono Kraków z perspektywy rozwoju turystyki i stanu obecnego bazy hotelowej. Kontynuacją tych rozważań są zagadnienia dotyczące hoteli historycznych znajdujących się na terenie miasta

Hotele historyczne i podstawowe uwarunkowania ich rozwoju – wprowadzenie w tematykę

Wśród czynników warunkujących rozwój hotelarstwa znajdują się m.in: rozwój gospodarczy państwa, sytuacja społeczna i polityczna, bezpieczeństwo wewnętrzne i międzynarodowe, uwarunkowania związane z aspektami prawa celnego i dewizowego, przepisy graniczne, wymagania wizowe, a także położenie geograficzne, atrakcyjność kulturalna, walory turystyczne i dostępność komunikacyjna (Witkowski, 2007). W artykule przedstawiono te elementy, które głównie wpływają na rozwój hoteli historycznych. Badania, które przeprowadzili Sadkowski i Sala (2024) wśród właścicieli i menedżerów hoteli zabytkowych na terenie wybranych regionów w Polsce wskazują, że do kluczowych czynników determinujących rozwój hoteli zabytkowych zalicza się m.in. cechy geograficzne i architektoniczne oraz uwarunkowania prawne. Atrakcyjna lokalizacja w pobliżu zabytków, centrów kultury czy tras turystycznych przyciąga gości oraz przyczynia się do rozwoju hotelarstwa. Unikalna architektura, dziedzictwo kulturowe i historia to kolejne elementy, które wpływają na rozwój charakteryzowanych obiektów.

W Polsce podstawowym aktem, który określa warunki świadczenia usług hotelarskich, jest Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o usługach hotelarskich oraz usługach pilotów wycieczek i przewodników turystycznych. W myśl przywoływanego dokumentu

hotele to obiekty mające co najmniej 10 pokoi, w tym większość miejsc w pokojach jedno- i dwuosobowych, świadczące szeroki zakres usług związanych z pobytem klientów (Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997, art. 36). Hotel to budynek odpowiednio zaprojektowany, zbudowany i wyposażony. Jednocześnie to także przedsiębiorstwo działające w tym budynku. Przywoływana wyżej ustawa definiuje usługi hotelarskie oraz wskazuje (w ogólnym zarysie) w jakich obiektach mogą być one świadczone (Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997, art. 35): „Usługi hotelarskie mogą być świadczone w obiektach hotelarskich, które spełniają:

1) wymagania co do wielkości obiektu, jego wyposażenia oraz zakresu świadczonych usług, ustalone dla rodzaju i kategorii, do których obiekt został zaszeregowany;
2) wymagania sanitarne, przeciwpożarowe oraz inne określone odrębnymi przepisami".

Szczegółowe wymagania dla poszczególnych rodzajów i kategorii obiektów hotelarskich co do wyposażenia oraz zakresu świadczonych usług oraz np. warunki dopuszczenia odstępstw od wymagań określa Rozporządzenie Ministra Gospodarki i Pracy z dnia 19 sierpnia 2004 r. w sprawie obiektów hotelarskich i innych obiektów, w których są świadczone usługi hotelarskie (Obwieszczenie...). Polskie prawo przewiduje odpowiednie wymagania, które obiekty muszą spełnić, aby móc używać nazwy hotel i uzyskać określoną kategorię. Niejednokrotnie wymagania określone we wspomnianym wyżej dokumencie nie są możliwe do osiągnięcia przez świadczących usługi hotelarskie w obiekcie zabytkowym. Stąd w polskim prawodawstwie pojawiły się stosowne przepisy, które dopuszczają odstępstwa (Obwieszczenie..., §3.1): „Dopuszcza się odstępstwa od wymagań co do wyposażenia i zakresu świadczonych usług dla obiektów hotelarskich, z zastrzeżeniem ust. 2, wpisanych do rejestru zabytków lub wykazu zabytków architektury i budownictwa oraz obiektów, których charakter zabytkowy jest oczywisty, jeżeli spełnione zostaną następujące warunki:

1) przedsiębiorca ubiegający się o zaszeregowanie obiektu hotelarskiego do określonego rodzaju i nadanie kategorii przedstawi opinię wojewódzkiego konserwatora zabytków stwierdzającą, że spełnienie wymagań bez naruszenia zabytkowego charakteru obiektu nie jest możliwe;
2) odstępstwo w niewielkim stopniu obniża spełnianie wymagań określonych dla danego rodzaju i kategorii obiektu hotelarskiego, a jest zrekompensowane spełnianiem w wyższym stopniu innych wymagań;
3) w materiałach informacyjnych dotyczących obiektu hotelarskiego zostanie zamieszczona informacja o zabytkowym charakterze obiektu i związanych z tym odstępstwach co do wyposażenia i zakresu świadczonych usług".

W przedstawionych uprzednio przepisach nie pojawia się określenie 'hotel historyczny'. Próby definiowania tego zjawiska są natomiast obecne w literaturze przedmiotu. Sadkowski i Sala (2022) wskazują, że „hotele historyczne to hotele umiejscowione w obiekcie wpisanym do rejestru zabytków, często o wielowiekowym rodowodzie". Jednocześnie, jak zauważają, na podstawie przeglądu literatury Marghany i in. (2023), istnieją trzy typy hoteli zabytkowych: oryginalne (których przeznaczenie nie zmieniło się od momentu powstania), imitowane (które są kojarzone z symbolicznymi elementami

dziedzictwa) i przebudowane (obiekty historyczne, np. zamki, katedry, pałace, które zostały przekształcone w hotele). Rouba (2010), a wcześniej Kowalczyk (2001), zwracają uwagę na brak satysfakcjonującego nazewnictwa miejsc, które realizują usługi hotelarskie w obiektach zabytkowych. Bez względu jednak na różnorodność prób definiowania w literaturze tego typu hoteli, mają one pewne cechy charakterystyczne, do których należy lokalizacja w unikatowych, zabytkowych budynkach, łączących dziedzictwo kulturowe i tradycję z nowoczesnością. Do analiz na łamach niniejszego artykułu przyjęto założenie, że hotele historyczne to hotele, które aktualnie świadczą usługi hotelarskie w obiektach wpisanych do rejestru zabytków. Nadmienić należy, że na gruncie polskim zagadnienia związane z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami reguluje przede wszystkim Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568).

Znaczenie hoteli historycznych dla turystyki

Rozwój bazy noclegowej może wpływać na ożywienie gospodarcze regionu, wzrost atrakcyjności inwestycyjnej, ulepszenie infrastruktury, poprawę na rynku pracy i wzrost dochodów (Sala, 2015). Podobnie jak inne obiekty noclegowe, hotele historyczne są elementem zagospodarowania turystycznego i ich obecność wpływa na atrakcyjność turystyczną destynacji turystycznych. Takie hotele zazwyczaj oferują wysokiej jakości spersonalizowaną obsługę (Aggett, 2007; Lim i Endean, 2009). Jednocześnie same w sobie stają się atrakcją turystyczną ze względu na wartości historyczne czy artystyczne. Połączenie autentyczności doświadczenia w zabytkowym budynku z nowoczesnymi rozwiązaniami w zakresie udogodnień czy zarządzania powoduje, że coraz więcej turystów jest zainteresowanych tego typu obiektami. Jako zabytki, a zarazem czynnie działające instytucje świadczące usługi hotelarskie, kryją w sobie olbrzymi potencjał także z punktu widzenia edukacji na każdym jej poziomie (zarówno w odniesieniu do turystów, ale także do uczniów i studentów, w związku z możliwościami różnorodnej i wielokrotnie przez autorów artykułu sprawdzonej już współpracy). Są one z pewnością skarbnicą wiedzy dla badaczy architektury. Obiekty te mogą zatem stanowić źródło inspiracji dla historyków, architektów i edukatorów. Powstanie obiektów wpływa na przemiany przestrzenne otoczenia (zarówno w otoczeniu parceli, na której znajduje się obiekt, jak i poza nią), ekonomiczne i społeczne, pełniąc czasami też rolę kulturotwórczą (Rouba, 2010). Dodatkowo za nocleg w hotelach, które oferują unikalną architekturę i doświadczenia w często luksusowych warunkach, goście są skłonni zapłacić więcej. Pozostaje to w związku z korzyścią dla lokalnej gospodarki, a same obiekty wpisują się w ideę rozwoju zrównoważonego. Jak zauważa Rouba (2010), wykorzystanie rezydencjonalne stanowi „dużą szansę dla zaniedbanych budowli, dając nadzieję na generowanie środków wspomagających pokrywanie niebagatelnych kosztów utrzymania obiektu zabytkowego".

Kraków – dziedzictwo kulturowe, odwiedzający i baza hotelowa

U podstaw rozwoju turystyki w Krakowie leżą wysokiej rangi walory turystyczne oraz stosunkowo dobre zagospodarowanie turystyczne. Spośród walorów turystycznych szczególnie obiekty zabytkowe stanowią cel podróży turystów z całego świata. Doku-

ment „Zespoły i obiekty z terenu miasta Krakowa wpisane do rejestru zabytków (stan na lipiec 2023)" uwzględnia 1255 pozycji, w tym poza zabudową wzgórza wawelskiego, Wawelem i katedrą wawelską, kościoły i klasztory, synagogi, cmentarze, układy urbanistyczne, fortyfikacje, budynki i inne. Wysokiej rangi walory kulturowe Krakowa zostały doceniane także na świecie. W Polsce jest 17 obiektów wpisanych na listę światowego dziedzictwa UNESCO. W 1978 r. (wśród 12 pierwszych obiektów na świecie) znalazło się historyczne centrum Krakowa. Dawna stolica Polski jest też pierwszym miastem w tej części Europy i siódmym na świecie, które otrzymało tytuł Miasta Literatury UNESCO (Kolasińska, 2023). Dziedzictwo kulturowe jest uważane za ważny czynnik wpływający na rozwój turystyki. Wysokiej rangi walory turystyczne przyciągają co roku rzesze gości z całego świata (tab. 1).

Tabela 1. Szacunkowa liczba gości odwiedzających Kraków w latach 2013-2022

Rok	Odwiedzający ogółem	Odwiedzający krajowi	Odwiedzający zagraniczni
2013	9 250 000	6 700 000	2 550 000
2014	9 900 000	7 250 000	2 650 000
2015	10 050 000	7 430 000	2 620 000
2016	12 150 000	9 850 000	3 050 000
2017	12 900 000	9 250 000	2 900 000
2018	13 500 000	10 400 000	3 100 000
2019	14 050 000	10 750 000	3 300 000
2020	9 250 000	8 510 000	740 000
2021	7 380 000	6 610 000	770 000
2022	8 400 000	7 900 000	500 000

Źródło: Ruch turystyczny w Krakowie w 2022 roku (2023).

Z badań realizowanych przez Małopolską Organizację Turystyczną dla Urzędu Miasta Krakowa wynika, że wśród głównych celów podróży do miasta znalazły się: korzystanie z wypoczynku (ok. 31% wskazań respondentów) i zwiedzanie zabytków (ok. 23% wskazań respondentów), (Ruch turystyczny w..., 2023). Atutem w rozwoju turystyki na analizowanym obszarze jest także dobrze rozwinięta baza noclegowa. Według informacji z rejestru CWOH w Krakowie łącznie było 169 hoteli (dane z maja 2024 r.), w tym najwięcej trzygwiazdkowych (tab. 2).

Tabela 2. Liczba hoteli w Krakowie według kategorii (dane z CWOH, stan na 28.11.2024 r.)

Miasto	Hotele				
	kategoria *****	kategoria ****	kategoria ***	kategoria **	kategoria *
Kraków	17	52	81	15	4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CWOH. Pobrano z: https://turystyka.gov.pl/cwoh/tabela (dostęp: 16.05.2024).

W mieście znajdują się zarówno obiekty działające w ramach międzynarodowych systemów i sieci hotelowych, jak i takie, które nie przynależą do tych struktur. Lokalizacja bazy noclegowej na terenie Krakowa w dużej mierze ma związek z historycznym rozwojem miasta w przestrzeni (Wolak, 2023). Jednocześnie zagęszczenie zabytków w śródmieściu powoduje kumulację przestrzenną ruchu turystycznego, której towarzyszy obecność w centrum historycznym dużej liczby obiektów noclegowych (Kapera i Pieniążek, 2020).

Hotele historyczne w Krakowie – stan obecny, specyfika świadczonych usług i przykłady

Stolica Małopolski może się poszczycić bogatymi tradycjami w rozwoju hoteli historycznych. System Rejestrów Publicznych w Turystyce, a ściślej Centralny Wykaz Obiektów Hotelarskich (Rejestr CWOH, stan na maj 2024 r.) wskazuje na obecność 28 hoteli zlokalizowanych w obiektach wpisanych do rejestru zabytków (w tym 10 pięciogwiazdkowych, 13 czterogwiazdkowych, 5 trzygwiazdkowych). Przywoływany wykaz, w zakresie odnoszącym się do Krakowa, jest prowadzony na podstawie danych gromadzonych w Urzędzie Marszałkowskim Województwa Małopolskiego, który uzyskuje od przedsiębiorców prowadzących działalność w budynku zabytkowym wpisanym do rejestru zabytków informacje o odstępstwach od spełnienia wymagań kategoryzacyjnych przez wzgląd na ich zabytkowy charakter (czyli uwzględnia hotele, odnośnie których zaistniała konieczność uzasadnienia odstępstw od wymagań kategoryzacyjnych przez wzgląd na ich zabytkowy charakter). Przykłady tych odstępstw przedstawiono w tabeli 4. Hotele ujęte w rejestrze dysponują 11-125 pokojami/jednostkami mieszkalnymi i 24-249 miejscami noclegowymi (tab. 4). Widoczna jest więc znaczna dysproporcja pomiędzy najmniejszym i największym obiektem.

Specyfika omawianych obiektów w związku z realizowanymi przez nie usługami hotelarskimi wynika m.in. z lokalizacji, na którą w odróżnieniu od nowo budowanych obiektów inwestor/obecny właściciel nie miał wpływu oraz z samych cech indywidualnych hotelu. W przypadku tego typu obiektów trudno szukać powtarzalności/unifikacji charakterystycznej dla dużych międzynarodowych systemów i sieci hotelowych. Podobnie jak inne obiekty hotelarskie, poza usługami noclegowymi i gastronomicznymi niejednokrotnie świadczą także szeroki wachlarz usług dodatkowych, takich jak np. organizacja konferencji i innych wydarzeń (wystaw, koncertów), z tym że w swojej działalności starają się nawiązywać do historii. Dostosowują one swą ofertę zarówno dla gości indywidualnych (przyjeżdżających przede wszystkim w celach wypoczynkowych, krajoznawczych i biznesowych) oraz grupowych (wśród których są głównie klienci biznesowi). Należy jednak zauważyć, że świadczenie usług hotelarskich w obiektach zabytkowych niesie ze sobą pewne trudności. Rewitalizacja tych obiektów powinna przebiegać z poszanowaniem przeszłości (Rouba, 2010). Cybulska (2011) zwraca uwagę na utrudnienia związane z przystosowaniem i funkcjonowaniem hotelu w obiekcie zabytkowym, wyróżniając problemy administracyjno-prawne, techniczne, funkcjonalne, ekonomiczne i pozostałe. Niejednokrotnie więc trudno byłoby pogodzić wypełnienie wszystkich wymagań związanych z przepisami dotyczącymi świadczenia usług hotelarskich bez naruszania zabyt-

Tabela 3. Przykładowe odstępstwa od wymagań kategoryzacyjnych hoteli w obiektach zabytkowych na terenie Krakowa wraz z wymaganiami spełnionymi w stopniu wyższym

Kategoria analizowanego hotelu	Opis odstępstw w związku z tym, że obiekt wpisano do rejestru zabytków	Inne wymagania spełnione w wyższym stopniu w zamian za odstępstwo
*****	Brak górnej osłony nad podjazdem do obiektu.	Obiekt oferuje gościom kolekcję sztuki Lubomirskich oraz sztuki współczesnej, a także ma winiarnię oraz taras na dachu budynku.
*****	Brak górnej osłony nad głównym wejściem, górnej osłony nad podjazdem, oddzielnego wejścia i wydzielonej drogi bagażu, wydzielonej drogi dostaw, oddzielnego dźwigu towarowo-osobowego, dodatkowego WC w apartamencie.	Taras widokowy, restauracja w gotyckich murach, room service 24h/dobę, biblioteka ze starodrukami, ponad dwa rodzaje usług z odnowy biologicznej.
****	Brak górnej osłony nad głównym wejściem, usytuowania wejścia we wnęce lub zapewnienie drzwi automatycznie otwieranych lub obrotowych, brak klimatyzacji lub innych urządzeń i systemów w części ogólnodostępnej.	Szampan na powitanie gości, zestaw kawa i herbata w każdym pokoju, stoliki pod laptopa, karta dań (na gorąco) śniadaniowa, belkowe stropy i unikalne freski z XVIII i XIX w. w dwóch pokojach.
****	Brak górnej osłony nad podjazdem do obiektu, wydzielonej drogi dostaw oraz dojazdu windy na ostatnią kondygnację (IV piętro), apartament nie ma dodatkowego WC oraz jest mniejsza powierzchnia salonu niż wymagana.	Zestawy kawowe, szlafroki i pantofle w pokojach dwuosobowych, deski do prasowania, żelazko, sejf w każdej j.m., podwyższony stopień bezpieczeństwa gości (24 kamery).
***	Winda nie dociera do ostatniej kondygnacji, brak podjazdu dla osób niepełnosprawnych.	Pokoje dodatkowo wyposażone w sejf, minibar (lodówka), suszarkę do włosów w łazienkach. Dodatkowo klimatyzacja w pokojach i wellness.
***	Brak górnej osłony nad podjazdem do obiektu.	Pokoje wyposażone dodatkowo w zestawy do parzenia kawy i herbaty, łazienki przestronne o dużej powierzchni wyłożone naturalnym marmurem.

Źródło: opracowanie własne na podstawie informacji CWOH. Pobrano z: https://turystyka.gov.pl/cwoh/tabela (dostęp: 16.05.2024).

kowego charakteru obiektu. Odstępstwa takie są dopuszczalne pod pewnymi warunkami, które zostały wskazane w przywoływanym uprzednio rozporządzeniu. W tabeli 3 zaprezentowano przykłady takich odstępstw i sposobów, w jakie się je rekompensuje gościom krakowskich hoteli historycznych.

Do grona najstarszych hoteli w Krakowie należy Hotel „Pod Różą", który od XVII wieku przyjmuje znanych gości (mieszkał tu m.in. car rosyjski Aleksander I, Mohamed Riza, Franciszek Liszt i Honoré de Balzac (*Hotel*, https://podroza.hotel.com.pl/hotel-pod-roza).

Tabela 4. Hotele w obiektach wpisanych do rejestru zabytków na terenie Krakowa i uwzględnione w CWOH (stan na 16.05.2024 r.)

Lp.	Nazwa własna obiektu	Kategoria	Ulica	Liczba pokoi/ /jednostek mieszkalnych	Liczba miejsc
1	Teatr	****	Świętego Krzyża 21	15	28
2	Stradom House Autograph Collection by Marriott	*****	Stradomska 12, 14	125	249
3	Xerion	****	Węgierska 6	49	83
4	Betmanowska Main Square Residence	****	Rynek Główny 44	34	60
5	H15 Palace	*****	Świętego Jana 15	71	142
6	Wawel	***	Poselska 22	38	67
7	Pollera	***	Szpitalna 30	42	86
8	Jan	***	Grodzka 11	23	48
9	Hotel M29	****	Miodowa 29	26	52
10	Santi	****	Dominikańska 1	20	40
11	Polski Pod Białym Orłem	*****	Pijarska 17	44	84
12	Central Palace By Habitan	****	Lubicz 4	11	19
13	Balthazar Design Hotel	*****	Grodzka 63	22	35
14	Grottger Boutique Hotel	****	Sienkiewicza 27	15	26
15	Lavender	***	Długa 49,51	37	69
16	Mikołaj	***	Mikołajska 30	11	24
17	Wyndham Grand Krakow Old Town	*****	Floriańska 28	60	116
18	Pod Różą	*****	Floriańska 14	57	101
19	Unicus	****	Floriańska 35/ Świętego Marka 20	34	56
20	Stary	*****	Szczepańska 5	78	156
21	Ester	****	Szeroka 20	31	50
22	Dwór Kościuszko	*****	Papiernicza 3	21	39
23	Amber Design	****	Garbarska 8-10	20	39
24	Wentzl	****	Rynek Główny 19	16	28
25	Senacki	****	Grodzka 51	20	37
26	Copernicus	*****	Kanonicza 16	29	54
27	Queen Boutique	****	Józefa Dietla 60	31	63
28	Gródek	*****	Na Gródku 4	22	42

Źródło: opracowanie na podstawie danych CWOH. Pozyskano z: https://turystyka.gov.pl/cwoh/tabela (dostęp: 16.05.2024).

Rycina 1. Dawna informacja o hotelu „Pod Różą”

Źródło: Kalendarz Krakowski 1877 r. Józefa Czecha, s. 141. Pbrano z: http://mbc.malopolska.pl/dlibra/docmetadata?id=53433&from=publication (dostęp: 16.05.2024).

W listopadzie 1950 r., hotel „Pod Różą” przeszedł pod zarząd państwowy. Jako hotel miejski pełnił do 1970 r. raczej funkcję domu wycieczkowego z pokojami wypełnionymi łóżkami piętrowymi i łazienkami zbiorowymi. Na całą następną dekadę został wyłączony z działalności. Przeprowadzono kapitalny remont, odsłonięto w kilku salonach polichromię, w piwnicach wydobyto cały urok starych, gotyckich murów, wybudowano łazienki. Przywrócono hotelowi należny mu urok i komfort. W piwnicach rozpoczął działalność Marek Grechuta z zespołem ANAWA, w 1988 r. otwarto galerię sztuki, a 15 lipca 1989 r. kasyno. Lata 90. XX w. to zmiana właścicieli. Hotel stał się własnością braci Likus, którzy przeprowadzili remont obiektu. Hotel awansował do grona obiektów pięciogwiazdkowych i obecnie wchodzi w skład sieci Likus Hotele & Restauracje. W obiekcie świadczone są usługi noclegowe, gastronomiczne, konferencyjne i w zakresie organizacji bankietów oraz rekreacyjne. Hotel dysponuje ponad 100 miejscami noclegowymi. Ze względu na zabytkowy charakter budynku dopuszczono odstępstwa od spełnienia wymagań kategoryzacyjnych. Jak czytamy w CEOH, był to: „brak osłony nad wejściem i podjazdem do obiektu” (https://turystyka.gov.pl/cwoh/tabela/b3a6d409-e8bd-4b99-b58f-ab4fd5018ff5). Zamiast tego zostały spełnione w stopniu wyższym inne wymagania. W 2020 r. hotel poddany został kompleksowej renowacji, która w przypadku tego typu obiektów wymaga dbałości o zachowanie wartości historycznej budynku.

Wnioski

Dziedzictwo kulturowe leży u podstaw atrakcyjności turystycznej destynacji turystycznych. Jednym z zasobów tego dziedzictwa są hotele historyczne. Stanowią one zarówno element zagospodarowania turystycznego, jak i bywają atrakcją samą w sobie. U podstaw ich rozwoju leżą generalnie te same czynniki, które wpływają na rozwój

hotelarstwa. W przypadku rozwoju omawianego typu hoteli wiodące znaczenie mają jednak także dodatkowe uwarunkowania prawne związane z zabytkowym charakterem budynków, w którym świadczone są usługi hotelarskie. Adaptacja obiektów zabytkowych do nowych funkcji niesie ze sobą pewne trudności. W przypadku funkcji hotelarskiej pogodzenie historii i nowoczesności nie jest łatwe i niejednokrotnie wiąże się z koniecznością uwzględnienia odstępstw od wymogów kategoryzacyjnych. Nie stoi to jednak na przeszkodzie, by opisywane obiekty rozwijały się dynamicznie. Tym bardziej że przekształcanie zniszczonych budynków historycznych w hotele może być korzystne z punktu widzenia społeczno-kulturowego, gospodarczego i środowiskowego przy jednoczesnym wpływie na turystykę. Takie obiekty w Krakowie poprzez swoją działalność nie tylko promują dziedzictwo kulturowe, ale także przyczyniają się do jego rozwoju.

Literatura

Aggett, M. (2007). What has influenced growth in the UK's boutique hotel sector? International Journal of Contemporary Hospitality Management, 19 (2), s. 169-177.

Ciesielska, O., Rouba R., Stasiak, A. (2006). Hotelarstwo w zabytkach – grupy markowe. Turystyka i Hotelarstwo, 9, s. 9-34.

CWOH. Pobrano z: https://turystyka.gov.pl/cwoh/tabela (dostęp: 16.05.2024).

Cybulska, K. (2011). Przystosowanie obiektów zabytkowych do pełnienia funkcji hotelarskiej – przykład Łodzi. Turystyka i Hotelarstwo, 17, s. 105-133.

Hotel. Pobrano z: https://podroza.hotel.com.pl/hotel-pod-roza (dostęp: 16.05.2024).

Kalendarz Krakowski 1877 r. Józefa Czecha. Pobrano z: http://mbc.malopolska.pl/dlibra/docmetadata?id=53433&from=publication (dostęp: 16.05.2024).

System Rejestrów Publicznych w Turystyce. Szczegóły obiektu CWOH/1261011/2021/05/1227. Pobrano z: https://turystyka.gov.pl/cwoh/tabela/b3a6d409-e8bd-4b99-b58f-ab4fd5018ff5 (dostęp: 16.05.2024).

Kapera, I., Pieniążek, M. (2020). Krakow's cultural heritage as a factor in developing sustainable tourism, education and intercultural dialogue in the context of the activity of Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University. W: Proceedings of the Scientific Symposium Building Peace through Heritage – World Forum to Change through Dialogue, Florence, 13-15 March 2020, s. 189-199.

Kolasińska, A. (2023). Szlaki tematyczne jako atrakcje turystyczne polskich miast należących do Sieci Miast Kreatywnych UNESCO. W: I. Kapera (red.). Turystyka w wymiarze międzynarodowym i krajowym. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, s. 67-83.

Kowalczyk, J. (2001). Monografia hotelu Pałac Krasków. Praca magisterska napisana w Katedrze Geografii Miast i Turyzmu UŁ, Łódź.

Lee, W., Chhabra, D. (2015). Heritage hotels and historic lodging: perspectives on experiential marketing and sustainable culture. Journal of Heritage Tourism, 10, 2, 106, s. 103-110.

Lim, W., Endean, M. (2009). Elucidating the aesthetic and operational characteristics of UK boutique hotels. International Journal of Contemporary Hospitality Management, 21 (1), s. 38-51.

Marghany, M., Morgan, N., Finniear, J., White, P. (2023). Heritage hotels: An exploration of staff experiences in these unique hospitality environments. Tourism and Hospitality Research. DOI: https://doi.org/10.1177/14673584231215707

Niemczewska, Z. E. (2021). The sociocultural impact of adaptive reuse of immovable cultural heritage from the perspective of direct users and the local community. Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development, 11, 3, s. 240-261.

Rouba, R. (2004). Hotele w obiektach zabytkowych. Ochrona Zabytków, 1-2, s. 143-164.

Rouba, R. (2010). Hotelarstwo w zabytkowych rezydencjach jako czynnik modyfikujący otoczenie. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.

Ruch turystyczny w Krakowie w 2022 roku (2023). Badanie ruchu turystycznego w Krakowie 2022. Pobrano z: https://www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/414294/karta (dostęp: 16.05.2024).

Sadkowski, W., Sala, K. (2022). Przedsiębiorczość oraz zarządzanie kryzysowe w hotelach unikatowych podczas pandemii COVID-19 i kryzysu wywołanego wojną ukraińsko-rosyjską w 2022. Studium przypadku województwa kujawsko-pomorskiego. Przedsiębiorczość – Edukacja, 18, 2, s. 192-204.

Sadkowski, W., Sala, K. (2024). Economic Determinants of The Development of The Historic Hotel Industry: A Case Study of Poland's Zachodniopomorskie and Dolnośląskie Provinces, Communications of International Proceedings, 2.

Sala, K. (2015). Baza noclegowa jako czynnik rozwoju regionów w Polsce. Przedsiębiorczość – Edukacja, 11, s. 301-313. DOI: https://doi.org/10.24917/20833296.11.23

Sala, K. (2018). Zarządzanie hotelarstwem historycznym w Polsce na przykładzie Fundacji Hotele Historyczne Polska (Heritage Hotels Poland). Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej W Tarnowie, 40 (4), s. 37-48. DOI: https://doi.org/10.25944/znmwse.2018.04.3748

Sala, K. (2022). Hotelarstwo historyczne i butikowe w dobie pandemii i konfliktu na Ukrainie. Studium przypadku Poznania. Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie, 53 (1-2), s. 47-58. DOI: https://doi.org/10.25944/znmwse.2022.01-2.4758 (dostęp: 16.05.2024).

Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o usługach hotelarskich oraz usługach pilotów wycieczek i przewodników turystycznych (Dz.U. 1997 nr 133 poz. 884 z póź. zm.).

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkam (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568 z póź. zm.).

Obwieszczenie Ministra Sportu i Turystyki z dnia 26 października 2017 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Gospodarki i Pracy w sprawie obiektów hotelarskich i innych obiektów, w których są świadczone usługi hotelarskie (Dz.U. 2017 poz. 2166). Pobrano z: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170002166 (dostęp: 16.05.2024).

Zespoły i obiekty z terenu miasta Krakowa wpisane do rejestru zabytków (stan na lipiec 2023 r.). Pobrano z: https://www.wuoz.malopolska.pl/wp-content/uploads/2023/07/Rejestr-zabytk%C3%B3w-miasto-Krak%C3%B3w-lipiec-2023.pdf (dostęp: 16.05.2024).

Witkowski, C. (2007). Hotelarstwo. Podstawy hotelarstwa. Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa.

Wolak, G. (2023). Od usług gospodnich do powstania hotelarstwa w królewskim mieście Krakowie: od XVII do początków XX wieku. W: I. Kapera (red.). Turystyka w wymiarze międzynarodowym i krajowym. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, s. 131-144.

Wyszowska, I., Awedyk, M. (2012). Hotele butikowe w obiektach zabytkowych – wysoka jakość usług noclegowych z historią w tle (na przykładzie Hotelu Kolegiackiego w Poznaniu) W: M. Kazimierczak (red.). *Jakość życia w kulturowych przestrzeniach podróżowania*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu, s. 191-206.

Ziółkowska-Weiss, K. (2012). Innowacyjność w hotelarstwie z uwzględnieniem adaptacji obiektów zabytkowych na bazę noclegową. Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica III, s. 43-57.

Historic hotels in Krakow: development conditions, and importance in tourism and examples from Kraków

Abstract. The aim of the research was to discuss the basic determinants of the development of historic hotels, outlining the importance in tourism and the specifics of the services provided in them, using the example of facilities in Krakow. The research procedure was based mainly on the method of analysis and criticism of the literature and on the method of document study. Both legal acts and data obtained from the Central Register of Hotel Facilities were helpful. During study visits in 2023, a number of additional pieces of information were also gathered directly from the hotel establishments. It is worth noting that the experience of one of the authors related to the management of historic hotels in the city in previous years was extremely useful. At the heart of the development of historic hotels in Krakow is its cultural heritage, including the presence of historic buildings. In the current, available Register of Historical Monuments from the city, there were 1255 entries. According to CWOH data (as of May 2024), there were 169 hotels in Kraków. There were 17 five-star hotels in the study area, most of which were located in historic buildings. With regard to tourism, these buildings are both an element of tourist development and are sometimes an attraction in themselves. Their adaptation to new functions entails certain difficulties, as evidenced by the examples cited in the article. At the same time, the conversion of dilapidated historic buildings into hotels can be beneficial from the point of view of sustainable development.

Keywords: hospitality, historic hotels, Krakow, tourism development management

DOI 10.22630/TIRR.2024.22.19

Artur Kieszek✉
Akademia Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego w Warszawie

Próba obliczenia właściwości mechanicznych gruntów małospoistych stabilizowanych granulometrycznie nawierzchni szlaków turystycznych

Streszczenie. Celem artykułu jest wykazanie zależności pomiędzy właściwościami mechanicznymi mieszanek gruntowych nawierzchni szlaków turystycznych a ich właściwościami fizycznymi, takimi jak: porowatość, wskaźnik różnoziarnistości uziarnienia i wskaźnik grupowy szkieletu gruntowego. Badania wykazały, że obliczone właściwości mechaniczne mieszanek gruntowych odwzorowują wielkości liczbowe uzyskanych danych empirycznych z badań w przedziale od 1 do 17%. W artykule opisano wyłącznie właściwości mechaniczne trzech mieszanek gruntowych o optymalnym stopniu uziarnienia przy określonych właściwościach fizycznych. Należy zauważyć, że uzyskane teoretyczne rezultaty funkcji wytrzymałości mechanicznej mogą być wykorzystywane do pilotażowych badań nośności nawierzchni z mieszanek gruntowych, pośrednio mogą przyczyniać się do zminimalizowania zakresu i skrócenia czasu badań laboratoryjno-terenowych.

Słowa kluczowe: funkcja wielomianowa, funkcja regresji, korelacja, właściwości mechaniczne, właściwości fizyczne, stabilizacja granulometryczna

Wstęp

Nawierzchnie gruntowe szlaków turystycznych stabilizowanych granulometrycznie powinny charakteryzować się dobrymi właściwościami mechanicznymi i techniczno-eksploatacyjnymi. W przypadku niestabilizowanych granulometrycznie nawierzchni gruntowych szlaków turystycznych znajdujących się na gruntach piaszczystych górne warstwy przesuszone lub przesiąknięte wodą pod wpływem obciążeń spowodowanych ruchem turystycznym ulegają odkształceniom i przemieszczeniom. Inaczej zachowują się nawierzchnie znajdujące się na gruntach spoistych – w czasie suszy wykazują dużą wytrzymałość mechaniczną, ale w przypadku zwiększonego opadu pionowego ulegają uplastycznieniu i tracą swoją pierwotną nośność. Stabilizacji tej nie należy jednak stosować na podłożu spoistym, ponieważ nie jest możliwe jego rozdrobnienie

Artur Kieszek ORCID: 0000-0001-6357-5934
✉ artur.kieszek@awf.edu.pl

i wymieszanie „stabilizatora" z gruntem podłoża. Nawierzchnie szlaków na gruntach małospoistych charakteryzują się właściwościami pośrednimi między gruntami sypkimi i spoistymi, są mało odporne na przemieszczanie się turystów w czasie zmiennych warunków klimatycznych. Może zatem zachodzić uzasadniona potrzeba ulepszania tych nawierzchni z zastosowaniem stabilizacji granulometrycznej jako metody dającej możliwość zwiększenia właściwości mechanicznych i techniczno-eksploatacyjnych (Kieszek, 2022).

Wyniki stabilizacji granulometrycznej mierzone są właściwościami mechanicznymi mieszanek gruntowych – gruntów, które są uzależnione od właściwości fizycznych szkieletów gruntowych, takich jak: różnoziarnistości uziarnienia gruntu (U), porowatości gruntu (n) i wilgotności (W). Należy zaznaczyć, że właściwości mechaniczne są funkcją szkieletu gruntowego, którą możemy wyrazić następująco:

$$R = f(\text{szk.}) = f(U, \rho_{ds}), W) = f(U, n, W)$$

W praktyce badanie właściwości mechanicznych szkieletów mieszanek gruntowych polega na pomiarze oporu gruntu na odkształcenia aparatem *CBR* w laboratorium i modułu nośności *E* płytą w terenie przy określonych parametrach fizycznych. Wielkości fizyczne wykonuje się w laboratorium, w tym gęstości objętościowe szkieletu (ρ_{ds}) i wilgotności optymalne ($W_{opt.}$) oznacza się metodą normalną Proctora. Wszystkie te właściwości fizyczne są wielkościami obliczonymi wg określonych wzorów, brak jest natomiast jednoznacznego wzoru oznaczenia ziemności uziarnienia gruntu (Hazen i Kollis, 1966; Wiłun, 1967; Lambe i Whitman, 1977; Pieńkos, 1994; Wolski, 1996). Utrudnia to określenie wyników stabilizacji granulometrycznej, tj. braku jednoznacznego sposobu określania zmienności uziarnienia gruntu i jego związku z innymi cechami szkieletu gruntowego, np. z gęstością czy zależną od niej porowatością.

Istotne jest, aby zmiana składu granulometrycznego gruntu znalazła wyraz w wielkości wskaźnika różnoziarnistości uziarnienia. Wówczas możliwe byłoby ustalenie wpływu składu granulometrycznego na kształtowanie się właściwości fizycznych i mechanicznych szkieletu gruntowego. Problem jest jednak bardziej skomplikowany, ponieważ z uziarnieniem jest związana porowatość szkieletu gruntowego, która ma istotny wpływ na kształtowanie się właściwości mechanicznych tego szkieletu.

W literaturze brak jest danych dotyczących kształtowania się właściwości mechanicznych w zależności od zmiennego uziarnienia, porowatości i wilgotności szkieletu gruntowego jako jednego wskaźnika. Określono jedynie kształtowanie się właściwości fizycznych i mechanicznych dla poszczególnych rodzajów gruntów bez uwzględniania zróżnicowanego składu granulometrycznego, np. w opracowaniach: „Klasyfikacja gruntów i ich przydatność do budowy dróg i lotnisk, „Klasyfikacja gruntów i ich przydatność do budowy dróg i lotnisk wg A. Casagrande'a" (Wiłun, 1967); „Klasyfikacja gruntów i ich przydatności do budowy dróg i lotnisk wg Z. Wiłuna" (Kollis, 1966); „Właściwości fizyczne i techniczne gruntów" (Sylwestrzak i Szewczyk, 1990). Wykonano również ocenę

porównawczą właściwości mechanicznych gruntów o składach optymalnych zawartych w zakresach uziarnienia 0-13 mm, 0-25 mm, przy czym nie ustalono związku między kształtowaniem się właściwości mechanicznych a uziarnieniem mieszanek optymalnych (Pieńkos i Stępień, 1969).

Dla realizacji celów publikacji niezbędne było opracowanie wskaźnika różnoziarnistości uziarnienia szkieletu gruntowego (charakteryzującego zmienność składu granulometrycznego gruntu) i wskaźnika grupowego szkieletu gruntowego (ujmującego zarówno zmienność uziarnienia, jak i porowatość szkieletu). Objaśnienia ww. wskaźników znajdują się w dalszej części publikacji. W konsekwencji można byłoby ustalić kształtowanie się wielkości mechanicznych szkieletu gruntowego w zależności od wielkości fizycznych.

Przyjęto, że wytrzymałością mechaniczną szkieletu gruntowego będzie matematyczna postać funkcji, wyrażona przez iloczyn dwóch czynników (funkcji trójmianu drugiego stopnia i wskaźnika redukcyjnego wilgotności).

Znalezienie zależności między kształtowaniem się właściwości mechanicznych wraz ze zmiennym jego uziarnieniem dałoby możliwość określenia efektu stabilizacji granulometrycznej. Wobec tego badanie właściwości mechanicznych stanowiłoby jedynie kontrolę ustalonych wzorem właściwości mechanicznych.

Celem artykułu jest wskazanie na istnienie istotnych statystycznych zależności wyrażonych wskaźnikiem korelacji pomiędzy właściwościami mechanicznymi (*CBR*, *E*) badanych mieszanek gruntowych nawierzchni szlaków turystycznych a ich właściwościami fizycznymi, takimi jak porowatość (*n*), wskaźnik różnoziarnistości uziarnienia (*U*) i wskaźnik grupowy szkieletu gruntowego ($W_{szk.}$). Na potrzeby opracowania określono także matematyczną postać funkcji umożliwiającej obliczenie wielkości właściwości mechanicznych (*CBR*, *E*) mieszanek gruntowych nawierzchni szlaków turystycznych jako iloczynu dwóch czynników (funkcji trójmianu drugiego stopnia i wskaźnika redukcyjnego wilgotności).

Metodyka badań

Materiał do badań statystycznych stanowił zbiór ponad 600 danych empirycznych nt. właściwości fizycznych i mechanicznych uzyskanych z 17 mieszanek gruntowych – gruntów, dla których laboratoryjnie oznaczono właściwości fizyczne. Do określenia składów granulometrycznych wykorzystano w badaniach laboratoryjnych metodę analizy sitowej dla gruntów o uziarnieniu powyżej 0,07 mm, a metodą areometryczną wyznaczono szkielety gruntowe zawierające cząstki mniejsze niż 0,07 mm. Wilgotności optymalne i maksymalne gęstości objętościowe szkieletów gruntowych oznaczono normalną metodą Proctora (aparat Proctora), która umożliwiła znalezienie zależności między kształtowaniem się wilgotności gruntu a jego gęstością objętościową (Wiłun, 1967; Wolski, 1997).

Laboratoryjnie oznaczono wskaźnik nośności gruntu *California Bearing Ratio* – *CBR* „Aparatem do oznaczenia *CBR*", badany moduł nośności – *E* wykonano w terenie za pomocą „Aparatu do badania nośności podłoża i nawierzchni". Wszystkie te badania

przeprowadzono na gruntach w trzech zakresach uziarnienia przy zmiennym zagęszczeniu i zmiennej wilgotności szkieletów gruntowych – zgodnie z normą PN-88/B-O4481 Grunty budowlane. Badania próbek gruntu.

W publikacji przedstawiono dane liczbowe optymalnych trzech mieszanek gruntowych oraz ich właściwości fizyczne i mechaniczne przy zagęszczeniu normalnym metodą Proctora (ρ_{ds}), wilgotności optymalnej ($W_{opt.}$) w trzech stopniach uziarnienia (0-1,02 mm, 0-12 mm, 0-25 mm) – tabele 1, 2 i 3.

Równania dwóch matematycznych funkcji trójmianu drugiego stopnia oparto na analizie danych empirycznych właściwości fizycznych i mechanicznych ze statystycznego zbioru danych empirycznych. Miernik oceny trafności doboru funkcji aproksymacyjnej stanowiła wysokość współczynnika korelacji ($r > 0,9$) dla wskaźnika grupowego szkieletu gruntowego (tab. 1 i 2). Dane empiryczne zakwalifikowane do powyższego zbioru poddano analizie statystycznej z wykorzystaniem oprogramowania komputerowego MS Office, w tym pakietu aplikacyjnego MS Excel, zawansowanego i popularnego narzędzia do wyodrębnienia najistotniejszych danych oraz opracowano z wykorzystaniem programu Statgraphics Plus.

Wykorzystane oprogramowanie posłużyło do ustalenia ważności rangi współczynników korelacji (istotnych i bardzo istotnych), doboru potęgowej funkcji regresji, opracowania i sprecyzowania wskaźnika redukcyjnego wilgotności oraz przyjęcia ostatecznych postaci funkcji trójmianu drugiego stopnia.

W badaniach statystycznych uwzględniono trzy wskaźniki, takie jak: różnoziarnistości uziarnienia szkieletu gruntowego ($U = ((d_{80}/d_{20}) \cdot d_{50})^{0,5}$), grupowy szkieletu gruntowego ($W_{szk.} = (U/n^2)^{0,6}$) i redukcyjny wilgotności $h = W_{opt.} + ln(W_{opt.})/W + ln(W)$.

Statystyczną bazę danych empirycznych stanowiły dane liczbowe opracowane na podstawie zbadanych gruntów i ich mieszanek znajdujących się na obszarze Leśnego Zakładu Doświadczalnego w Rogowie i z okolic miejscowości Rydwan w latach 1999-2000. Badania były wykonane w LZD w Rogowie.

Pojęcie stabilizacji, charakterystyka właściwości mechanicznych i fizycznych niezbędnych do teoretycznej analizy matematycznej postaci funkcji wytrzymałości mechanicznej

Gruntem jest materiał niejednorodny, stanowiący ośrodek trójfazowy, składający się ze szkieletu i porów wypełnionych wodą i powietrzem. Szkielet gruntowy stanowią ziarna ($d > 0,05$ mm) i cząstki ($d < 0,05$ mm) o różnej wielkości i kształcie. Zawartość wagową i procentową ziaren wyznacza się za pomocą analizy sitowej, a cząstek z wykorzystaniem alaniny areometrycznej. W zależności od procentowej zawartości ziaren i cząstek dzieli się je na następujące frakcje: frakcję kamienistą, frakcję żwirową, frakcję piaskową, frakcję pyłową i frakcję iłową. W zależności od udziału procentowego poszczególnych frakcji określa się rodzaj gruntu (Wiłun, 1967; Wolski, 1996).

Grunty, w szczególności małospoiste, zalegające w podłożu przestrzeni turystycznej parku, na których znajdują się gruntowe szlaki turystyczne, możemy poddawać stabilizacji granulometrycznej. Jest to proces technologiczny, który polega na modyfikacji uziarnienia gruntu przez jego doziarnienie innym gruntem i zagęszczeniu przy określo-

nej wilgotności. Stabilizacja ma na celu polepszenie właściwości fizyczno-mechanicznych nowo utworzonych mieszanek gruntowych, które charakteryzują się podwyższoną odpornością mechaniczną na ruch turystyczny. Poszczególne frakcje powinny spełniać określone funkcje w utworzonej mieszaninie gruntowej, frakcje żwirowa i piaskowa tworzą strukturę szkieletową, frakcja pyłowa pełni funkcję wypełniającą nowo utworzony szkielet z powyższych dwóch frakcji. Frakcja iłowa jest substancją wiążącą uzyskaną strukturę gruntową. Skład granulometryczny charakteryzuje się ilością, wielkością, proporcją wymiarową i procentową zawartością frakcji w szkielecie gruntowym (Kieszek, 2014a, b).

Graficznym obrazem gruntu jest krzywa uziarnienia. Graficznie kreśli się ją na wykresie w podziałce logarytmicznej jako krzywą sum procentowej zawartości frakcji o średnicy mniejszej lub większej od danej średnicy zastępczej.

Na potrzeby artykułu zostały przedstawione niezbędne właściwości fizyczne, które w dalszym etapie wykorzystano do obliczeń właściwości mechanicznych mieszanek gruntowych – gruntów:

- wskaźnik różnoziarnistości uziarnienia (U) wyrażony zależnością matematyczną: $U = ((d_{80}/d_{20}) \cdot d_{50})^{0,5}$, gdzie: d_{20}, d_{50}, d_{80} są średnicami ziaren i cząstek, których zawartość wraz z mniejszymi w materiale gruntowym, według krzywej uziarnienia, wynosi 20, 50 i 80% (Kieszek, 2014b, 2022),
- wskaźnik grupowy różnoziarnistości szkieletu gruntowego ($W_{szk.}$) określony matematyczną formułą: $W_{szk.} = (U/n^2)^{0,6}$, ($W_{szk.} = [((d_{80}/d_{20}) \cdot d_{50})^{0,5}/n^2]^{0,6}$), gdzie: d_{20}, d_{50}, d_{80} są średnicami ziaren i cząstek, których zawartość wraz z mniejszymi w materiale gruntowym według krzywej uziarnienia, wynosi 20, 50 i 80% oraz n jest porowatością mieszaniny gruntowej – gruntu,
- wilgotność mieszaniny gruntowej – gruntu (W) jest ilorazem ciężaru wody (G_w) do ciężaru szkieletu gruntowego (G_s) określonym w procentach, gdzie: $W = (G_w/G_s) \cdot 100$ [%], (Wiłun, 1967),
- wskaźnik redukcyjny wilgotności (h) wyrażono matematyczną zależnością: $h = W_{opt.} + ln(W_{opt.})/W + ln(W)$, gdzie: $W_{opt.}$ jest wilgotnością optymalną, a W wilgotnością gruntu występującą w czasie oznaczenia wskaźnika.

Gęstość gruntu wyrażamy ilorazem ciężaru próbki gruntu do jego objętości. Gęstości gruntu mogą być różne, ponieważ próbka gruntu użyta do badań może zawierać wodę lub być sucha oraz objętość całej próbki gruntu może być z porami lub bez porów. Na podstawie tych zależności można wyrazić następujące gęstości gruntu:

- gęstość właściwa szkieletu gruntowego (ρ_s) jest wyrażona ilorazem ciężaru wysuszonej próbki gruntu (G_s) do objętości cząstek i ziaren bez porów (V_s), gdzie: $\rho_s = (G_s/V_s)$ [g/cm^3],
- gęstość objętościowa masy gruntowej (ρ) jest ilorazem ciężaru wilgotnego szkieletu gruntowego (G) do jego objętości przed wysuszeniem (V), gdzie: $\rho = (G/V)$, [g/cm^3],
- gęstość objętościowa szkieletu gruntowego (ρ_d) jest wyrażona ilorazem ciężaru suchego szkieletu gruntowego (G_s) do jego objętości przed wysuszeniem (V), gdzie: $\rho_d = (G_s/V)$, [g/cm^3]. Jednocześnie oznaczenie (ρ_{ds}) przyjmuje się dla maksymalnej

gęstości objętościowej suchego szkieletu gruntowego po jego zagęszczeniu normalną metodą Proctora,

- porowatość (n) jest wyrażona ilorazem objętości porów (V_p) do objętości całkowitej szkieletu (V), gdzie: $n = V_p/V$ lub $n = (1 - \rho_d/\rho_s)$, n = $((\rho_s - \rho_d)/\rho_s) \cdot 100$ [%], (Pieńkos, 1994).

Powyższe właściwości fizyczne gruntów powinny determinować kształtowanie się właściwości mechanicznych, takich jak:

- wskaźnik nośności *CBR* wyrażony jest procentowym stosunkiem obciążenia jednostkowego (p), jakie należy przyłożyć do trzpienia o średnicy 5 cm, wciskanego w badaną próbkę gruntu na głębokość 2,54 mm; 5,08 mm; 7,62 mm z prędkością 1,25-1,27 mm/min, do standardowego obciążenia jednostkowego. Wskaźnik jest określony na podstawie następującej formuły: $CBR = (p/p_s) \cdot 100$ [%], gdzie: p –nacisk, jaki jest potrzebny do zagłębienia się trzpienia w grunt na głębokość 5,08 mm, p_s – nacisk standardowy potrzebny do wciskania trzpienia w zagęszczony tłuczeń na głębokość 5,08 mm – 10 MPa (Wiłun, 1967),
- moduł nośności E wyrażony ilorazem przyrostu obciążenia jednostkowego do przyrostu odkształcenia badanej warstwy w ustalonym zakresie obciążeń jednostkowych, pomnożonego przez 0,75 średnicy płyty (D), który przestawia się w następującej formule: $E = (3\Delta p/4\Delta s) \cdot D$ [MPa], gdzie Δp – przyrost obciążenia [MPa], Δs – przyrost odkształcenia [mm], D – średnica płyty [mm], (PN-S-02205, 1998).

Powyższe zależności matematyczne właściwości mechanicznych gruntów posłużyły do oceny oporu gruntów na działanie sił pionowych – ściskających (*CBR*, *E*).

Określenie matematycznej postaci funkcji wytrzymałości mechanicznej mieszanek gruntowych

Analiza korelacyjna posłużyła do znalezienia więzi przyczynowo-skutkowej między badanymi właściwościami mechanicznymi a określonymi właściwościami fizycznymi gruntów. Ograniczyła się ona do zbadania współczynnika korelacji między dwiema cechami, przy wyłączeniu pozostałych. Do obliczeń współczynników korelacji i funkcji regresji przyjęto standardowe oznaczenia, zgodne z literaturą dla badanych statystycznie cech:

- właściwości mechanicznych (*CBR*, *E*),
- właściwości fizycznych (U, n, $W_{szk.}$).

Wyniki obliczeń współczynników korelacji cząstkowych badanych cech wykonano na podstawie danych empirycznych wielkości fizycznych i mechanicznych mieszanek gruntowych o optymalnym uziarnieniu, optymalnym zagęszczeniu i wilgotności optymalnej dla następujących cech współczynników korelacji:

- wskaźnika nośności *CBR* i wskaźnika różnoziarnistości uziarnienia U; wskaźnika nośności *CBR* i porowatości n; wskaźnika nośności *CBR* i wskaźnika grupowego szkieletu $W_{szk.}$ (tab. 1),
- modułu nośności E i wskaźnika różnoziarnistości uziarnienia U; modułu nośności E i porowatości n; modułu nośności E i wskaźnika grupowego szkieletu $W_{szk.}$ (tab. 2).

Tabela 1. Kształtowanie się liczbowych wielkości współczynnika korelacji kalifornijskiego wskaźnik nośności (*CBR*) w zależności od badanych właściwości fizycznych gruntów stabilizowanych granulometrycznie przy optymalnym zagęszczeniu (ρ_{ds} = 1,00), wilgotności optymalnej ($W_{opt.}$) i trzech stopni uziarnienia (0-1,02 mm, 0-12 mm, 0-25 mm)

Współczynnik korelacji (*r*)	Stopnie uziarnienia mieszanek gruntowych – gruntów		
	0-1,02 mm	**0-12 mm**	**0-25 mm**
r(CBR, *U*)	0,67741	0,85782	0,93518
r(CBR, *n*)	–0,52906	–0,84953	–0,85147
r(CBR, $W_{szk.}$)	0,69585	0,94241	0,94571

Źródło: badania własne.

Tabela 2. Kształtowanie się liczbowych wielkości współczynnika korelacji modułu nośności gruntu (*E*) od badanych właściwości fizycznych gruntów stabilizowanych granulometrycznie przy optymalnym zagęszczeniu (ρ_{ds} = 1,00), wilgotności optymalnej ($W_{opt.}$) i trzech stopni uziarnienia (0-1,02 mm, 0-12 mm, 0-25 mm)

Współczynnik korelacji (*r*)	Stopnie uziarnienia mieszanek gruntowych – gruntów		
	0-1,02 mm	**0-12 mm**	**0-25 mm**
r(*E*, *U*)	0,85153	0,88931	0,92783
r(*E*, *n*)	–0,64342	–0,89017	–0,93885
r(*E*, $W_{szk.}$)	0,81241	0,93489	0,95554

Źródło: badania własne.

Analizując wielkości liczbowe współczynników korelacji z tabel 1-2 stwierdzono ujemny związek przyczyno-skutkowy między cechami korelacji *r*(*CBR*, *n*), *r*(*E*, *n*), wskazujący na silne rozbieżności między badanymi cechami.

W przypadku dodatniej korelacji *r*(*CBR*, *U*), *r*(*CBR*, $W_{szk.}$), *r*(*E*, $W_{szk.}$), *r*(*E*, $W_{szk.}$) badane cechy są w bezpośrednim bardzo silnym związku i zmieniają się w tym samym kierunku. Dodatnia i zwiększająca się siła korelacji ponad *r* > 0,9 występuje pomiędzy:

- kalifornijskim wskaźnikiem nośności gruntu a wskaźnikiem różnoziarnistości uziarnienia *r*(*CBR*, *U*) dla trzeciego zakresu uziarnienia (0-25 mm), wynosząc: *r* = 0,93518,
- kalifornijskim wskaźnikiem nośności gruntu a wskaźnikiem grupowym szkieletu gruntu *r*(*CBR*, $W_{szk.}$) dla drugiego zakresu (0-12 mm) i trzeciego zakresu uziarnienia (0-25 mm), wynosząc: *r* = 0,94241 oraz *r* = 0,94571,
- modułem nośności gruntu a wskaźnikiem różnoziarnistości uziarnienia *r*(*E*, *U*) dla trzeciego zakresu uziarnienia (0-25 mm), wynosząc: *r* = 0,92783,
- modułem nośności gruntu a wskaźnikiem grupowym szkieletu *r*(*E*, $W_{szk.}$), wynosząc: *r* = 0,93489 (0-12 mm) i *r* = 0,95554 (0-25 mm), (tab.1 i 2).

W tych wymienionych przypadkach wielkość współczynnika korelacji oscyluje między wartościami z przedziału *r*(0,9-1,00). Uzyskane wartości danych empirycznych

odpowiadają z dużym prawdopodobieństwem zmiennym losowym, potwierdzając więź przyczynowoskutkową między badanymi cechami, przy jednoczesnym istnieniu matematycznej zależności.

Wyniki korelacji wraz z wykorzystaniem analizy statystycznej dla danych empirycznych pozwoliły na ustalenie matematycznej postaci wzorów funkcji właściwości mechanicznych jako iloczynu dwóch czynników: czynnika trójmianu drugiego stopnia (równania funkcji regresji) w zależności od zmiennej niezależnej, którym jest grupowy wskaźnik szkieletu gruntowego ($W_{szk.}$), oraz wskaźnika redukcyjnego wilgotności (h). Ostateczną postać funkcji właściwości mechanicznych wyrażono równaniami:

- $CBR = [11{,}7561 + 1{,}78519\ (W_{szk.}) - 0{,}00551551\ (W_{szk.})^2] \cdot h$, [%],
- $E = [28{,}0822 + 2{,}33509\ (W_{szk.}) - 0{,}00560183\ (W_{szk.})^2] \cdot h$, [MPa].

Jednocześnie wykonano analizę wariancji dla poszczególnych matematycznych postaci równań funkcji właściwości mechanicznych, na podstawie których obliczono średnią determinację, błąd standardowy, średni błąd absolutny i statystykę Durbin–Watson, zgodnie z oprogramowaniem Statgraphics Plus, gdzie:

- *CBR* – średnia determinacja (92,9354%), błąd standardowy oszacowania (5,27954), średni błąd absolutny (4,18146), statystyka Durbin–Watson (0,0975248),
- *E* – średnia determinacja (87,5957%), błąd standardowy oszacowania (8,67357), średni błąd absolutny (7,17527), statystyka Durbin–Watson (0,650289).

W tabeli 3 zestawiono wyniki właściwości mechanicznych, obliczone według matematycznej postaci funkcji właściwości mechanicznych z danymi empirycznymi, przy założeniu równości wilgotności optymalnej z wilgotnością gruntu w czasie badania ($W_{opt.} = W$), przy której wskaźnik redukcyjny równy jest 1 ($h = 1$).

Tabela 3. Właściwości mechaniczne *CBR* i *E* obliczone matematyczną funkcją wielomianową oraz uzyskane z badań empirycznych gruntów stabilizowanych granulometrycznie przy optymalnym zagęszczeniu (ρ_{ds} = 1,00), wilgotności optymalnej ($W_{opt.}$) i trzech stopni uziarnieniu 0-1,02 mm, 0-12 mm, 0-25 mm

Zakres uziarnienia mieszanin gruntowych – gruntów	**Numer badanego gruntu**	***U***	***n***	$W_{szk.}$	$W_{opt.}$ **[%]**	***CBR* [%]**	***E* [MPa]**	***CBR* [%]**	***E* [MPa]**
						Badania empiryczne		**Matematyczna postaci funkcji (h = 1)**	
0-1,02 mm	1	1,289	0,253	6,06	11,00	24,8900	50,7000	22,3718	42,0271
0-12 mm	2	7,441	0,170	27,95	8,55	55,6400	85,1500	57,3434	88,9718
0-25 mm	3	10,690	0,151	40,05	8,00	76,9000	115,6800	74,4060	112,6172

Źródło: badania własne.

Dane liczbowe nośności mieszanek gruntowych zawarte w tabeli 3 nie odwzorowują wyników między otrzymanymi wynikami z matematycznej funkcji a wynikami empirycznymi z badań w przedziale od 1-17% (tab. 3).

Najmniejsze odstępstwo wskaźnika nośności gruntu CBR – służącego do określenia nośności nawierzchni gruntowych, polegające na pomiarze nacisku jaki jest potrzebny do wciśnięcia tłoka w badaną próbkę gruntu stabilizowanego granulometrycznie – wynosiło 3,25% dla gruntu trzeciego o optymalnym uziarnieniu dla wskaźnika redukcyjnego wilgotności równego jeden.

Podobną zależność możemy zauważyć w przypadku modułu nośności *E* charakteryzującą opór gruntu na odkształcenie płytą, wynosi on 2,65% dla gruntu trzeciego o optymalnym uziarnieniu dla wskaźnika redukcyjnego wilgotności równego 1.

Należy podkreślić, że stosowanie matematycznych obliczeń – w tym przypadku matematycznej postaci funkcji – nie odwzorowuje w 100% wyników badań rzeczywistych, ale nie dyskredytuje stosowania takich rozwiązań we wstępnych badaniach.

Podsumowanie

Wykonane badania mogą być wzięte pod uwagę pod kątem zwiększenia wytrzymałości mechanicznych składów granulometrycznych i parametrów techniczno-eksploatacyjnych gruntowych nawierzchni szlaków turystycznych stabilizowanych granulometrycznie znajdujących się na gruntach małospoistych.

Wysoka wartość współczynnika korelacji między kalifornijskim wskaźnikiem nośności gruntu a wskaźnikiem grupowym szkieletu gruntu $r(CBR, W_{szk.})$ oraz modułem nośności gruntu a wskaźnikiem grupowym szkieletu $r(E, W_{szk.})$ – świadcząca o istnieniu zbieżnej korelacji – wymaga prowadzenia dalszych badań na szerszym materiale statystycznym. Z powyższego artykułu można wywnioskować, że:

- istnieją zależności korelacyjne pomiędzy właściwościami fizycznymi, takimi jak wskaźnik grupowy szkieletu gruntowego ($W_{szk.}$), a właściwościami mechanicznymi (*CBR*, *E*) mieszanek gruntowych – gruntów (korelacja jest dodatnia silna i bardzo silna),
- przy większym wskaźniku grupowym szkieletu gruntowego badane mieszanki gruntowe charakteryzują się również większymi właściwościami mechanicznymi. Przy większym wskaźniku różnoziarnistości uziarnienia występuje również wzrost nośności gruntów,
- przyjęcie matematycznych postaci funkcji właściwości mechanicznych w formie iloczynu dwóch czynników, którym pierwszym jest równanie funkcji trójmianu drugiego stopnia zależnego od zmiennej – wskaźnika grupowego szkieletu gruntowego ($W_{szk.}$) i drugiego czynnika wskaźnika redukcyjnego wilgotności (h,) mogą być istotne dla gruntów przy założeniach, że badane grunty będą o zagęszczeniu $\rho_{ds} = 1{,}00$, wilgotności $W_{opt.}$ w trzech stopniach zmiennego uziarnienia 0-1,02 mm, 0-12 mm, 0-25 mm.

Należy sądzić, że uzyskane pozytywne teoretyczne rezultaty mogą być wykorzystywane do pilotażowych badań nośności nawierzchni z mieszanek gruntowych, pośrednio mogą przyczyniać się do zminimalizowania zakresu i skrócenia czasu badań.

Literatura

Kieszek, A. (2022). Stabilizacja granulometryczna małoinwazyjną metodą ulepszania gruntowych nawierzchni szlaków turystycznych na gruntach małospoistych w polskich parkach narodowych. Warszawa: Wydawnictwo SGGW, s. 77-88.

Kieszek, A. (2014). Wpływ właściwości fizycznych gruntu i wody na wytrzymałość mechaniczną gruntowych nawierzchni szlaków pieszych na terenach leśnych Mazowsza. Studia Mazowieckie, 1, s. 113-127.

Kieszek, A. (2014). Teoretyczne podstawy wpływu zmienności uziarnienia gruntów stabilizowanych granulometrycznie na wytrzymałość mechaniczną nawierzchni gruntowych szlaków pieszych w przestrzeni turystycznej Mazowsza. Studia Mazowieckie, 2, s. 109-120.

Kollis, W. (1966). Gruntoznawstwo techniczne. Warszawa: Wydawnictwo Arkady. Lambe, W. T., Whitman, R. V. (1977). Mechanika gruntów. Tom I. Warszawa: Wydawnictwo Arkady.

Pieńkos, K., Stępień, E. (1969). Badania nad przydatnością stabilizacji granulometrycznej do budowy dróg. Sylwan, 10, Warszawa: Wydawnictwo PTL.

Pieńkos, K. (1994). Badania wpływu wybranych czynników warunkujących stabilizację cementem gruntowych dróg leśnych. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.

PN-88/B-04481. Grunty budowlane. Badania próbek gruntu. Warszawa: Wydawnictwa Normalizacyjne „Alfa".

PN-S-02205 (1998). Drogi samochodowe. Roboty ziemne. Wymagania i badania. Polski Komitet Normalizacyjny. Poznań: Wydawnictwo Ars Boni.

Sylwestrzak, J., Szewczyk J. (1990). Materiały do ćwiczeń z projektowania dróg leśnych. Warszawa: Wydawnictwo SGGW-AR.

Wiłun, Z. (1967). Mechanika gruntów i gruntoznawstwo drogowe. Warszawa: Wydawnictwo Komunikacji i Łączności.

Wolski, W. (1996). Przewodnik do ćwiczeń z podstaw geotechniki – mechanika gruntów. Część I. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.

Wolski, W. (1997). Przewodnik do ćwiczeń z podstaw geotechniki – mechanika gruntów. Część II. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.

An attempt to calculate the mechanical properties of low-cohesion soils stabilized by granulometric methods of tourist trail surfaces

Abstract. The article presents the relationship between the mechanical properties of soil mixtures used in tourist trail surfaces and their physical properties, such as porosity, grain size heterogeneity index and soil skeleton group index. The studies have shown that the calculated mechanical properties of soil mixtures reflect the numerical values of the empirical data obtained from the studies in the range from 1% to 17%. The article describes only the mechanical properties of three soil mixtures with an optimal degree of granulation at specific physical properties. It should be noted that the obtained theoretical results of the mechanical strength function can be used for pilot tests of the load-bearing capacity of surfaces made of soil mixtures, and can indirectly contribute to minimizing the scope and shortening the time of laboratory and field tests.

Keywords: polynomial function, regression function, correlation, mechanical properties, physical properties, granulometric stabilization

DOI 10.22630/TIRR.2024.22.20

Krystyna Krzyżanowska
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Jakość życia mieszkańców obszarów wiejskich w badaniu „Polska wieś i rolnictwo 2023”

Streszczenie. Celem opracowania było przybliżenie poziomu zadowolenia mieszkańców obszarów wiejskich z elementów infrastruktury technicznej i społecznej decydujących o jakości życia na wsi. W artykule wykorzystano wyniki zaprezentowane w raporcie „Polska wieś i rolnictwo 2023” i literaturę przedmiotu. Badania empiryczne zostały przeprowadzone w 2023 roku i objęto nimi 2500 mieszkańców obszarów wiejskich. W badaniu z 2023 r. respondenci wśród działań ograniczających odpływ osób młodych ze wsi do miasta wskazali: miejsca pracy na terenie gminy/powiatu, niskie koszty budowy lub zakupu domu/mieszkania na wsi, wsparcie dla rodzin z dziećmi i dobre skomunikowanie na terenie gminy/powiatu. Z przeprowadzonej analizy wynika, że w latach 2014-2023 systematycznie zwiększał się odsetek mieszkańców obszarów wiejskich bardzo zadowolonych lub zadowolonych z takich elementów infrastruktury technicznej, jak dostęp do: banków, placówek ZUS, bankomatów, sieci wodociągowej czy Internetu, a także z elementów infrastruktury społecznej: możliwości doskonalenia zawodowego czy dostępu do opieki nad osobami starszymi.

Słowa kluczowe: wieś, jakość życia, infrastruktura techniczna, infrastruktura społeczna

Wstęp

Jakość życia może być bardzo różnie rozumiana i interpretowana. Najczęściej postrzegana jest jako stopień zaspokojenia materialnych i duchowych potrzeb człowieka. Kształtowana jest głównie przez takie czynniki, jak: sytuacja mieszkaniowa, ochrona zdrowia i życia, bezpieczeństwo zatrudnienia, możliwość uczenia się i podnoszenia kwalifikacji, dostęp do kultury, dostęp do placówek handlowych, stan infrastruktury technicznej czy stopień zaspokojenia indywidualnych potrzeb (Kud i Woźniak, 2013, s. 63; Pieczonka, 2016, s. 127; Gołąb i Szcześniak, 2017, s. 52). Każdy z wymienionych czynników ma zarówno charakter obiektywny, jak i subiektywny. Podobne podejście prezentuje Polak (2016, s. 67), która jakość życia interpretuje jako obiektywnie wyliczony na podstawie danych statystycznych materialny i niematerialny poziom życia łącznie z subiektywną oceną sytuacji życiowej. Zdaniem Michalskiej-Żyły (2016, s. 56) obiektywne pomiary jakości życia dotyczą analizy poziomu życia, a więc

Krystyna Krzyżanowska ORCID: 0000-0002-4160-6661
✉ krystyna_krzyzanowska@sggw.edu.pl.

głównie warunków infrastrukturalnych, w jakich żyją ludzie. Ten aspekt badania jakości życia jest utożsamiany z dobrobytem społeczeństwa. Takie podejście do badań nie uwzględnia czynników społecznych i psychicznych. Obecnie badania w zakresie obiektywnej jakości życia wiążą się z udoskonaleniem pomiaru dobrobytu ekonomicznego, rozszerzonego o wybrane kwestie społeczne i środowiskowe. Przy ocenie jest ważna nie tylko wysokość dochodu, ale sposób jego wykorzystania. Na subiektywną ocenę własnej sytuacji życiowej, poczucie zadowolenia i satysfakcji istotny wpływ według Polak mają niemierzalne uwarunkowania kulturowe, religijne i psychologiczne (Polak, 2016, s. 67). Na przestrzeni ostatnich lat zauważa się tendencję do przypisywania większego znaczenia czynnikom subiektywnym, ponieważ potrzeby podlegają wpływom otoczenia i są uzależnione od subiektywnych preferencji konsumentów (Chmielewska i Zegar, 2018, s. 23).

Na przykład Rapley jakość życia utożsamia ze szczęściem, zadowoleniem z życia, stanem całkowitego poczucia dobrostanu fizycznego, psychicznego i społecznego. Zdaniem Januszek i Sikory (2008, s. 178) zadowolenie jest to stan równowagi między potrzebami i oczekiwaniami mieszkańców, np. wobec miejsca zamieszkania. Decyduje o tym wiele czynników materialnych i pozamaterialnych, a dotyczą one sfery życia gospodarczego, przyrodniczego i społecznego (Sikora, 2016, s. 32; Kałuża, Ginter i Kałuża, 2017, s. 110).

Jak zauważa Zegar, na obszarach wiejskich, w porównaniu z miejskimi, obserwuje się gorszą infrastrukturę techniczną, komunikacyjną i mieszkaniową oraz utrudniony dostęp do nowoczesnych technologii komunikacyjnych. Z kolei wieś oferuje unikatowy krajobraz wiejski, który jest ogromnym dobrem, ważnym także dla mieszańców miast (Chmielewska i Zegar, 2018, s. 24). Według Borysa jakość życia powinna być celem nadrzędnym wszelkich naszych indywidualnych działań, w każdej społeczności lokalnej, regionalnej, narodowej czy międzynarodowej (globalnej). W tym wymiarze fundamentalne znaczenie tej kategorii najczęściej przejawia się w strategii rozwoju budowanej na różnych poziomach, ukierunkowanych na jakość życia mieszkańców określonego obszaru (Borys, 2015, s. 1).

Cel i metoda badań

Celem badań było zdiagnozowanie poziomu zadowolenia mieszkańców obszarów wiejskich z życia na wsi. W opracowaniu wykorzystano literaturę przedmiotu, a także wyniki badań zamieszczone w raporcie „Polska wieś i rolnictwo 2023" przygotowanym na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa i Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo). Doboru respondentów do badań dokonano metodą „ustalonej ścieżki". Badania empiryczne zostały przeprowadzone w 2023 r. i objęto nimi 2500 mieszkańców obszarów wiejskich, w tym 64,9% osób niezwiązanych z rolnictwem i 35,1% osób związanych z rolnictwem. Kobiety stanowiły 50,2%, a mężczyźni 49,8% próby badawczej. W próbie badawczej najliczniej reprezentowani byli mieszkańcy obszarów wiejskich w wieku 35-54 lata (37,2%)

oraz 55 lat i starsze (34,3%), z kolei respondenci z przedziału wiekowego 18-34 lata stanowili 28,5% badanych. Respondenci byli dobrze wykształceni, ponieważ wykształcenie wyższe posiadało 16,4%, a średnie 36,6%, z kolei wykształceniem zasadniczym zawodowym legitymowało się 34,5%, a podstawowym lub gimnazjalnym tylko 12,5% respondentów. Wyniki badań z 2023 r. odniesiono do danych zamieszczonych w raportach „Polska wieś i rolnictwo” za lata 2014 i 2019 oraz przedstawiono w formie opisowej i tabelarycznej.

Wyniki badań

W badaniach poszukiwano odpowiedzi na pytanie dotyczące poziomu zadowolenia z jakości infrastruktury technicznej w miejscu zamieszkania respondentów. Wyniki analizy przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Stopień zadowolenia badanych mieszkańców obszarów wiejskich z infrastruktury technicznej w miejscu zamieszkania w roku 2023 [N = 2500]

Wyszczególnienie	5 – bardzo zadowolony [%]	4 – raczej zadowolony [%]	3 – średnio zadowolony [%]	2 – raczej niezadowolony [%]	1 – bardzo niezadowolony [%]	Średnia
Dostęp do banków, ZUS	23,5	25,0	25,9	10,4	15,2	3,89
Dostęp do sieci wodociągowej	51,4	16,2	11,8	6,3	14,3	3,84
Dostęp do Internetu	41,4	19,7	18,1	9,3%	11,5	3,70
Dostęp do bankomatów	21,8	23,0	27,9	11,1	16,2	3,26
Dostęp do obiektów sportowych i rekreacyjnych	13,2	30,1	28,3	15,2	13,2	3,15
Jakość dróg gminnych i powiatowych	16,4	24,2	29,8	17,2	12,4	3,15
Dostęp do sieci kanalizacyjnej	30,0	15,0	12,1	7,9	35,0	2,97
Dojazd do innych miejscowości komunikacją zbiorową	13,3	21,9	27,4	15,0	22,4	2,89
Dostęp do sieci gazowej	20,2	13,9	13,5	7,2	45,2	2,16

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu „Polska wieś i rolnictwo 2023”. Pobrano z: https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo, s. 76 (dostęp: 24.05.2024).

Z przeprowadzonej analizy wynika, że mieszkańcy obszarów wiejskich najbardziej byli zadowoleni z dostępu do banków, placówek ZUS i możliwości korzystania z sieci wodociągowej oraz dostępu do Internetu, natomiast za niedostateczny uznali dostęp do sieci gazowej, możliwość dojazdu do innych miejscowości komunikacją zbiorową i dostęp do sieci kanalizacyjnej. Tylko 2/5 badanych było zadowolonych lub raczej

zadowolonych z dostępu do obiektów sportowych i rekreacyjnych oraz z jakości dróg gminnych i powiatowych. Należy zauważyć, że nadal jakość wielu dróg na terenie gmin i powiatów wymaga poprawy i jest to wyzwanie dla władz samorządów terytorialnych. Dofinansowanie inwestycji infrastruktury drogowej z programów Unii Europejskiej może być jedną z możliwości rozwiązania problemu. Zmiany dotyczące poziomu zadowolenia mieszkańców wsi z elementów infrastruktury technicznej w miejscu zamieszkania w latach 2014-2023 przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2. Zmiany dotyczące zadowolenia badanych mieszkańców wsi z infrastruktury technicznej w miejscu zamieszkania w latach 2014, 2019 i 2023

Elementy infrastruktury technicznej	Suma pozytywnych opinii: „bardzo zadowolony" i „raczej zadowolony" [%]		
	2014 [N = 1500]	2019 [N = 1550]	2023 [N = 2500]
Dostęp do banków, ZUS	33,0	52,1	48,5
Dostęp do sieci wodociągowej	61,0	62,7	67,6
Dostęp do Internetu	53,0	66,3	61,1
Dostęp do bankomatów	32,0	51,0	44,8
Dostęp do obiektów sportowych i rekreacyjnych	27,0	43,3	43,3
Jakość dróg gminnych i powiatowych	-	43,3	40,6
Dostęp do sieci kanalizacyjnej	42,0	55,6	45,0
Dojazd do innych miejscowości komunikacją zbiorową	34,0	43,2	35,2
Dostęp do sieci gazowej	36,0	42,9	34,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu „Polska wieś i rolnictwo 2023". Pobrano z: https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo, s. 75; raportu „Polska wieś i rolnictwo 2019". Pobrano z: https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo, s. 87-88 i raportu „Polska wieś i rolnictwo 2014". Pobrano z: https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo, s. 149 (dostęp: 24.05.2024).

Należy zauważyć, że w ciągu ostatniej dekady systematycznie wzrastał odsetek mieszkańców obszarów wiejskich bardzo zadowolonych lub zadowolonych z takich elementów infrastruktury technicznej, jak: dostęp do banków, placówek ZUS, bankomatów, sieci wodociągowej czy Internetu. W niewielkim zakresie zmieniał się odsetek mieszkańców obszarów wiejskich bardzo zadowolonych lub raczej zadowolonych z dostępu do sieci gazowej, kanalizacyjnej, obiektów sportowych i rekreacyjnych czy możliwości dojazdu do innych miejscowości komunikacją zbiorową w badanym czasie.

Mieszkańcy obszarów wiejskich wyrazili również opinię na temat elementów infrastruktury społecznej, co przedstawiono w tabeli 3.

Z przeprowadzonych badań wynika, że 2/3 respondentów oceniło bardzo wysoko lub wysoko bezpieczeństwo w miejscu zamieszkania, połowa badanych była bardzo zadowolona lub raczej zadowolona z dostępu do placówek oświatowych i poziomu nauczania,

Tabela 3. Stopień zadowolenia badanych mieszkańców wsi z infrastruktury społecznej w miejscach zamieszkania w 2023 r. [N = 2500]

Wyszczególnienie	5 – bardzo zadowolony [%]	4 – raczej zadowolony [%]	3 – średnio zadowolony [%]	2 – raczej niezadowolony [%]	1 – bardzo niezadowolony [%]	Średnia
Bezpieczeństwo w miejscowości	40,4	24,7	13,9	6,7	14,3	3,69
Oświata, poziom nauczania	15,5	34,2	30,0	10,7	9,6	3,45
Dostęp do podstawowej opieki zdrowotnej	19,4	31,5	26,6	11,9	10,6	3,37
Dostęp do opieki nad dzieckiem 0-6 lat	14,7	32,1	31,0	11,0	11,2	3,28
Dostęp do kultury i sztuki	12,6	25,3	30,0	15,8	16,3	3,0
Możliwości doskonalenia zawodowego	13,8	22,5	23,8	13,5	26,4	3,0
Dostęp do specjalistycznej opieki zdrowotnej	13,0	16,7	27,9	22,4	20,0	2,80
Dostęp do opieki nad osobami starszymi	9,9	22,8	32,1	13,5	21,7	2,41

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu „Polska wieś i rolnictwo 2023”. Pobrano z: https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo, s. 75 (dostęp: 24.05.2024).

a także z dostępu do placówek podstawowej opieki zdrowotnej. Natomiast 2/5 badanych było niezadowolonych z dostępu do opieki nad osobami starszymi, dostępu do specjalistycznej opieki zdrowotnej i możliwości doskonalenia zawodowego.

Aby ograniczyć odpływ ludności ze wsi do miasta, władze samorządowe powinny zatroszczyć się o lepszy dostęp do specjalistycznej opieki zdrowotnej, przygotować bogatszą ofertę szkoleń i kursów podnoszących kwalifikacje mieszkańców wsi, a także przedstawić propozycje form wsparcia w zakresie opieki nad osobami starszymi. Zmiany dotyczące zadowolenia mieszkańców obszarów wiejskich z elementów infrastruktury społecznej w miejscu zamieszkania w latach 2014, 2019 i 2023 przedstawiono w tabeli 4.

Należy zauważyć, że w czasie ostatniej dekady systematycznie zwiększał się odsetek mieszkańców obszarów wiejskich bardzo zadowolonych lub zadowolonych z takich elementów infrastruktury społecznej, jak możliwość doskonalenia zawodowego czy dostęp do opieki nad osobami starszymi, ale mimo to ich rozwój nadal nie jest wystarczający. Podczas realizacji badań respondenci wyrazili opinię na temat działań, które mogą zachęcić młode osoby do pozostania na obszarach wiejskich. Szczegółowe informacje przedstawiono w tabeli 5.

Tabela 4. Stopień zadowolenia badanych mieszkańców obszarów wiejskich z infrastruktury społecznej w miejscach zamieszkania w latach 2014, 2019 i 2023

Elementy infrastruktury społecznej	Suma pozytywnych opinii: „bardzo zadowolony" i „raczej zadowolony" [%]		
	2014 [N = 1500]	2019 [N = 1550]	2023 [N = 2500]
Bezpieczeństwo w miejscowości	56,0	74,7	65,1
Oświata, poziom nauczania	37,0	52,8	49,7
Dostęp do podstawowej opieki zdrowotnej	37,0	57,0	50,9
Dostęp do opieki nad dzieckiem 0-6 lat	35,0	45,3	46,8
Dostęp do kultury i sztuki	22,0	37,4	37,9
Możliwości doskonalenia zawodowego	23,0	30,8	36,3
Dostęp do opieki nad osobami starszymi	22,0	28,4	32,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu „Polska wieś i rolnictwo 2023". Pobrano z: https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo, s. 75; raportu „Polska wieś i rolnictwo 2019". Pobrano z: https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo, s. 87-88 i raportu „Polska wieś i rolnictwo 2014". Pobrano z: https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo, s. 149 (dostęp: 24.05.2024).

Tabela 5. Działania pozwalające ograniczyć odpływ młodych osób z obszarów wiejskich w opinii badanych mieszkańców obszarów wiejskich w 2023 r.

Rodzaj działań	Ogółem	
	N = 2500	%
Miejsca pracy na terenie gminy/powiatu	1170	46,7
Niskie koszty budowy lub zakupu domu/mieszkania na wsi	1070	42,8
Wsparcie dla rodzin z dziećmi	750	30,0
Dobre skomunikowanie na terenie gminy/powiatu	620	24,8
Dostęp do lepszej edukacji dla osób młodych	475	19,0
Miejsca w żłobkach	430	17,2
Włączenie osób młodych w życie społeczności lokalnej	350	14,0
Miejsca w przedszkolach	328	13,1
Dostęp do kredytu na uruchomienie działalności gospodarczej	260	10,4
Dostęp do lepszej opieki zdrowotnej	145	5,8

Badany mógł wskazać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu „Polska wieś i rolnictwo 2023". Pobrano z: https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo, s. 84 (dostęp: 24.05.2024).

Za najważniejsze działania ograniczające odpływ ludności ze wsi do miasta respondenci uznali: miejsca pracy na terenie gminy/powiatu, niskie koszty budowy lub zakupu domu/mieszkania na wsi, wsparcie dla rodzin z dziećmi i dobre skomunikowanie na terenie gminy/powiatu.

W badaniach zapytano również respondentów o plany dotyczące przeprowadzki ze wsi do miasta, a wyniki analizy przedstawiono w tabeli 6.

Tabela 6. Deklaracje badanych mieszkańców obszarów wiejskich dotyczące potencjalnej przeprowadzki do miasta w zależności od wieku [%]

Wyszczególnienie	Zdecydowanie tak	Raczej tak	Raczej nie	Zdecydowanie nie
Ogółem mieszkańcy obszarów wiejskich [N = 2500]	3,2	10,6	27,3	58,9
Osoby w wieku 18-34 lat [N = 712]	5,6	15,2	26,8	52,4
Osoby w wieku 35-54 lat [N = 931]	2,7	10,0	31,2	56,1
Osoby w wieku 55 i więcej lat [N = 857]	1,6	7,6	23,5	67,3

Źródło: Raport „Polaka wieś i rolnictwo 2023”. Pobrano z: https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo, s. 73 (dostęp: 24.05.2024).

Z przeprowadzonej analizy wynika, że ponad 4/5 mieszkańców obszarów wiejskich nie planowało przeprowadzki ze wsi do miasta, przy czym decyzja ta zależała od wieku respondentów. Otóż im starsi mieszkańcy wsi, tym bardziej związani byli ze swoim miejscem zamieszkania.

Podsumowanie i wnioski

1. Z przeprowadzonej analizy wynika, że w ciągu ostatnich lat (2014-2023) systematycznie wzrastał odsetek mieszkańców obszarów wiejskich bardzo zadowolonych lub raczej zadowolonych z takich elementów infrastruktury technicznej, jak: dostęp do banków, placówek ZUS, bankomatów, sieci wodociągowej czy Internetu. W niewielkim zakresie zmieniał się natomiast odsetek mieszkańców obszarów wiejskich bardzo zadowolonych lub raczej zadowolonych z dostępu do sieci gazowej, kanalizacyjnej, obiektów sportowych i rekreacyjnych czy możliwości dojazdu do innych miejscowości komunikacją zbiorową.
2. W czasie ostatniej dekady systematycznie wzrastał również odsetek mieszkańców obszarów wiejskich bardzo zadowolonych lub raczej zadowolonych z takich elementów infrastruktury społecznej, jak możliwość doskonalenia zawodowego czy dostęp do opieki nad osobami starszymi, ale tempo tych zmian nadal nie jest wystarczające.
3. Aby ograniczyć odpływ ludności ze wsi do miasta, dobrze byłoby tworzyć miejsca pracy na terenie gminy/powiatu, oferować budowę lub zakup domu/mieszkania na wsi po niskich kosztach, wspierać rodziny z dziećmi i poprawić funkcjonowanie komunikacji zbiorowej na terenie gminy/powiatu.
4. Wyniki analiz stanowią cenną informację dla przedstawicieli samorządów terytorialnych i mogą być wykorzystane w doskonaleniu strategii rozwoju gmin i powiatów.

Literatura

Badania „Polaka wieś i rolnictwo 2023". Pobrano z: https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo (dostęp: 24.05.2024).

Badania „Polaka wieś i rolnictwo 2019". Pobrano z: https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo (dostęp: 24.05.2024).

Badania „Polaka wieś i rolnictwo 2014". Pobrano z: https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo (dostęp: 24.05.2024).

Borys, T. (2015). Typologia jakości życia i pomiar statystyczny. Wiadomości Statystyczne, 7, s. 1-17.

Chmielewska, B., Zegar, J. S. (2018). Podstawowe determinanty jakości życia mieszkańców wsi i miast po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Studia Obszarów Wiejskich, t. 52, s. 23-38. DOI: https://doi.org/10.7163/SOW.52.2

Gołąb, S., Szcześniak, M. (2017). Ekonomiczno-społeczne wyznaczniki jakości życia mieszkańców wsi. Roczniki Naukowe SERiA, t. XIX, z. 3, s. 52-57. DOI: https://doi.org/10.5604/01.3001.0010.3215

Januszek, H., Sikora, J. (2008). Socjologia pracy. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.

Kałuża, H., Ginter, A., Kałuża, J. (2017). Jakość życia na obszarach wiejskich w opinii kobiet z powiatu siedleckiego. Roczniki Naukowe SERiA, t. XIX, z. 3, s. 110-114. DOI: https://doi.org/10.5604/01.3001.0010.3232

Kud, K., Woźniak, M. (2013). Percepcja środowiskowych czynników jakości życia na obszarach wiejskich w województwie podkarpackim. Humanities and Social Sciences, vol. XVIII, 20, 4, s. 63-74.

Michalska-Żyła, A. (2016). Jakość życia na poziomie lokalnym. ACTA Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica, 56, s. 53-66. DOI: http:// dx.doi.org/10.18778/0208-600X.56.04

Pieczonka, J. (2016). Jakość życia na obszarach wiejskich według młodzieży w kontekście podejmowania decyzji o miejscu rozpoczęcia aktywności zawodowej. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 425, s. 125-140.

Polak, E. (2016). Jakość życia w polskich województwach – analiza porównawcza wybranych regionów. Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, 48 (4), s. 66-89. DOI: https://doi.org/10.15584/nsawg.2016.4.6

Sikora, J. (2016). Poziom zadowolenia mieszkańców wsi z życia na wsi w świetle badań empirycznych. Studia Obszarów Wiejskich, t. 41, s. 31-41.

Quality of life of rural residents in the study "Polish countryside and agriculture 2023"

Abstract. The purpose of the study was to identify the level of satisfaction of rural residents with the elements of technical and social infrastructure that determine the quality of life in rural areas. The paper mainly uses the results presented in the report "Polish countryside and agriculture 2023" and the literature on the subject. The empirical research was conducted in 2023 and included 2500 rural residents. In the 2023 survey, respondents indicated among measures to limit the outflow of young people from the countryside to the city: jobs in the municipality/county, low costs of building or buying a house/apartment in the countryside, support for families with children and good transportation within the municipality/county. The analysis shows that between 2014 and

2023, the percentage of rural residents who were very satisfied or satisfied with such elements of technical infrastructure as access to banks, Social Security offices, ATMs, water supply or the Internet, as well as with such elements of social infrastructure as opportunities for further training or access to care for the elderly, increased steadily.

Keywords: countryside, quality of life, technical infrastructure, social infrastructure

DOI 10.22630/TIRR.2024.22.21

Svitlana Matus✉, **Mirosław Wasilewski, Serhiy Zabolotnyy, Tomasz Włodarczyk**

Warsaw University of Life Sciences

Socioeconomic impact of the war on the hydropower sector of Ukraine

Abstract. The invasion of Ukraine on February 24, 2022, caused significant military damage to the hydropower sector, critical for energy security and economic development. The article provided an overview of the Ukrainian hydropower sector and the war's socioeconomic impact on it in 2022-2024. Based on open source data, the research focused on large and small hydropower facilities, examining their roles in electricity generation, stability of the unified energy system of Ukraine, and water supply. The authors' findings offer insights into the extent of damage for policymakers, scientists, and sector experts.

Keywords: Ukraine, war, socioeconomic impact, hydropower, damage

Introduction

The hydropower sector plays a significant role in ensuring energy security and economic development of Ukraine. However, following the large-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022, the hydropower sector suffered significant losses. Hydropower facilities became targets of massive attacks, resulting in infrastructure damage and disruptions in operations. These impacts led to far-reaching consequences for the country's economy, energy security, social and environmental well-being.

Among the researchers studying the impact of the war on Ukraine's hydropower are D. Stefanyshyn, D. Benatov, P. Gleick, V. Kolodezhna, O. Vasyliuk, A. Shchepaniak, E. Sumskyy and others (Kolodezhna and Vasyliuk, 2022; Stefanyshyn and Benatov, 2023; Sumskyy, 2023; Gleick, Vyshnevskyi and Shevchuk, 2023; Shchepaniak and Bazaka, 2024). They focus on particular cases of military attacks on hydropower infrastructure, particularly the small or large hydropower sector. There is a significant gap in the literature regarding a comprehensive overview of war's impact on both small and large hydropower. The study provides an analysis of the effects of the war on the hydropower sector in Ukraine. This research aims to provide a comprehensive overview of the

Svitlana Matus ORCID: 0000-0003-3678-0283; Mirosław Wasilewski ORCID: 0000-0001-6791-5713; Serhiy Zabolotnyy ORCID: 0000-0003-4701-0495; Tomasz Włodarczyk ORCID: 0000-0002-4835-4137

✉ svitlana_matus@sggw.edu.pl

hydropower sector of Ukraine, as well as the socioeconomic impact of the war on it between February 2022-May 2024. Its findings yield valuable insights for developing strategies to support the sustainable recovery and development of the Ukrainian hydropower sector.

Methods and data

The investigation utilized data from open data sources publicly available during the research period, including scientific studies, information from official government websites, articles in government journals, and reports from international and financial organizations. Access to comprehensive data on military attacks on Ukraine's hydropower sector was limited due to wartime security concerns.

Research results

The hydropower sector in Ukraine: a pre-war overview

The hydropower sector plays a crucial role in electricity generation and in fulfilling a variety of additional vital functions, such as ensuring the stability of the unified energy system and water supply of Ukraine.

Before the large-scale invasion on February 24, 2022, Ukraine had a well-developed hydropower infrastructure. The hydropower sector covered a variety of facilities, including (Stefanyshyn, 2019):

- large hydropower plants (HPP) with a capacity exceeding 10 MW,
- pumped storage power plants (PSPPs),
- small hydropower plants (SHPPs) with a capacity of less than 10 MW.

Ukraine's hydropower sector was formed by ten large hydropower plants (HPPs) with massive dams. In addition, the country had three pumped storage power plants (PSPPs), (Ukrhydroenergo, 2024).

The map of Large Hydropower Plants (HPPs) and Pumped Storage Power Plants (PSPPs) across the country is presented in Figure 1. It highlights the concentration of large HPPs along major rivers, particularly the Dnieper, the Dniester, the Southern Buh, and the Terebla Rivers.

The map is dominated by the Dnieper Cascade – a series of six reservoirs formed by dams on the Dnieper River. These dams are associated with the following large hydropower plants (HPPs): Dnipro HPP, Kakhovka HPP, Kaniv HPP, Kremenchuk HPP, Kyiv HPP, and Serednodniprovska HPP (Details regarding these HPPs and their reservoirs are provided in Table 1). This cascade extended for about 900 kilometres with a total reservoir water volume of 43,83 cubic kilometers. Together, these facilities accounted for 90.8% of the water volume of all large reservoirs in Ukraine (Zaporizhzhia State Administration, 2024).

To further explore the characteristics of Ukraine's large hydropower plants, table 1 provides specific information regarding each station and reservoir (Table 1).

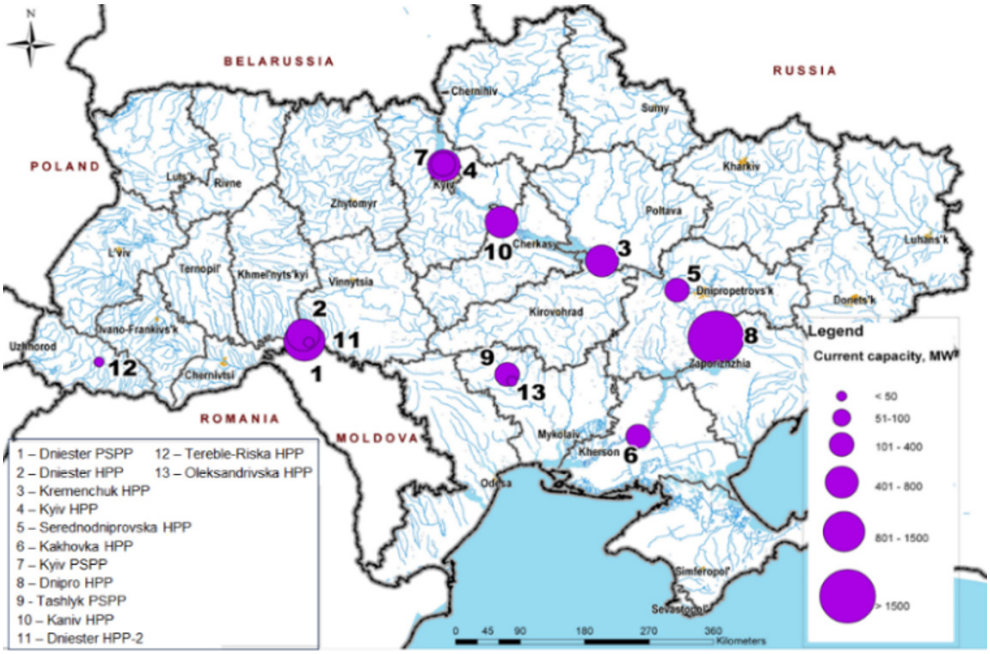

Figure 1. Large Hydropower Plants and Pumped Storage Power Plants by Capacity, Ukraine
Source: WWF (2021).

Table 1. Characteristics of 10 large HPPs in Ukraine (as of February 24, 2022)

Name of Hydropower Facility	Reservoir name	Installed power (MW)	Reservoir volume (cubic kilometers)
Dniester HPP	Dniester Reservoir	702	2.0
Dnister HPP-2		40.8	
Oleksandrivska HPP	Oleksandrivske Reservoir	25	~ 0.1
Tereble-Riska HPP	Vil'shans'ke Reservoir	27	0.24
HPPs included in the Dnieper Cascade			
Dnipro HPP	Dnieper Reservoir	1578.6	3.32
Kakhovka HPP	Kakhovka Reservoir	334.8	18.20
Kaniv HPP	Kaniv Reservoir	500	2.63
Kremenchuk HPP	Kremenchuk Reservoir	700.4	13.50
Kyiv HPP	Kyiv Reservoir	440	3.73
Serednodniprovska HPP	Kamianka Reservoir	388	2.45
Total		**4736.6**	**46.17**

Source: compiled based on data from Ukrhydroenergo, Energoatom, Zakarpattia Administration.

In Ukraine, small hydropower plants (SHPPs) include hydropower facilities with a capacity of up to 10 MW (State Agency for Energy Efficiency and Energy Saving of Ukraine, 2024). According to the State Agency for Energy Efficiency and Energy Saving of Ukraine, these small hydropower facilities are further categorized based on their power output:

- Small Hydropower Plants: 1-10 MW capacity,
- Mini-Hydropower Plants: 200 kW to 1 MW capacity,
- Micro-Hydropower Plants: Up to 200 kW capacity.

Since 2009, Ukraine has implemented a preferential "green" tariff to promote hydropower development. This initiative has led to a substantial increase in the number of small hydropower facilities. According to WWF data, as of the end of 2020, Ukraine had 169 SHPPs operating under the green tariff (WWF, 2021). The majority of these SHPPs were located in the Khmelnytskyi region – 30 SHPPs, Vinnytsia region – 28 SHPPs and Ternopil region – 19 SHPPs, while only a few SHPPs were observed in the east. More detailed information is presented on the map: "Distribution of SHPPs eligible for the green tariff by regions, Ukraine" (Figure 2).

At the beginning of 2022, Ukraine had 177 SHPP with a total installed capacity of 120 MW (International Energy Charter, 2023).

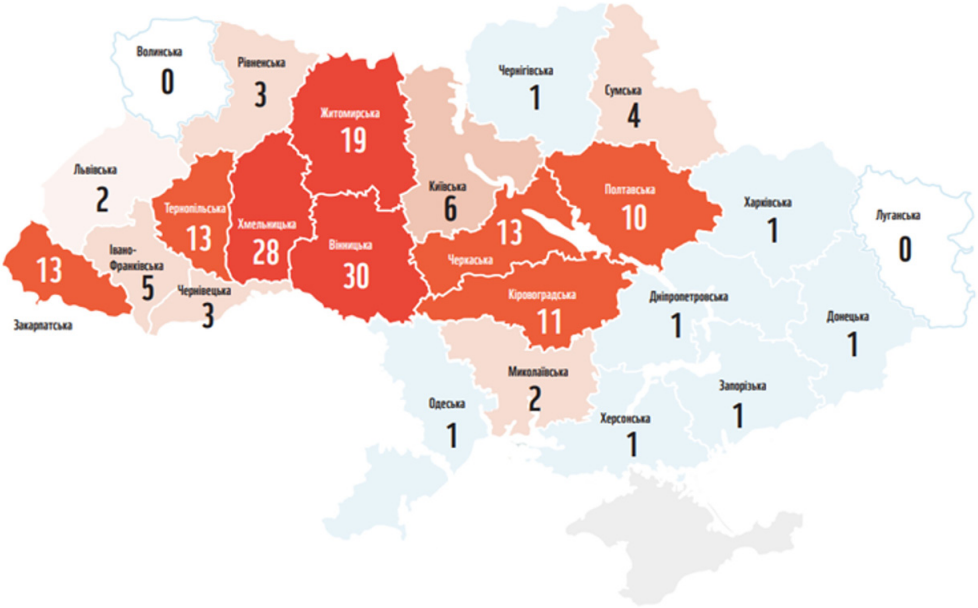

Figure 2. Distribution of SHPPs eligible for the green tariff by regions, Ukraine

Source: WWF (2021).

The role of hydropower in Ukraine

The hydropower sector plays a crucial role in electricity generation and ensuring the stability of the unified energy system and water supply of Ukraine.

Ukraine's hydropower sector had a significant installed capacity. The total installed capacity of HPPs and PSPPs in the United Energy System of Ukraine was 7350 MW (Ukrhydroenergo, 2024). According to the International Energy Agency (IEA), the amount of electrical energy generated from hydropower in Ukraine was 6,5% of total electricity production in 2021 (IEA, 2024; Figure 3).

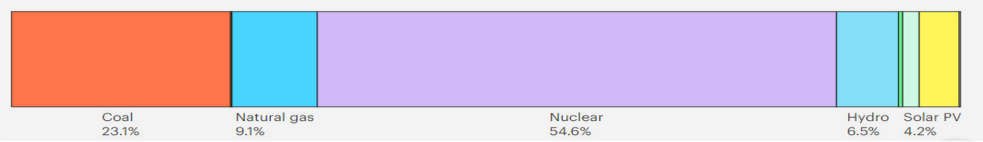

Figure 3. Electricity generation sources, Ukraine 2021

Source: IEA (2024).

Among the most powerful of Ukraine's HPPs was the Dnipro Hydropower Plant (Dnipro HPP). Dnipro HPP boasted an installed capacity of 1578,6 MW as of February 2022.

Despite the potential of small hydropower plants (SHPPs) to contribute to Ukraine's energy balance, their current role remains limited. SHPPs accounted for only 0.1% of the country's total electricity production in 2021 (International Energy Charter, 2023). This figure reflects the installed capacity of these power plants, which was approximately 120 MW.

Hydropower plays a significant role not only in terms of electricity production in Ukraine. Potashnyk S. emphasizes that hydropower in Ukraine also plays a crucial role in ensuring the stability of the national Unified Energy System. It provides the system with highly maneuverable capabilities to regulate daily load profiles, covering peak demands and filling night slumps. Additionally, hydropower serves as an emergency reserve of electricity (Potashnyk, 2014).

According to Ukrhydroenergo, pumped storage hydropower plants (PSHPs) are pivotal in covering peak loads during morning and evening consumption peaks in Ukraine. They pump water at night and utilize it during the day for electricity generation, as shown in Figure 4.

It is important to highlight another significant role of hydropower in Ukraine – addressing the tasks of providing water supply to the population and industry, water transportation, irrigation, fisheries, and recreation. For instance, during an interview with the governmental newspaper "Uryadovy Kuryer", Landau Y. emphasized that thanks to the water resources of the Dnieper River with a cascade of hydropower reservoirs, water

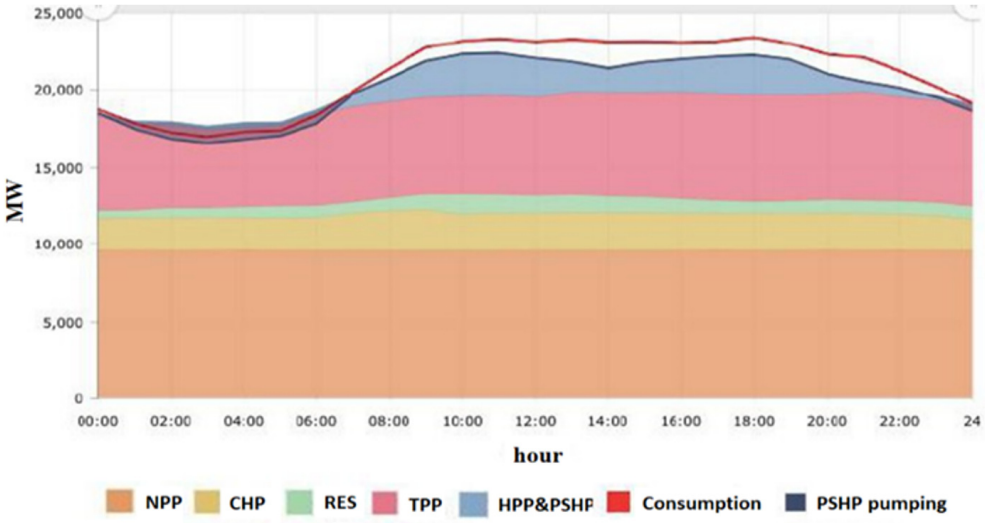

NPP – Nuclear power plant
CHP – Combined Heat and Power
RES – Renewable energy source
TPP – Thermal power plant
HPP – Hydroelectric power plant
PSHP – Pumped storage power plant

Figure 4. Daily Electricity Production / Consumption Schedule for 08.02.2021

Source: Ukrhydroenergo (2024).

supply is ensured for the population, industry, agriculture, and irrigation in areas where nearly 70% of Ukraine's population resides (Uryadovy Kuryer, 2023).

As mentioned earlier, hydropower reservoirs are essential in water resource management. These reservoirs serve as vital sources for various water-dependent activities. The Kakhovka HPP had the largest reservoir volume in Ukraine. At the start of the war in February 2022, the Kakhovka Reservoir contained an impressive 18,18 cubic kilometers of water. This capacity illustrates the significant water storage capabilities of Ukrainian reservoirs.

Impacts of the war on the large-scale hydropower sector in Ukraine

As a result of military operations, colossal damage was caused to the large hydropower sector of Ukraine. The harm to large hydropower plants (HPP) during the war was not fully disclosed due to security concerns. However, open-source intelligence, including expert reports and images, demonstrates extensive demolition of dams, power plants, and other infrastructure (Gleick et al., 2023).

Since the start of the full-scale invasion, attacks have targeted most of Ukraine's large hydropower plants, with some plants controlled by the Russian occupiers, such as the Kakhovka HPP (Vasilyuk and Simonov, 2022). In chronological order, the most significant military attacks on the main facilities of Ukraine's HPP, information about which is publicly available, are listed:

- 2023, June 6. The enemy attacked the Kakhovka HPP (Stefanyzyn and Benatov, 2023),
- 2024, March 21. It was an attack on the Dnipro HPP. As the general director of Ukrhydroenergo Ihor Syrota noted, 20% of Ukrhydroenergo's regulating capacity was lost due to damage to Dnipro HPP. Damage assessments are ongoing. (Tunyk-Friz, 2024),
- 2024, March 29. The enemy attacked the Dniester HPP and the Kaniv HPP (Tarasovsky, 2024).

The most disastrous impact on the hydropower sector of Ukraine was experienced on June 6, 2023, when the dam of the Kakhovka HPP was destroyed due to military operations. The destruction of the dam had significant long-term socioeconomic consequences, particularly:

- significant economic losses: the Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment report states that "approximately US$ 2.79 billion in direct damage to infrastructure and assets as a result of the event and losses exceeding US$ 11 billion" (World Bank et al., 2024),
- social and environmental threats: among the main threats were the flooding of the surrounding territories, fossil and industrial facilities, environmental pollution (Greenpeace, 2023), significant loss of water resources, energy generation, and balancing (Stefanyzyn and Benatov, 2023). The flooding affected 100 000 residents (World Bank et al., 2024). The flooding and pollution caused the death of many plant and animal species, harming the region's biodiversity. Approximately 10 000 hectares of agricultural land were lost, irrigation was destroyed, and water supply was partially stopped in several affected areas (Shchepaniak and Bazaka, 2024).

Despite the enemy's regular attacks on the hydropower facilities of Ukraine and the damage caused, as of April 2024, the large hydropower facilities remain capable of covering peak loads (DiXi Group, 2024).

Impact of the war on small-scale hydropower sector in Ukraine

The full-scale invasion of Ukraine, which began in February 2022, has had a strong negative impact on the national small hydropower (SHPP) sector (Figure 5).

As of June 2023, 4% of all SHPPs in Ukraine had been destroyed or damaged as a result of military operations. An additional 1% of SHPPs were located on the territory that was no longer under the control of Ukraine (Kyiv School of Economics Institute, 2023).

The war also had a significant impact on the development of new SHPPs in the country. There has been a sharp decline in the construction of new SHPPs. In the two years, from 2022 to 2023, four new SHHPs received a green tariff. Despite the Carpathian region's high potential for SHPP development (Uryadovy Kuryer, 2023), most of the new SHPPs have not been constructed in this region.

The ongoing war in Ukraine has affected the small hydropower sector of Ukraine, especially in territories that have been and continue to be under temporary occupation or active hostilities, including Kyiv, Kharkiv, Luhansk, Donetsk, and Kherson regions

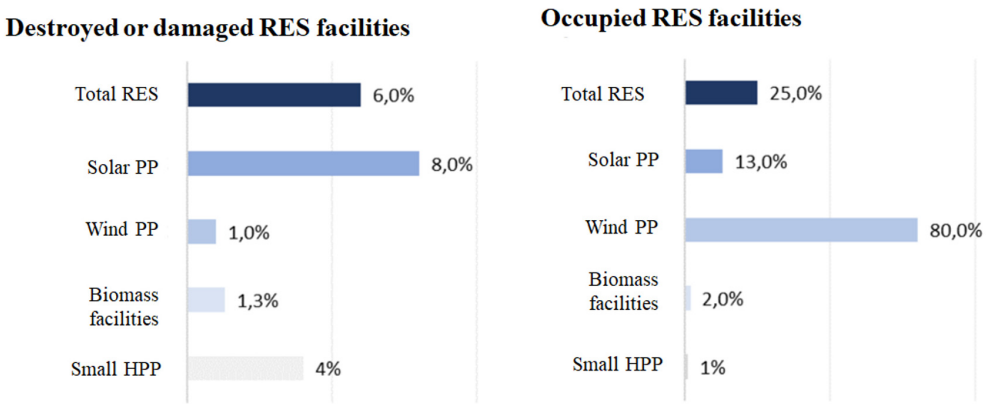

Figure 5. Number of damaged and occupied renewable energy sources as of June 2023

Source: International Energy Charter (2023).

(Sumskyy, 2023). Considering the security limitations imposed by the war, the full extent of the socioeconomic consequences of the destruction of Ukraine's SHPPs remains uncertain. However, the destruction of the dam of Oskil SHPP can be considered to illustrate the potential consequences.

Oskil SHPP is located in the Kharkiv Oblast on the Oskil River, a left tributary of the Siverskyi Donets River. Its capacity is approximately 4 MW. It stands on the Oskilsky Reservoir, constructed to ensure the water regime of the Siverskyi Donets – Donbas channel (Lystopad, 2024). As a result of military operations in 2022, the dams of several reservoirs along the Siverskyi Donets River, including the Oskilsky Reservoir dam, were damaged. It caused an artificial flood downstream (Gleick et al., 2023). A rapid release of approximately 0,36 cubic kilometers of water from the reservoir also impacted the Oskil SHPP's operation (Kolodezhna and Vasyliuk, 2022).

The destruction of the dam of Oskilsky Reservoir has far-reaching socioeconomic consequences, particularly:

- **significant economic losses:** preliminary estimates indicate that the losses caused by the destruction of the Oskilske Reservoir and related infrastructure amount to approximately 3.7 billion hryvnias (Lystopad, 2024);
- **social and environmental threats:** flooding of adjacent territories, loss of biodiversity, and disruption of energy and water supply systems have all contributed to increased disease risks, posing a significant threat to public health, particularly in vulnerable communities (Kolodezhna and Vasyliuk, 2022).

Conclusion

The war since February 2022 has significantly impacted the Ukrainian hydropower sector, resulting in far-reaching socioeconomic consequences. The destruction of both large and small hydropower facilities has posed substantial economic losses,

social disruptions, and environmental threats, including flooding of the surrounding territories, loss of water resources, disruption in energy generation and balancing, loss of biodiversity and environmental pollution, and a threat to public health. The loss of hydropower facilities will have long-term risks for the country's energy security and ability to meet future needs. Given the war's significant impact on Ukraine's hydropower sector, urgent and targeted measures must be taken to restore or replace damaged hydropower facilities. At the national level, a strategy needs to be developed to ensure the future sustainability of the hydropower sector, including strengthening infrastructure protection and introducing new technologies to balance the country's energy needs.

Literature

DiXi Group (2024). Prokhodzhennya osinno-zymovykh periodiv 2022-2024 rr. Stan enerhosystemy. Available online: https://dixigroup.org/analytic/prohodzhennya-osinno-zymovyh-periodiv-2022-2024-rr-stan-energosystemy (access: 29.08.2024).

Gleick, P., Vyshnevskyi, V., and Shevchuk, S. (2023). Rivers and water systems as weapons and casualties of the Russia-Ukraine war. Earth's Future, 11 (10). DOI: https://doi. org/10.1029/2023EF003910

Greenpeace (2023). Kakhovka flooding: Soil and water bodies may not be used for food production or as drinking water reservoirs for many years. Available online: https://greenpeace.at/cee-press-hub/significant-drop-in-water-levels-in-kakhovka-reservoir-risks-nuclear-safety (access: 29.08.2024).

IEA (2024). Sources of electricity generation. Available online: https://www.iea.org/countries/ukraine/electricity (access: 29.08.2024).

International Energy Charter (2023). Ukrainian energy sector evaluation and damage assessment. Available online: https://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/Occasional/2023_05_24_UA_sectoral_evaluation_and_damage_assessment_Version_X_final.pdf (access: 29.08.2024).

Kolodezhna, V., Vasyliuk, O. (2022). Should the Oskil Reservoir be rebuilt after the war? Ukraine War Environmental Consequences Work Group.

Kyiv School of Economics Institute (2023, June). Zvit pro pryami zbytky infrastruktury ta nepryami vtraty ekonomiky vid ruynuvan vnaslidok viyskovoyi ahresiyi Rosiyi proty Ukrayiny stanom na cherven 2023 roku.

Lystopad, A. (2024). Podviynyy zlochyn: v 50-kh radyans'ka vlada stvoryla Oskil's'ke vodoskhovyshche, znyshchyvshy vse zhyve navkolo things arou. Available online: https://ursamedia.com.ua/history/podvijnyj-zlochyn-chy-ponese-rosiyja-vidpovidalnist-za-ecozid-na-kharkivshuni (access: 29.08.2024).

National Energy and Utilities Regulatory Commission of Ukraine (2024). Register of electricity industry facilities and consumer power installations (including active consumers) using alternative energy sources for electricity generation.

Potashnyk, S. (2014). Current state, problems, and prospects of hydropower development in Ukraine. National Institute for Strategic Studies.

Shchepaniak, A. S., Bazaka, R. V. (2024). The Kakhovka Hydroelectric Power Plant disaster: Analysis of environmental and socioeconomic consequences and features of post-war recovery of the region. Materials of the II All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, March 13, 2024

(p. 45-47): Publishing House of the National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine. ISBN 978-617-8351-98-4.

State Agency for Energy Efficiency and Energy Saving of Ukraine (2024). Hidroenerhetyka. Available online: https://saee.gov.ua/uk/ae/hydroenergy (access: 29.08.2024).

Stefanyshyn, D. (2019). Feasibility analysis of construction of new hydropower plants in Ukraine taking into account the risk of unused possibilities. Environmental Safety and Natural Resources, 31(3), p. 33-45. DOI: https://doi. org/10.32347/2411-4049.2019.3.33-45

Stefanyshyn, D., Benatov, D. (2023). Katastrofa na Kakhovskomu vodoskhovyshchi: prychyny i naslidky, yaki ne obhovoryuyut. In Handbook of the XXI II International Science Conference "Ecology. Human. Society", p. 244-247. Available online: http://ecoconference.kpi.ua/article/view/296768/290287 (access: 29.08.2024).

Sumskyy, E. D. (2023). Analiz vplyvu viyskovykh podiy v Ukrayini na diyalnist malykh hidroelektrostantsiy ta sytuatsiya z prodazhu elektroenerhiyi za »zelenym taryfom«. Ukrainian Hydropower Platform.

Tarasovsky, Y. (2024). Tsilyamy Rosiyi tsiyeyi nochi buly Kanivska ta Dnistrovska HES. Forbes Ukraine. Available online: https://forbes.ua/news/tsilyami-rosii-tsiei-nochi-buli-kanivska-ta-dnistrovska-ges-zelenskiy-29032024-20221 (access: 29.08.2024).

Tunyk-Friz, V. (2024). Cherez poshkodzhennya DniproHES vtracheno blyzko 20% potuzhnostey Ukrhidroenerho. Ekonomichna Pravda. Available online: https://www.epravda.com.ua/news/2024/03/23/711535 (access: 29.08.2024).

Ukrhydroenergo (2024). Hidroenerhetyka [Hydropower]. Available online: https://uhe.gov.ua/diyalnist/gidroenergetika (access: 29.08.2024).

Uryadovy Kuryer (2023). Doktor tekhnichnykh nauk holovnyy radnyk PrAT „Ukrhidroproekt" Yuriy Landau: „U pislyavoyenniy perebudovi elektroenerhetyka, yak bazova haluz, vidihravatyme klyuchovu rol u stabilnomu zrostanni ekonomiky". Available online: https://ukurier.gov.ua/uk/articles/doktor-tehnichnih-nauk-golovnij-radnik-prat-ukrgid (access: 29.08.2024).

Vasyliuk, O. V., Simonov, Y. (2022). Hydroelectric dams as weapons: virtual and actual. Ukraine War Environmental Consequences Work Group. Available online: https://www.researchgate.net/publication/364677621_Hydroelectric_dams_as_weapons_virtual_and_actual (access: 29.08.2024).

World Bank, Government of Ukraine, European Union, and United Nations (2024). Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3): February 2022 – December 2023. Available online: https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099021324115085807/p1801741bea12c012189ca16d95d8c2556a (access: 29.08.2024).

WWF (2021). Onovlena infohrafika shchodo suchasnoho stanu maloyi hidroenerhetyky Ukrayiny (2017-2020).

Zaporizhzhia State Administration (2024). Diyi u razi proryvu hidrosporud Dniprovskoho kaskadu. Available online: https://zrda.gov.ua/dii_u_razi_prorivu_gidrosporud_dniprovskogo_kaskadu/ (access: 29.08.2024).

DOI 10.22630/TIRR.2024.22.22

Michał Roman[1]✉, Iryna Kudinova[2], Arkadiusz Niedziółka[3], Monika Wojcieszak-Zbierska[4], Norbert Kawęcki[5], Ewa Szczucka[1]

[1]Warsaw University of Life Sciences

[2]National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

[3]University of Agriculture in Krakow

[4]Poznań University of Life Sciences

[5]Maria Curie-Sklodowska University

Agritourism farms as places of providing therapeutic services for people with autism spectrum disorder

Abstract. The aim of the article was to present the development of agritourism farms in terms of providing therapeutic services for people with autism. The literature review concerned Polish and Ukrainian farms. Autism in children can also be treated through contact between patients and domestic and farm animals. Therapies involving animals are called zootherapy and can be carried out in care farms, and additionally in those where tourist recreation is possible i.e. agritourism farms. The article draws attention to the benefits of contact between children with autism spectrum disorders and animals. The study presents a case study from Poland.

Keywords: rural tourism, agritourism, autism, ASD, agritourism offerings, care

Introduction

Services provided by farms are addressed to many social groups. Starting from children and teenagers, to sick, elderly, disabled and lonely people. Nowadays, we observe a growing phenomenon: the increasing number of children and adolescents on the autism spectrum. Experts from the World Health Organization (WHO) have estimated that autism occurs in approximately 1 in 100 children (WHO, 2023). In 2010, autism spectrum disorder (ASD) were the primary cause of disability among mental disorders in children under the age of 5 (Baxter et al., 2015). Even though children with ASD have similar characteristics of this disorder, they are characterized by a large discrepancy in the skills they demonstrate and the dynamics of changes in behavior and emotion. Research confirms that the beginnings of emotional

Michał Roman ORCID: 0000-0003-3596-2587; Iryna Kudinova ORCID: 0000-0002-1324-3840; Arkadiusz Niedziółka ORCID: 0000-0003-2546-4154; Monika Wojcieszak-Zbierska ORCID: 0000-0002-9962--2648; Norbert Kawęcki ORCID: 0000-0003-4601-6967; Ewa Szczucka ORCID: 0000-0002-3764-311X
✉ michal_roman@sggw.edu.pl

and social development in young children suspected of autism may be disturbed, although also highly diverse (Winczura, 2018). This means that some children have a major problem with their ability to establish emotional contact. There is no exchange of content-adapted social activities and verbal and non-verbal messages between the child and the environment, which may have a significant negative effect on the proper psycho-social development of children.

Autism spectrum disorders are among the most common conditions in which interactions with animals, whether as co-therapists or companions, can provide significant benefits to individuals (Philippe-Peyroutet and Grandgeorge, 2018). Over the last decade, research has confirmed the benefits of animal therapy for children on the autism spectrum. O'Haire (2013) highlights that a wide range of animal species, such as horses, dogs, rabbits, guinea fowls, pigs, and llamas, are involved in these therapeutic processes. Most interactions between people with autism and various species of mammals, thanks to direct physical contact, have a positive effect on the patients' level of relaxation. Confirmation of this applies, among others, to dogs (Nielsen and Delude, 1989), then the therapy is called dog therapy, to cats (Mertens and Turner, 1988), it is then called felinotherapy or cat therapy; to rabbits (Wedl and Kotrschal, 2009) in which case it is called lagotherapy; and guinea pig therapy (Gut et al., 2018), i.e. caviotherapy. Sometimes contact of children with autism with other animal species, for example birds and fish, can also contribute to improving their mental health and reducing emotional tension (Peyroutet and Grandgeorge, 2018). Among the above-mentioned pets with which contact with autistic children can improve their mental health, therapy using guinea pigs and other animals seems to be interesting. This is confirmed by research conducted in France (Grandgeorge et al., 2019). It can therefore be concluded that contact of people suffering from the autism spectrum with animals has a positive impact on building relationships with the environment and also has a positive effect on emotions and mental development.

The aim of the article was to present the development of agritourism farms in terms of providing therapeutic services for people with autism. The literature review concerned Polish and Ukrainian farms.

Materials and methods

The study used the literature review and case study method. Based on the literature review, a selection of scientific publications on the role of agritourism and care farms in the therapy of people with autism spectrum disorders was made. Using the case study method, a Polish model rural tourism center providing therapy in the Lublin province was examined. The analysis was conducted in May 2024.

The farm's offer to people with autism

Therapies for children with autism spectrum disorder, undertaken with the participation of animals, are called zootherapy. It can be carried out on agricultural, agritourism and care farms, which in this case are referred to as care farms. One of the definitions of a care farm says that "it is a service provided on a farm in the field of day care and/

or social integration for individuals and families in order to improve their functioning" (Stępnik, Wnęk and Kamińska, 2020). In addition to therapy on farms, the very act of leaving autistic children from the city to rural areas allows them to significantly improve their well-being and contribute to improving their mental health. This is confirmed by numerous studies, including Elings (2012), Ferwerda von Zonneweld, Osting and Kijlstra (2012), which indicate the best therapeutic measure is contact of sick children with animals on farms, i.e., including case of guardians.

An agritourism farm may also be a care farm, with its tourism and leisure offer usually aimed at elderly and disabled people, including children with autism. Zootherapy treatments involve, for example, hippotherapy using a horse as a therapist and a similar therapy using donkeys called onotherapy. Farm animals are playing an increasingly important role in agritourism and rural tourism. In recent years, cow-assisted therapy, defined as "a process of health support in which a representative of domestic cattle is a central and indispensable element" (Szczucka, 2024b), has become popular. Other farm animals used by owners of rural tourism facilities for therapeutic purposes include pigs, goats, rabbits, sheep and also fowl such as chickens, ducks, turkeys and pheasants. Close contact between sick children and the above-mentioned farm livestock, observing the animals, and sometimes feeding and grooming them, often yields good results, contributing to improving the mental health of autistic children.

In Western Europe, there is currently a trend for care farms specializing in zootherapy. For example, in France, therapeutic activities with autistic children often use animals such as alpacas, deer, donkeys, rabbits and horses in agricultural and agritourism farms (Philippe-Peyroutet and Grandgeorge, 2018). In the Netherlands, most care farms have livestock that are used in therapy with children on the autism spectrum. The animals include: horses, ponies, sheep, chickens, ducks, goats, cows, rabbits, pigs, fish, and birds (Ferwerda van Zonneweld, Oosting and Kijlstra, 2012).

There are also caring agritourism farms in various European countries that specialize in the therapy of adults with autism. Service providers offer these people a variety of activities, not just with livestock, which can help to improve their health. For example, in the Italian region of Umbria, this may include resting in olive groves for autistic people, as well as cleaning the interiors of agritourism farms, which also provides positive opportunities to reduce the effects of the disease (Torquati et al., 2019).

In summary, among the various methods of improving the condition of children with autism spectrum disorders, agrotherapeutic tourism occupies a special place. It is important to emphasize that health tourism in rural areas is a significant element of the tourism offer, contributing to the development of this sector. Accommodation facilities, including agritourism farms, offer a variety of therapeutic services, including kinesitherapy, folk therapy, recreational activities, and animal-assisted therapy. Zootherapy, including dog therapy, hippotherapy, onotherapy, and sheep therapy, is becoming increasingly popular, providing a unique attraction, especially for children. Many agritourism farms in Poland use zootherapy as a signature product. Additionally, the therapeutic offer in rural tourism can include education on cultural and natural heritage, as well as agrotherapy, which offers activities such as herbal medicine,

massages, and organic herbal teas. Supporting therapies in rural areas by public institutions and social organizations is crucial for the further development of this form of health tourism (Roman and Roman, 2022).

Offer of agritourism farms in Ukraine aimed at people with autism

Rural green tourism in Ukraine is a relatively new and promising area that allows city dwellers to join the traditional way of life of rural residents. The essence of this type of tourism is a holiday in the countryside, where all organisational support for tourists' accommodation (including food, leisure, services etc.) is provided by the host family.

Rural green tourism in Ukraine is a form of tourism based on visits to rural areas and activities related to nature and agriculture (Kalna-Dubiniuk et al., 2016a; Kalna--Dubiniuk et al., 2016b). The essence of this type of tourism is to open up the life and culture of the rural population to tourists, as well as to showcase the natural and cultural riches of rural regions. Its attractive features are clean air, homely atmosphere, unspoilt nature, natural products, silence and a leisurely lifestyle.

The number of farmsteads in Ukraine needs to be constantly updated, as there are no reliable sources of information on the actual state of development of rural green tourism (Table 1). Data for 2022 and subsequent years with the beginning of the full-scale invasion cannot be found and tracked at all.

Table 1. Dynamics of rural green tourism development in Ukraine

Year	Number of farmsteads [units]	The area of the estates [sq.m.]		Number of people accommodated	Average capacity of estates [places]
		in total	including residential		
2020	285	65 986.2	29 987.7	49 948.0	12.6
2021	233	71 208.2	23 556.7	39 311.0	13.5
Deviation 2021 to 2020 (+; –)	–52	5 219.2	–6 431.0	–10 637.0	0.9

Source: compiled by the authors based on Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy and Derzhavne ahentstvo rozvytku turyzmu Ukrainy.

The research conducted on the basis of published statistical information by the State Statistics Service of Ukraine on the development of rural green tourism in 2020-2021 shows a negative trend, as the total number of homesteads in the country (individual entrepreneurs) that provided tourist services in 2021 decreased by 52 units compared to 285 in 2020 and amounted to 233 homesteads. Comparing 2020 and 2021, it can be seen that, in particular, their total area increased by 5219.2 m², while the living space decreased by 6431 m² over the period to 23 556.7 m² in 2021. As for the number of

people accommodated, it decreased by 10 637 and amounted to 39 311 people in 2021. At the same time, the average capacity of farmsteads that provided tourist services increased by an average of 0.9 beds.

The offer of farmsteads in Ukraine is diverse and includes accommodation, catering, outdoor activities, cultural excursions, relaxation treatments, participation in agricultural work, organization of festive and corporate events, rehabilitation for veterans and people with disabilities, rehabilitation for children with autism, agrotherapy, apitherapy, and hippotherapy.

Farmsteads often provide various accommodation options, such as comfortable rooms in the main house, separate cottages, or holiday homes, and sometimes even tents or camping sites. Many of them have their own restaurants or kitchens where traditional Ukrainian cuisine is served, often prepared with local and organic products. Guests can enjoy numerous outdoor activities, such as fishing, hunting, horseback riding, cycling, or hiking. For culture enthusiasts, excursions to local attractions, museums, churches, and other historical sites are organized.

Relaxation treatments include spa services, saunas, and massages, which help with recovery and rejuvenation. Guests can also participate in daily agricultural activities, such as picking fruits and vegetables, milking cows, or cheese-making. The premises of these farmsteads are also used for hosting events such as parties, weddings, corporate gatherings, and other celebrations.

Some farmsteads specialize in providing rehabilitation for veterans and people with disabilities by offering workshops on gardening and plant cultivation. Farm therapy also includes agrotherapy, apitherapy, and hippotherapy, which support both physical and mental well-being.

It is essential to highlight that the offerings of farmsteads can also be designed to support children with autism, providing substantial benefits for their development and well-being. Activities such as animal-assisted therapy, gardening, and sensory-rich experiences can help improve communication skills, reduce anxiety, and enhance focus. The natural and tranquil environment of farmsteads offers a supportive space for children to engage in therapeutic activities at their own pace, fostering both emotional and cognitive growth. By incorporating agrotherapy, apitherapy, and hippotherapy, these programs create a holistic approach to care, demonstrating the potential of rural settings to promote inclusive and impactful rehabilitation.

The development of rural green tourism for children with autism in Ukraine can have a significant positive impact on their development and well-being. Taking into account the specific needs of this group of children, green tourism programmes can be specially adapted to provide them with comfortable and stimulating conditions (Voloshynskyi, 2011).

Rural regions of Ukraine, with their natural beauty and tranquil atmosphere, can be an ideal place for such programmes. Here, children with autism can feel safe and comfortable, and natural landscapes can inspire them to explore and interact with the environment.

Rural green tourism programmes for children with autism can include the following components:

- sensory stimulation through nature – walking in the forest, observing rivers and lakes, touching plants and animals can contribute to sensory stimulation and development of children;
- adapted classes – organisation of special classes in drawing, needlework, music and other creative activities that can be useful for the development of children with autism.
- social interaction – joint activities with other children and adults can help develop social skills and improve communication;
- agrotherapy with the help of animals and plants – interacting with animals, such as horses, dogs or other pets, can have a therapeutic effect and help reduce stress and anxiety;
- participation in agriculture – involving children in simple agricultural tasks such as planting vegetables or caring for animals can help them to develop a sense of independence and confidence.

Agrotherapy, which is beneficial for people with autism because it uses contact with nature and agricultural activities as a means to improve physical and emotional well-being. The main idea of agrotherapy in agro-housing is that people can get a therapeutic effect by being in a natural rural environment and doing agricultural work or just relaxing in nature. For people with autism, especially children, contact with nature can be an effective way to develop social skills, reduce stress and improve communication abilities. There are some of the ways in which agrotherapy can be useful for people with autism as per below:

- gardening and agriculture – gardening, growing vegetables or flowers can provide people with autism with the opportunity to develop motor skills, feel useful and have an impact on the environment;
- therapeutic agricultural programmes – the development of special programmes that include gardening and other agricultural activities to improve the physical and emotional well-being of people with autism;
- contact with animals – interacting with animals, such as farm animals or pets, can have a calming effect and help develop empathy and social skills;
- social interactions – working in groups on agricultural projects can be a great opportunity to interact and develop social skills;
- stimulating sensory experiences – working with the different materials and textures commonly found in agriculture can stimulate sensory experiences and help develop sensory skills;
- herbal medicine – the use of plant extracts, essential oils and herbal baths can have a therapeutic effect on the health and well-being of tourists. This form of agrotherapy can be included in the spa treatments of agritourism farms;
- ecological therapy – interacting with natural environments, including forests, fields and rivers, can have a positive impact on mental health and overall well-being. Walks,

picnics and environmental excursions can be an important part of an agrotherapy programme;
- creativity and handicrafts – organising creative and handicraft workshops in the natural environment stimulates the creative potential of participants and contributes to their emotional recovery.

Therapeutic offer of rural tourism facilities on the example of a Polish case study

In Poland, among rural tourism facilities, it is possible to distinguish those that specialize in performing therapeutic functions. An example of such a place is the analyzed facility located in Lubelskie voivodeship called Zagrodowa Osada (Farmstead Village). The facility is located in the village of Uściąż, 6 km from Kazimierz Dolny, 18 km from Puławy and Nałęczów and 48 km from Lublin. The analyzed unit is a 3-hectare farm, which includes a manor house, a historic barn and other outbuildings, as well as a handicraft workshop, a "therapist's house" and a shed for relaxation or entertainment. The whole place is fenced and friendly to people with disabilities. According to the owner herself (Official website..., 2024), the place was "created out of passion for folk traditions, rituals, love of old objects, nature and simply living in the countryside". The motivation for founding the center was also the desire to own animals – especially horses.

The Zagrodowa Osada offers tourists six guest rooms in a manor house and two detached houses. The facility also offers catering, which consists of regional meals made from organic ingredients. In addition, it also offers the possibility of organizing a party in the manor house, an intimate wedding in the barn and celebrating other occasions.

The facility offers self-development and therapeutic workshops for both children and adults. Under the banner of "Weekendy Uważności" (Weekends of Mindfulness), stays are organized here, during which guests practice yoga and breathing, meditate and work with horses. Guests can choose a type of diet, such as vegan, can drink herbs, and have access to snacks and drinks throughout their stay. Classes are held outdoors or in a historic century-old barn. For those who wish, horseback riding lessons, marma massages and natural medicine treatments are possible at an additional cost during free time. Included in the price of the trip, clients participate in two morning breathing and meditation classes, three yoga sessions, one "theory" class about horses, one workshop with horses from the ground and one meditation on horseback (in the saddle). Participation in the aforementioned classes promotes tranquility and well-being among participants. In addition, according to the service provider, people during Weekends of Mindfulness become more confident, which translates into building better relationships in their personal and professional lives.

Offerings typically aimed at children are "Holidays in the Homestead Settlement" (Wakacje w Zagrodowej Osadzie), "Kolonie artystyczno-jeździckie" (Art and Riding Camps) and "Ferie artystyczno-jeździeckie" (Art and Equestrian Winter Holidays). During their stay, children take part in activities around horses and other farm animals, as well as art and theater classes, and are provided with individual horseback riding lessons. Art classes include pottery, toy-making and decoupage workshops. Among other activi-

ties, there is also a tour, a game of pick-up and wandering in the woods. This approach to creating an offer that includes elements of animal therapy, art therapy and theater therapy is a holistic approach to supporting the proper development of children and adolescents.

In the unit under review, visitors have the opportunity to interact with a variety of animal species. These include horses and ponies, a donkey, a goat, dogs, cats, rabbits and fowl. The therapeutic properties of contact with each of the animal species held at the facility are scientifically proven.

Research indicates that equine-assisted services greatly enhance various social skills in individuals with autism spectrum disorder. Specifically, interaction with horses significantly improves social communication and social cognition (Madigand, Rio and Vandevelde, 2023). Donkeys used in animal-assisted therapy have behavioural characteristics such as calm behaviour, making them well suited to such interventions. Donkey-assisted therapy focuses primarily on the psychological, cognitive and psychiatric rehabilitation of disabled patients (Portaro et al., 2020). Goats are one of the animals used in bovidae-assisted therapy, which is an innovative and effective form of therapy (Szczucka, 2024a). Including dogs in physical activity sessions can help children with autism spectrum disorders to increase their physical activity and achieve the associated health benefits (Abadi et al., 2022). Cats may serve as a compensatory mechanism for individuals with autism, who are often characterized by social contact avoidance, acting as a substitute for human companionship (Cleary et al., 2023), and additionally, these animals provide valuable therapeutic companionship (Hart et al., 2018). Interactions with rabbits can have a positive effect on reducing stress and anxiety in children (Molnár et al., 2020). Listening to bird sounds relieves anxiety and reduces paranoia. It also brings joy and helps alleviate human anxiety (Joybell, 2024).

The owner of the facility, who is the author of the programmes offered to guests of the workshops, is a horse riding and hippotherapy instructor. She collaborates with people who are practitioners of natural medicine, psychodieticians, massage therapists, and are professionals specialising in therapy, teaching and leading yoga, meditation, Happiness Program courses (Meditation and Breathing Workshop) and personal development classes.

The service provider employs a variety of methods to reach customers. The offer of Zagrodowa Osada is available on platforms such as: e-turysta.pl, agoda.com, booking.com, booked.com.pl, tripadvisor.com, noclegi.pl, meteor-turystyka.pl, wedding.pl, trivago.pl, kraina.org.pl, gufik.pl, www.momondo.pl, viamichelin.pl, holiday.pl. An important channel of communication with customers and potential guests is the page on the social networking site Facebook, which has 2.2 thousand likes and 2.3 thousand followers. Posts about the offer and planned events, as well as accounts of events held, regularly appear there (The official Facebook, 2024). The owner also has a website with sentences referring to the positive impact of art and contact with animals on human health. These include:

1. „Art enriches the inner life of a person, educates the intellect, and provides life wisdom. Art reveals new values, serves as an integrating medium that provides a sense of security. Art offers pleasure and serves as entertainment, allowing for free expression of personality. Art adds dynamism to life, develops imagination and sensitivity. Art helps restore mental balance, reduces depression and anxiety. Art helps change a negative attitude to a positive one. Art protects against emotional imbalance and mental disorders".
2. „Animals bring joy and smiles and provide activities that allow one to think about something other than oneself (age, problems, illness). Animals teach responsibility, regularity, and provide topics for fascinating conversations. Animals stimulate movement, activity that increases self-confidence and the sense of life. Animals offer a source of warmth, touch, and positive feelings. Animals reduce stress levels, help gently navigate through loneliness, illness, or depression".

These quotes make it clear that the service provider knows how effective art therapy or animal therapy can be in treating and supporting human wellbeing. The combination of these two therapies creates a holistic approach to activities aimed at maintaining or restoring general welfare, offering tourists not only relaxation but also the opportunity to connect more deeply with themselves and the world around them.

Discussion

Child development is always a diverse process. The socialization process is undoubtedly an important moment when the family environment is still important for the child, but the search for acceptance in the group of peers begins. As previously indicated, children with autism are characterized by disorders in participating in alternating social interactions. These disorders vary from child to child. Therapy for children with autism includes activities leading to the desired changes in the patient's functioning (including those on agritourism farms), i.e. psychotherapy, sociotherapy, re-education, compensation, correction (O'Haire, 2013). Thanks to these activities, the patient functions better in social life and copes with his problems, thinking, behavioral and emotional disorders. Therapy for autism requires extensive support in various aspects.

Research conducted by many scientists (Włodarczyk-Dudka, 2013; Damiano et al., 2014; Byström et al., 2019; Suchowierska-Stephany et al., 2019; Zeidan et al., 2022; Roy and Strate, 2023) indicate that autism spectrum disorder is a condition characterized by deficits in social interaction and communication. In order to eliminate these deficits, it has been noted that animal-assisted therapy (AAT) is a breakthrough therapeutic intervention that involves using the innate bond between humans and animals to improve physical, mental, emotional, social well-being and communication (Viau et al., 2010; Esposito et al., 2011). By including animals such as cats, dogs, horses and birds in therapy sessions, AAT aims to alleviate symptoms and improve the therapeutic experience of people struggling with a variety of conditions. The wide range of therapeutic possibilities of animal activities for people with autism spectrum disorders makes it possible to choose the appropriate and most suitable methods.

The basis of every action and work with an autistic child or adult is mainly to eliminate deficits, improve the quality of life and functioning, and appropriate stimulation for development (Bociarska et. al., 2019).

One of the forms that is gaining more and more scientific importance, which improves the functioning of a child with autism and at the same time is not limited to side effects, is dog therapy. Dog therapy is carried out in a comprehensive form and in the rehabilitation of people with autism (Bociarska et. al., 2019). Rehabilitation with the participation of horses, cats, dogs or dolphins has a positive effect on improving the physical and mental condition of autistic children. Professionally trained animals are accepted and liked by children, they do not cause them to feel fear, thus enabling them to overcome any communication barriers. Under the influence of appropriate therapy, autistic children open up to the outside world, which gives them a lot of joy and helps them receive stimuli from the surrounding environment.

Undoubtedly, zootherapy is one of the most modern and effective forms of rehabilitation for autistic children (Włodarczyk-Dudka, 2013). Similar results were presented by the team of Byström et al (2019), who indicated that children's contact with animals has a positive effect. Thanks to the therapy with animals, social initiatives are increased, typical autistic behaviors are reduced and stress is reduced. In turn, Stigsdotter et al. (2011) emphasized that nature and animals should be used in therapeutic and educational contexts. A similar position is presented by Beetz et al. (2012); Annerstedt et al. (2013); O'Haire (2013), Ben-Itzchak et al. (2014); Posner et al. (2014); Hägerhäll et al. (2015), who in their texts indicated the importance of appropriate prevention and therapy of autistic children using contact with animals. Temple Grandin et al. (2015) believe that for some people with ASD, animals can provide strong social support both as companions and companion animals. According to them, the surrounding natural environment also has a beneficial impact on emotions and relationships with society.

Nowadays, agritourism or care farms play a huge role in providing therapy for autistic children (Roman and Wojcieszak-Zbierska, 2018). Classes dedicated to children, teenagers and adults provide many positive behavioral and emotional reactions. In many European countries, there are specialized farms that provide therapy for people on the autism spectrum. A wide range of activities, not only with farm animals, means that resting for autistic people on the farm and participating in minor farm work teaches social behavior and provides positive opportunities to reduce the effects of the disease (Torquati et al., 2019). Also in the work of Kręgiel et al. (2019) indicated that therapy with animals, e.g. on farms, in the opinion of parents of children with autism, has a positive impact on the emotional sphere, motor condition, balance and motor skills of patients. Also Ferwerda van Zonneveld et al. (2012) highlighted the importance that for children with ASD, visiting care homes is an important addition to current treatment options. According to them, care farms are an ideal refuge where children with ASD will find safety, space and peace. As the Ferweda van Zonneveld team (2012) points out, in the Netherlands, children with ASD can benefit from short breaks combined with therapy in care homes. These

farms offer care, homework or reintegration work for people with various types of disabilities, for example mental retardation, psychiatric or addiction problems, older people (with dementia), children and young people in need of care. Most care farms have animals. Bonding with animals can be used to improve and treat the behavior of children with ASD, and this type of treatment is called an emerging field called animal-assisted interventions (AAI) (Kruger, 2006). These children's communication with animals reduces feelings of anxiety and arousal and may act as a mediator to improve their social interactions with other people (Martin, 2002; Rothe et al., 2002). Therefore, it can be indicated that human interaction with animals provides a sense of security, comfort and entertainment and enables the expression of feelings.

Among the farms that offer therapy to people on the autism spectrum, there are also those that run agritourism activities.

Conclusions

Based on the literature review presented and the case study conducted, several conclusions can be drawn. Adults with autism can be included in work in the agricultural sector, contributing to improving relational and organizational skills. Various forms of therapy, not only with farm animals, can contribute to a significant improvement in their mental health and well-being. A form of therapy for children with autism may be contact with pets, e.g. dogs, cats, guinea pigs. In some cases, however, the relationship may be negative, both on the part of the animal and the child. Resting on caring farms and agritourism farms may also be an effective form of therapy for autistic children. This applies to close contact with various species of farm animals, e.g. horses and donkeys, which are therapists in rehabilitation methods, in hippotherapy and onotherapy, respectively.

In Western Europe, for adults with autism, but especially for autistic children, zootherapy is popular on care farms, including agritourism farms. Based on the example of the studied Polish facility, which exemplifies good practices in utilizing a wide range of health-supporting services, it can be stated that it is possible to run a successful rural tourism establishment with a rich therapeutic offer that could benefit people on the autism spectrum. The combination of health services centered around activities involving art and animal interaction constitutes a successful agritourism offering.

Literature

Abadi, M. R. H., Hase, B., Dell, C., Johnston, J. D., Kontulainen, S. (2022). Dog-Assisted Physical Activity Intervention in Children with Autism Spectrum Disorder: A Feasibility and Efficacy Exploratory Study. Anthrozoos, 35 (4), p. 601-612. DOI: https://doi.org/10.1080/08927936.2022.2027091

Annerstedt, M., Jonsson, P., Wallergard, M., Johansson, G., Karlson, B., Grahn, P., Hansen, A. M., Wahrborg, P. (2013). Inducing physiological stress recovery with sounds of nature in a virtual reality forest-results from a pilot study. Physiology & Behavior, 118, p. 240-250. DOI: https://doi.org/10.1016/j.physbeh.2013.05.023

Baxter, A. J., Brugha, T. S., Erskine, H. E., Scheurer, R. W., Vos, T., Scott, J. G. (2015). The epidemiology and global burden of autism spectrum disorders. Psychological Medicine, 45 (3), 601-613. DOI: https://doi.org/10.1017/S003329171400172X

Beetz, A., Uvnas-Moberg, K., Julius, H., Kotrschal, K. (2012). Psychosocial and psychophysiological effects of human-animal interactions: The possible role of oxytocin. Frontieres in Psychology, 3, 234. DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2012.00234

Ben-Itzchak, E., Watson, L. R., Zachor, D. A. (2014). Cognitive ability is associated with different outcome trajectories in autism spectrum disorders. Journal of Autism and Developmental Disorders, 44, p. 2221-2229. DOI: https://doi.org/10.1007/s10803-014-2091-0

Bociarska, R., Olejnik, B. J., Chorazy, M., Snarska, K., Lewko, J. (2019). The use of dog therapy in the treatment and rehabilitation of children with autism. Postępy Nauk Medycznych, 2, p. 63-73. DOI: https://doi.org/10.25121/PNM.2019.32.2.63

Byström, K, Grahn, P, Hägerhäll, C. (2019). Vitality from Experiences in Nature and Contact with Animals – A Way to Develop Joint Attention and Social Engagement in Children with Autism? International Journal Environmental Research and Public Health, 23, 16 (23), 4673. DOI: https://doi.org/10.3390/ijerph16234673

Cleary, M., West, S., Thapa, D. K., Kornhaber, R. (2023). Putting Cats on the Spectrum: A Scoping Review of the Role of Cats in Therapy and Companionship for Autistic Adults and Children. Issues in Mental Health Nursing, 44(6), p. 505-516. DOI: https://doi.org/10.1080/01612840.2023.2195509

Damiano, C. R., Mazefsky, C. A., White, S. W., Dichter, G. S. (2014). Future Directions for Research in Autism Spectrum Disorders. Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology, 43(5), p. 828-843. DOI: https://doi.org/10.1080/15374416.2014.945214

Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Available online: https://www.ukrstat.gov.ua (access: 11.10.2024).

Derzhavne ahentstvo rozvytku turyzmu Ukrainy. Available online: http://tourism.gov.ua (access: 18.10.2024).

Elings, M. (2012). Effect of Care Farms, Scientific Research on the Benefits of Care Farms for Clients, Wageningen UR. Available online: http://www.carefarminguk.org/resources/research-publications (access: 23.01.2017).

Esposito, L, McCune, S., Griffin, J. A, Maholmes, V. (2011). Directions in human-animal interaction research: Child development, health, and therapeutic interventions. Child Development Perspectives, 5 (3), p. 205-211.

Ferwerda van Zonneveld, R. T., Oosting, S. J., Kijlstra, A. (2012). Care farms as a short-break service for children with Autism Spectrum Disorders, NJAS – Wageningen Journal of Life Sciences, 59 (1-2), p. 35-40.

Grandgeorge, G., Dubois, E., Alavi, Z., Bourreau, Y., Hausberger, M. (2019). Do Animals Perceive Human Developmental Disabilities? Guinea Pig' Behaviour with Children with Typical Development. A Pilot Study. Animals, 9(522), p. 1-15. DOI: https://doi.org/10.3390/ani9080522

Grandin, T., Fine, A. H., O'Haire, M. E., Carlisle, G., Bowers, Ch. M. (2015). The Roles of Animals for Individuals with Autism Spectrum Disorder. In: A. H. Fine (ed.). Handbook on Animal-Assisted Therapy. Academic Press, p. 225-236.

Gut, W., Crump, L., Zinsstag, J., Hattendorf, J., Hediger, K. (2018). The effect of human interaction on guinea pig behavior in animal-assisted therapy. Journal of Veterinary Behavaviour, 25, p. 56-64.

Hart, L. A., Thigpen, A. P., Willits, N. H., Lyons, L. A., Hertz-Picciotto, I. H., Hart, B. L. (2018). Affectionate Interaction of Cats with Children Having Autism Spectrum Disorders. Frontiers in Veterinary Science, 5(39), p. 1-10. DOI: https://doi.org/10.3389/fvets.2018.00039

Hägerhäll, C. M., Laike, T., Küller, M., Marcheschi, E., Boydston, C., Taylor R. P. (2015). Human physiological benefits of viewing nature: EEG responses to exact and statistical fractal patterns. Nonlinear Dynamics Psychology Life Sciences, 19, p. 1-12.

Joybell, C. C. (2024). Turning Nerves Into Nirvana – A Review On Distraction Techniques In Pediatric Dentistry. Journal for ReAttach Therapy and Developmental Diversities, 7 (5), p. 35-44. DOI: https://doi.org/10.53555/jrtdd.v7i5.2848

Kalna-Dubiniuk, T. P. Lokutova, O. A., Kudinova, I. P., Rybak, L. K., Samsonova, V. V., Sokol, L. M., Beschastna, M. V., Panasiuk, O. I., Vasyliev, V. P., Zinko, Y. V., Rutynskyi, M. I., Trylis, V. V., Horishevskyi, P. A., Voloshynskyi, O. O. (2016b). Silskyi zelenyi turyzm dlia pidvyshchennia kvalifikatsii fakhivtsiv sfery silskoho zelenoho turyzmu. Navch. posib. Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M.

Kalna-Dubiniuk, T. P., Beschastna, M. V., Kudinova, I. P., Lokutova, O. A., Rybak, L. K., Samsonova. V. V. (2016a). Silskyi zelenyi turyzm. Slovnyk-dovidnyk. Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M.

Kręgiel, A., Zaworski, K., Kołodziej, E. (2019). Effects of animal-assisted therapy on parent-reported behaviour and motor activity of children with autism spectrum disorder. Health Problems of Civilization, 13(4). DOI: https://doi.org/10.5114/hpc.2019.90013

Kruger, K. A., Serpell, J. A. (2006) Animal-assisted interventions in mental health: definitions and theoretical foundations. In: A. H. Fine (ed.). Handbook on Animal-Assisted Therapy: Theoretical Foundations and Guidelines for Practice (2nd ed.). New York: Academic Press, p. 21-38.

Madigand, J., Rio, M., Vandevelde, A. (2023). Equine assisted services impact on social skills in autism spectrum disorder: A meta-analysis. Progress in Neuro-Psychopharmacology and Biological Psychiatry, 125, 110765. DOI: https://doi.org/10.1016/j.pnpbp.2023.110765

Martin, F., Farnum, J. (2002). Terapia z udziałem zwierząt dla dzieci z całościowymi zaburzeniami rozwoju. Western Journal of Nursing Research, 24, p. 657-670.

Mertens, C., Turner, D. C. (1988). Experimental analysis of human-cat interactions during first encounters. Anthrozoös, 2, p. 83-97.

Molnár, M., Iváncsik, R., Diblasio, B., Nagy, I. (2020). Examining the Effects of Rabbit-Assisted Interventions in the Classroom Environment. Animals, 10 (1), 26. DOI: https://doi.org/10.3390/ani10010026

Nielsen, J. A., Delude, L. A. (1989). Behavior of young children in the presence of different kinds of animals. Anthrozöos, 3, p. 119-129.

O'Haire, M. (2013). Animal-assisted intervention for autism spectrum disorder: A systematic literature review. Journal of Autism and Developmental Disorders, 43, p. 1606-1622. DOI: https://doi.org/10.1007/s10803-012-1707-5

Philippe-Peyroutet, C., Grandgeorge, M. (2018). Animal-Assisted Interventions for Children With Autism Spectrum Disorders: A Survey of French Facilities. People and Animals: The International Journal of Research and Practice, 1, p. 1-15.

Portaro, S., Maresca, G., Raffa, A., Gemelli, G., Aliberti, B., Calabrò, R. S. (2020). Donkey therapy and hippotherapy: Two faces of the same coin? Innovations in Clinical Neuroscience, 17 (1-3), p. 20-21.

Posner, M. I., Rothbart, M. K., Sheese, B. E., Voelker, P. (2014). Developing Attention: Behavioral and Brain Mechanisms. Advances in Neuroscience, 405094. DOI: https://doi.org/10.1155/2014/405094

Roman, M., Roman, A. (2022). Teoretyczne aspekty turystyki zdrowotnej na obszarach wiejskich. In: A. Roman, J. Karpowicz, B. Nowicki, R. Kosinìski (eds.). Instytucjonalne i przedsiębiorcze formy wypoczynku w czasie wolnym od pracy w ramach turystyki na wsi w okresie pandemii koronawirusa SARS CoV-2 i innych czynnikoìw pozaekonomicznych. Białystok: Wydawnictwo Towarzystwa Zapobiegania Tonięciom i Ratowania Tonących w Białymstoku, p. 419-438.

Roman, M., Wojcieszak-Zbierska, M. (2018). The importance of social farming in selected European Union countries as an example of entrepreneurship in tourism in rural areas. Research Papers of Wroclaw University of Economics, 535, p. 161-171. DOI: https://doi.org/10.15611/pn.2018.535.15

Rothe, E. Q., Vega, B. J., Torres, R. M., Soler, S. M. C., Pazos, R. M. M. (2005). From kids and horses: equine facilitated psychotherapy for children. International Journal of Clinical and Health Psychology, 5, p. 373-383.

Roy, M., Strate, P. (2023). Autism Spectrum Disorders in Adulthood – Symptoms, Diagnosis, and Treatment. Deutsches Arzteblatt International, Forthcoming, Article Forthcoming, 120, p. 87-93. DOI: https://doi.org/10.3238/arztebl.m2022.0379

Stępnik, K., Wnęk, M., Kamińska, M. (2020). Model gospodarstwa opiekuńczego. Kraków. Available online: https://growid.pl/wp-content/uploads/Model-gospodarstwa-opiekunczego.pdf (access: 13.11.2024).

Stigsdotter, U. A., Palsdottir, A. M., Burls, A., Chermaz, A., Ferrini, F., Grahn, P. (2011). Nature-Based Therapeutic Interventions. In: K. Nilsson, M. Sangster, C. Gallis, T. Hartig, S. de Vries, K. Seeland, J. Schipperijn (eds.). Forests, Trees and Human Health. The Netherlands: Springer, p. 309-342.

Suchowierska-Stephany, M., Ostaszewski, P., Bąbel, P. (2019). Terapia behawioralna dzieci z autyzmem: Teoria, badania i praktyka stosowanej analizy zachowania. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Szczucka, E. (2024a). Klaster turystyczny szansą na rozwój obiektów świadczących bowiterapię. In: A. Roman (ed.). Instytucjonalizacja zdrowia i terapii w turystyce w czasie wolnym w warunkach zintegrowanej medycyny i współczesnych zagrożeń. Białystok: Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Zapobiegania Tonięciom i Ratowania Tonących w Białymstoku, p. 862-864.

Szczucka, E. (2024b). Providing cow-assisted therapy in the context of Polish realities. Turystyka i Rozwój Regionalny, 21, p. 115-126. DOI: https://doi.org/10.22630/TIRR.2024.21.10

The official Facebook page of Zagrodowa Osada. Available online: https://www.facebook.com/ZagrodowaOsada (access: 18-25.05.2024).

The official website of Zagrodowa Osada. Available online: https://zagrodowaosada.pl (access: 13-18.05.2024).

Torquati, B., Stefani, G., Massini, G., Cecchini, L., Chiorri, M., Paffarini, C. (2019). Social farming and work inclusion initiatives for adults with autism spectrum disorders: A pilot study. NJAS – Wageningen Journal of Life Sciences, 88, p. 10-20. DOI: https://doi.org/10.1016/j.njas.2019.02.001

Viau, R., Arsenault-Lapierre, G, Fecteau, S. (2010). Effect of service dogs on salivary cortisol secretion in autistic children. Psychoneuroendocrinology, 35 (8), p. 1187-1193.

Voloshynskyi, O. (2011). Silskyi vidpochynok dlia nepovnospravnykh : posibnyk dlia vlasnykiv ahroosel ta liudei z invalidnistiu, kotri bazhaiut rozpochaty vlasnu spravu. Lviv: Liha-Pres.

Wedl, M., Kotrschal, K. (2009). Social and Individual Components of Animal Contact in Preschool Children. Anthrozoos, 22, p. 383-396.

Winczura, B. (2018). Wczesne rozpoznawanie zaburzeń ze spektrum autyzmu – symptomy ryzyka, diagnoza wstępna, badania przesiewowe. Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej, 22, p. 73-103. DOI: https://doi.org/10.14746/ikps.2018.22.05

Włodarczyk-Dudka, M. (2013). Pies przyjacielem i terapeutą. Psychologiczne konteksty antrozoologii. In: E. Wesołowska (ed.). Psychologia na uniwersytecie i w praktyce. Olsztyn: Wydawnictwo UWM.

World Health Organization (2023). Autism. Key facts. Available online: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/autism-spectrum-disorders (access: 16.10.2024).

Zeidan, J., Fombonne, E., Scorah, J., Ibrahim, A., Durkin, M. S., Saxena, S., Yusuf, A., Shih, A., Elsabbagh, M. (2022). Global prevalence of autism: A systematic review update. Autism Research, 15 (5). DOI: https://doi.org/10.1002/aur.2696

DOI 10.22630/TIRR.2024.22.23

Svitlana Savitska[1], Serhiy Zabolotnyy[2]✉

[1]Podillia State University

[2]Warsaw University of Life Sciences

The impact of foreign investment on strengthening the security of the national economy of Ukraine and investment guidelines for Ukrainian-Polish cooperation

Abstract. The article examines the theoretical foundations of the category of foreign direct investment and identifies their characteristic features. The importance of foreign investment is substantiated, and both positive and negative consequences of FDI for the country's economy are identified. The research investigates the dynamics of the inflow and the geographical structure of foreign direct investment by country of receipt of investment, presents the largest investor countries and the most attractive sectors for investment in the Ukrainian economy, and evaluates the degree of deterioration in the investment attractiveness of the national economy. The features of Ukrainian-Polish investment cooperation are studied, and priority directions for developing investment activity are discussed.

Keywords: foreign direct investment, investment activity, state security, Ukrainian-Polish cooperation

Introduction

The rapid growth of foreign direct investment (FDI) in many developing countries and countries with economies in transition indicates that inward FDI has become much more important than a few decades ago. These economic changes were accompanied by political shifts regarding FDI: many developing countries and those in transition abandoned Marxist and post-Marxist concepts that had negatively assessed FDI and became more favorable to foreign investors. Most of these countries have introduced various incentives to attract FDI, the primary purpose of which is to create a favorable business climate where foreign investors can feel confident in the legal and financial system of the country and profit from economically stable businesses (Ginevičius and Šimelytė, 2011). However, several external risks, including pandemics, geopolitical risks, and war, significantly impact the global financial system and change the conditions of the market game for its participants. Soon after Russia's aggression against Ukraine,

Svitlana Savitska ORCID: 0000-0003-1739-3536; Serhiy Zabolotnyy ORCID: 0000-0003-4701-0495
✉ serhiy_zabolotnyy@sggw.edu.pl

companies began to operate under great uncertainty, which led to the freezing of investment plans and the disorganization of business processes. Central investments were stopped, and companies decided to either invest in other regions or abandon investments altogether (Kopiński, 2022, p. 25). The war was a severe test for the economy. Given the challenging macroeconomic environment and the slowdown in global economic growth, it is rather complex to determine investment strategies in Ukraine during the war.

Without significant reforms, investment policy improvement, and capital security guarantees, it would be impossible to develop business and attract foreign investment to Ukraine. Poland is one of the strategic partners of Ukraine. Therefore, Ukrainian-Polish cooperation is an object of attention from the point of view of identifying reserves for improving economic relations between Ukraine and member countries of the European Union at the present stage of European integration transformations. It applies to both economic activity in general and its individual components, in particular investment.

The study aims to identify trends, diagnose problems, and develop promising ways to attract foreign investment into the Ukrainian economy. It is also expected to analyze the features of the development of Ukrainian-Polish cooperation in the investment sphere and identify priority areas for further cooperation.

Literature review

Investment activity is a key factor in the development of any country, and during martial law, it requires even more attention and becomes a priority strategic task to ensure the normal functioning of the state's economy. Research on the problems of foreign investment includes works of scientists such as Rostow (1971), Kovel (2024), Puchalska (2015), Kopiński (2022), Ginevičius and Šimelytė (2011), Savchenko and Stepaniuk (2024), Kozachenko (2016), Savitska and Fugelo (2018), Sheremetinska and Kavchuk (2016), Ancyparowicz (2009) and others.

Attracting investment into the economy of any country is one of the main objectives of economic policy. According to Rostow (1971), countries with insufficient domestic resources can accelerate their economic development due to the influx of foreign direct investment. The use of capital in this form is a type of linked transaction that occurs at three levels: capital, technology and experience. Therefore, they should be considered not only as additional capital but also more broadly as the transfer of various production factors, including technological, managerial, and marketing skills, which play an essential role (Ancyparowicz, 2009).

The flow of FDI makes it possible to implement large technological projects, more effectively use the existing resources and industrial potential, modernize the technological base through the introduction of the latest technologies, and contribute to the expansion of international relations. This, in turn, leads to an increase in gross value added and the development of all spheres of the country's economic life (Kovel, 2024).

Foreign direct investment influences domestic investment by stimulating domestic producers to cooperate and compete with foreign-owned companies. Businesses facing bankruptcy or hostile takeover try to keep up with technological advances to reduce costs, improve product quality, and expand product offerings (Puchalska, 2015).

According to the Law of Ukraine „On the Regime of Foreign Investment" (Zakon…, 1996), foreign investment in Ukraine means all types of assets that are invested directly by foreign investors in objects of investment activity under the current legislation of Ukraine.

The Ministry of Finance (Priami inozemni investytsii (PII) v Ukrainu) interprets foreign direct investment (FDI) as long-term investments of certain material assets by non-resident companies in the country's economy. Foreign direct investment is the most desirable form of investment for all developing economies because it allows the implementation of large-scale projects.

Among the various sources of foreign capital, foreign direct investment (FDI) is considered the most profitable and safe form of international investment, as well as financing of restructuring and development processes. Under favorable systemic and structural conditions, they are the most effective way to gain direct access to modern technologies in production and management and external markets (Janasz, 2011).

Having analyzed the works of scientists (Rogach, 2005; Teslia, 2009; Puchalska, 2015), it can be noted that attracting foreign investment to the country has both positive and negative effects. The positive ones include:

1. Economic growth. Creation of new jobs, development of industry and social infrastructure, improvement of the balance of payments, development of export potential and reduction of dependence on imports, additional capital, access to new markets, additional tax revenues.
2. Development of human resources. Typically, attracting investment is accompanied by the education and training of new local personnel, which increases the skill level of the workforce.
3. Technological progress. Transfer of new technology, transfer of management skills, marketing know-how.
4. Expansion of international relations. Attracting investment increases the country's attractiveness to foreign partners and contributes to the development of international cooperation. It enforces better connections with the market at the international level and inclusion in international structures.

However, along with the positive consequences, foreign investments can pose certain threats, such as the exploitation of raw materials and environmental pollution, an increase in the country's dependence on foreign capital, a decrease in the competitiveness of domestic producers, a reduction in tax revenues through capital transfers; deterioration of the balance of payments due to a rise in imports and a drop in exports by crowding out local exporters.

For Ukraine, the development of the investment market is decisive. Being an integral component of transformational changes in the country's economy, it ensures effective integration of the national economy into the world economy, promotes the

spread of innovation, and increases labor productivity. Cooperation between Poland and Ukraine solves the problems of attracting investment, from coordinating foreign policy principles to cross-border cooperation, which is relevant for both countries with common historical, political, and economic backgrounds (Kozachenko, 2016).

Research methods

The theoretical basis of the study is the works of domestic and foreign scientists who analyze the features of investment activity, the problems of attracting and developing foreign investments, as well as the dynamics and structure of investments. During the research process, both general scientific and specialized methods of cognition were used. Among them is the method of scientific generalization – to determine the prospects for attracting foreign investment in the Ukrainian economy; systematic approach – to summarize FDI inflows to Ukraine, their distribution by sectors of economic activity and by country; abstract-logical method and methods of theoretical generalization – to study the essence of FDI and their positive and negative impact on the country's economy; graphic method – to schematically reflect the main theoretical and practical provisions of the study; methods of scientific knowledge made it possible to obtain results based on which conclusions were drawn and recommendations were developed to improve the investment attractiveness of the country and investment cooperation between Poland and Ukraine.

Research results

After the start of a full-scale Russian invasion, attracting foreign investment becomes an even more critical and necessary task for Ukraine.

Analyzing the dynamics of foreign direct investment (FDI) inflows into Ukraine from 2002 to 2023 (Fig. 1), there is a positive dynamics of investment activity of foreign investors by 2008 ($10.913 billion), which became a historical maximum for the entire study period.

The global crisis halved the volume of foreign investment in 2009 ($4,816 million). In 2010-2012, there was a slight increase in FDI volumes from $6495 million to $8401 million. In the period from 2013 to 2015, there was a sharp drop in the volume of investment attraction. Following the Revolution of Dignity in 2014, the outbreak of hostilities in the Donbas, and the annexation of Crimea, the level of foreign direct investment (FDI) dropped to a record low of US$410 million. In 2015, it reached a negative level of -458 million US dollars. In 2020, due to the negative consequences of COVID-19, FDI in Ukraine was the lowest on record (–$868 million).

The year 2022 again became a test for foreign investors, who reduced their investments to $1,152 million due to the war in Ukraine.

According to the National Bank, in 2023, the influx of foreign direct investment (FDI) into Ukraine amounted to $4,247 million, which is 7.6 times higher than the volume of investments in 2022 but 42% less than in 2021 (Statystyka zovnishnoho sektoru…). However, it is hardly possible to discuss a real resumption of foreign investment. The primary source of capital is the business, which continues to operate

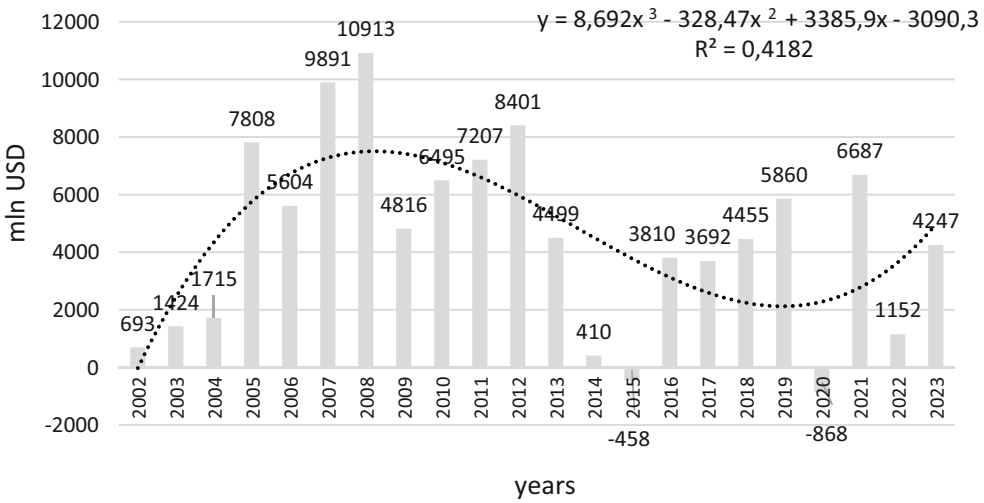

Figure 1. Foreign direct investment in Ukraine for 2002-2023 [mln USD]

Source: compiled by the authors based on: Priami inozemni investytsii (PII) v Ukrainu. Retrieved from: https://index.minfin.com.ua/ua/economy/fdi/ (access: 08.10.2024).

and reinvest the profits (Savchenko and Stepaniuk, 2024, p. 9). In 2023, the volume of foreign direct investment amounted to $55.2 billion, which is 6.3% more than in 2022 and 16.5% less than in 2021. According to the National Bank of Ukraine, the volume of foreign direct investment in the Ukrainian economy as of June 1, 2024, amounted to $2,960 million.

In general, when analyzing the dynamics of FDI in Ukraine, it should be noted that significant adverse events – the outbreak of hostilities in 2014, the coronavirus pandemic, and the beginning of a full-scale invasion paralyzed the country's economy and led to a significant decrease in the level of FDI receipts. But each time, thanks to the support of foreign partners and government programs to strengthen substantial areas of activity, the state of the economy improved, and with it, there was an increase in the level of FDI inflows to Ukraine (Kovel, 2024).

According to statistical data from the National Bank of Ukraine (Statystyka zovnishnoho sektoru …) for 2019-2023, the main investor countries include Cyprus (31.6%), the Netherlands (20.8%), Switzerland (4.2%), the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland (4.8%), Germany (4.3%), Austria (3.5%), Luxembourg (2.7%), Poland (2.6%) and France (2.6%), (Fig. 2). Moreover, the overwhelming majority is the return of Ukrainian capital. To a certain extent, this applies to countries such as Cyprus, Luxembourg, the Netherlands, and Great Britain, where some Ukrainian largest holdings are formally registered.

The structure of investments according to the distribution of FDI in Ukraine by sectors of economic activity has not undergone significant changes in 2010-2023. It should be noted that the leading position in terms of interest of foreign investors industry, with a share of more than 30%, followed by agriculture, forestry, and fisheries, with a share of 12.6%, transport, warehousing, postal and courier activities with a share of 12.1% (Fig. 3).

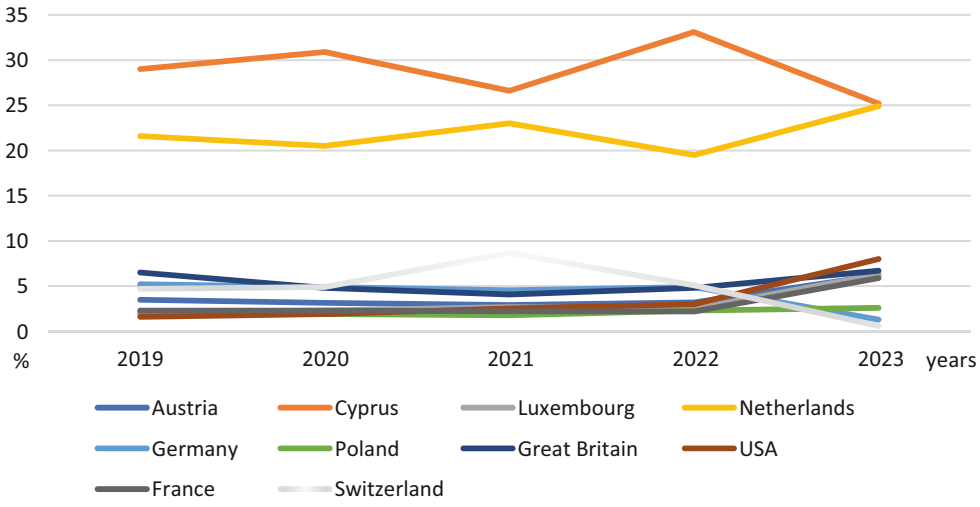

Figure 2. Dynamics of the structure of FDI in Ukraine by country for 2019-2023 [%]
Source: compiled by the authors based on: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2023).

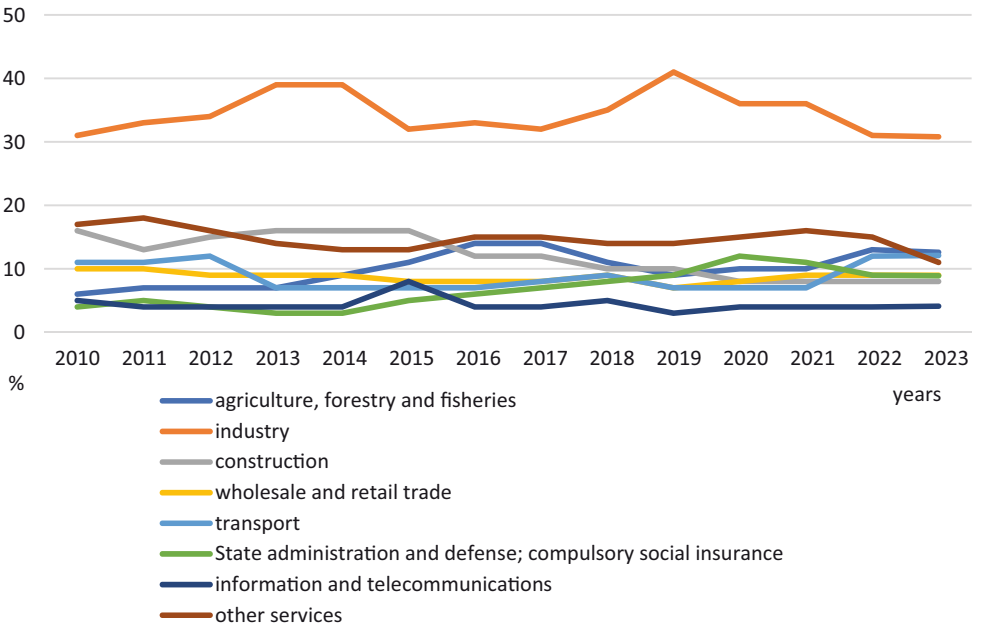

Figure 3. The structure of FDI by types of economic activity
Source: compiled by the authors based on: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2023).

The decline in foreign direct investment since the start of the invasion of Ukraine does not indicate that foreign capital has completely lost interest in the country. Since 2022, mainly those companies that have already operated on its territory have invested in Ukraine. First of all, this applies to enterprises from the EU countries, the USA and Canada.

For example, in June 2023, the American company Philip Morris International began constructing a new cigarette production plant, which opened in May of the following year. The plant, worth 30 million dollars, was located in the Lviv region. However, the company's second plant, Kharkov, suspended operations for safety reasons. In March 2024, Unilever began building a factory for the production of cosmetic products in Bila Tserkva.

The investment worth 20 million euros is intended to support the development of the company's activities in Ukraine. In March 2023, Bayer announced an investment of 60 million euros in expanding a corn seed production plant in Pochuyki, Zhytomyr region. The project includes the construction of a new seed dryer, the introduction of modern agricultural equipment, and the expansion of storage facilities. The first stage (costing €35 million) of construction was completed in March 2024. In 2023, the Saudi Arabian Agricultural Holding Continental Farmers Group invested 60 million euros, primarily in the expansion of warehouse facilities for storing agricultural products. Among the planned or completed investments, it is also worth mentioning those carried out by companies from Ireland (Kingspan – building materials), Turkey (Onur Group – mining and renewable energy), Germany (Fixit – building materials), and Switzerland (Nestlé – food industry).

Poland is an important strategic partner of Ukraine. At the end of 2023, total Polish investments in Ukraine amounted to $780 million. It constituted 2.6% of foreign direct investment in the country. Polish investments in Ukraine are mainly concentrated

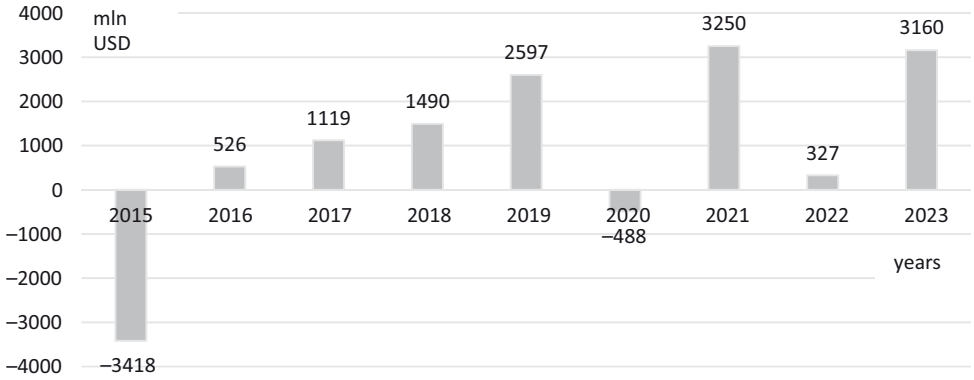

Figure 4. Reinvestment of income in 2015-2023 [mln USD]

Source: Kucherenko (2023).

in three main sectors. The processing industry is of greatest importance, including Cersanit company with a sanitary ceramics factory in Tsviala, Barlinek in Vinnytsia, and the window manufacturer Fakro with a plant in the Lviv region. By the end of 2022, investments in the Ukrainian processing industry amounted to 4.1% of total FDI.

The financial and banking sector also plays a significant role. For example, Kredobank, owned by PKO BP, ranks 14th among the largest banks in Ukraine. In insurance, PZU Ukraine (sixth largest by assets in 2023) and PZU Life Insurance (third-largest company in this field) stand out. By the end of 2022, Polish investments in the financial sector amounted to 5.4% of total FDI. In retail trade, LPP plays an important role, owning Reserved, Cropp, House, and Sinsay brands, which in 2023 formed about 10% of the clothing market in Ukraine. Overall, by the end of 2022, investments with Polish capital in wholesale and retail trade amounted to 2%.

After the start of the war, Polish companies continued investing in Ukraine. In 2023, Cersanit completed the construction of a new production line worth 20 million euros, due to which the plant's capacity will increase by 20%. It was the company's largest activity in Ukraine since the factory's launch in 2007. By the end of 2023, LPP had more than 100 stores there and announced that it would double its presence by the end of 2024, mainly through the Sinsay brand. Despite the attack by kamikaze drones on the Lviv Fakro factory in September 2023, as a result of which the production workshop and warehouse burned down (losses are estimated at 30 million PLN), the company does not plan to leave Ukraine and even intends to build a new production line.

Despite the war in Ukraine, the Polish manufacturing sector has shown significant interest in the Ukrainian market. Polish companies considering investing in Ukraine hope to reduce investment risk through the opportunity to take advantage of loan guarantees from the Ukrainian Facility program (Shevchuk, 2024). This program of financial assistance of the European Union to Ukraine is specially designed to solve the multifaceted challenges that Ukraine faces after the Russian-aggressive war.

Considering the continuation of the war on the territory of Ukraine, the most important thing in the process of forming investment potential is to assess the attractiveness of investing in a certain area as a source of profit on invested capital. The basis for the formation of investment potential is a number of investment advantages of Ukraine that existed even before the war. This list includes favorable geographical location, comparatively lower capital requirements for business placement, adoption of a law to support large foreign investments, simplified legal procedures for doing business, state guarantees of investment security, granting Ukraine candidate status for accession to the EU, abolition of duties and quotas on Ukrainian exports, "transport visa-free" inclusion of Ukrainian logistics routes in the indicative maps of the Trans-European Transport Network (TEN-T). Consequently, Ukraine is now positioned as one of Europe's most promising and competitive countries in terms of investment income (Vibly and Blaut, 2023).

At the same time, the problem of guaranteeing the security of investments during the war and post-war periods cannot be ignored. This aspect is one of the most significant influencing investment potential. Let us highlight several shortcomings that negatively affect investment potential: Russia's war against Ukraine, disruption

of the energy system due to attacks on the Ukrainian facilities, lack of economic transparency in certain sectors to foreign investors, shortcomings in the law enforcement and judicial system, military risks and related threats of destruction or seizure of assets; destroyed infrastructure, logistical difficulties, payment backlogs, as well as the inability to attract foreign loans and insurance.

Conclusions

Ukraine has great potential, including in the field of investment, but it has not yet been fully realized due to military, political, and macroeconomic factors. To resume full-fledged investment, the end of hostilities must first occur. It will be a critical factor in sending a positive signal to foreign investors to become Ukraine's key strategic partners in the recovery process. Ukrainian and foreign organizations have different assessments of the Russian invasion of Ukraine. The estimated cost of reconstruction ranges from 486 billion US dollars (World Bank…, 2024) to 750 billion US dollars, and it is clear that this figure will continue to increase in the world due to the development of war.

Today, world leaders, philanthropists, and famous personalities in the cultural and sports fields actively support Ukraine. Their assurances indicate that Ukraine's restoration will occur with global participation. The key is the victory of Ukraine, the restoration of its territorial integrity and sovereignty, and the further implementation of opportunities for civilized development and modernization of all spheres of the economy and life. However, it is also essential to solve problems that hinder the attraction of investment, such as overcoming corruption and ensuring equal and transparent conditions for doing business, which will increase the investment attractiveness of Ukraine (Dykha, Dykha and Zima, 2022). It is necessary to ensure the fair functioning of the judicial system, which must reach a critical mass of purification, as well as the effective and transparent operation of public authorities. Obsolete practices and opacity should be avoided when allocating public expenditure, while business administration should be as favorably transparent and ensure fair conditions as possible. Trust in Ukraine will be the key to returning human capital and attracting investment into the national economy (Savitska and Fugelo, 2018).

Ukrainian-Polish investment cooperation, which today has prospects for further development, requires significant intensification of efforts in this direction, both for domestic business and in the context of the activities of relevant government institutions and non-governmental organizations, designed to optimize the interaction of economic complexes of Ukraine and Poland and ensure the Ukrainian economy achieves the same positions that Poland strived for on the path of deepening European integration.

Literature

Ancyparowicz, G. (2009). Wpływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych na wzrost polskiej gospodarki w okresie poakcesyjnym. Materiał na konferencję prasową w dniu 26 maja 2009 r. GUS, Departament Statystyki Finansów. Retrieved from: https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/pgw_wplyw_bezp_inwest_zagr_na_wzrost_pol_gosp.pdf (access: 11.10.2024).

Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2023). Retrieved from: https://www.ukrstat.gov.ua/ (access: 09.10.2024).

Dykha, M., Dykha, V., Zima, V. (2022). Foreign direct investments in the economy of Ukraine: status, trends and prospects attraction. Scientific Bulletin of Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas (Series: Economics and Management in the Oil and Gas Industry), 2 (26), p. 53-64. DOI: https://doi.org/10.31471/2409-0948-2022-2(26)-53-64

Ginevičius, R., Šimelytė, A. (2011). Government incentives directed towards foreign direct investment: a case of central and eastern Europe. Journal of Business Economics and Management, 12 (3), p. 435-450. DOI: https://doi.org/10.3846/16111699.2011.599415

Janasz, K. (2011). Znaczenie bezpośrednich inwestycji zagranicznych w modernizacji gospodarki kraju. Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego, 22, p. 35-49.

Kopiński, D. (2022). Wpływ wojny w Ukrainie na bezpośrednie inwestycje zagraniczne w państwach V4. Warszawa: Polski Instytut Ekonomiczny. Retrieved from: https://pie.net.pl/wp-content/uploads/2022/10/Ukraina-a-BIZ.pdf (access: 01.10.2024).

Kozachenko, L. (2016). Priorytetni napriamy rozvytku ukrainsko-polskoho investytsiinoho spivrobitnytstva. Ekonomia XI. Stan i rozwój bilateralnej współpracy gospodarczej Polski i Ukrainy, 47 (2). Retrieved from: https://bibliotekanauki.pl/articles/509147 (access: 09.10.2024).

Kovel, P. (2024). Analiz nadkhodzhennia priamykh inozemnykh investytsii v Ukrainu.BiznesInform, 3, p. 87-95 DOI: https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-3-87-95.

Kucherenko, S. (2023). Inozemni investory vzhe povertaiutsia? Retrieved from: https://mind.ua/publications/20271636-inozemni-investori-vzhe-povertayutsya-yak-ukrayina-otrimala-42-mlrd-u-2023-roci (access: 02.10.2024).

Priami inozemni investytsii (PII) v Ukrainu. Retrieved from: https://index.minfin.com.ua/ua/economy/fdi/ (access: 08.10.2024).

Puchalska, K. (2015). Bezpośrednie inwestycje zagraniczne jako czynnik modernizacji polskiej gospodarki. Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, 41, p. 400-411. Retrieved from: https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-488879f6-5273-47c1-97c3-bd1854b79042/c/28_Puchalska_K..pdf (access: 02.10.2024).

Rogach, O. (2005). Mizhnarodni investytsii: teoriia i praktyka biznesu transnatsionalnykh korporatsii: Navchalnyi posibnyk. Kyiv: Lybid.

Rostow, W. (1971). The Stages of Economic Growth. Non Communist Manifesto, Cambridge.

Savchenko, M., Stepaniuk, V. (2024). Zaluchennia inozemnykh investytsii v ekonomiku Ukrainy: tendentsii, problemy ta perspektyvy povoiennoho vidnovlennia. Aktualni problemy ekonomiky, 6 (276), p. 6-15. DOI: https://doi.org/10.32752/1993-6788-2024-1-276-6-15.

Savitska, S., Fugelo, P. (2018). Economic evaluation of investment activity of agricultural enterprises in Ukraine. Proceedings of the 2018 International Scientific Conference “Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy”, 1, Warsaw, 7-8 June, p. 303-308.

Sheremetynska, O. Cavchuk. V. (2016). Vplyv ofshornykh zon na ekonomiku Ukrainy. Ekonomichnyi prostir, 105, p. 58-66.

Shevchuk, O. (2024). Polski firmy zatsikavleni investuvaty v Ukrainu. Chomu? Retrieved from: https://inpoland.net.pl/novosti/poland/polski-firmi-zacikavleni-investuvati-v-ukra%D1%97nu-chomu/ (access: 09.10.2024).

Statystyka zovnishnoho sektoru. Natsionalnyi bank Ukrainy. Retrieved from: https:// https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external (access: 03.10.2024).

Teslia, S. (2009). Direct foreign investments as an economic category, their essence and classification. Scientific bulletin of NLTU of Ukraine, 9.3, p. 131138.

Vibly, P., Blaut, A. (2023). Investytsiinyi potentsial Ukrainy v umovakh viiny. Halytskyi ekonomichnyi visnyk, 3 (82). Retrieved from: https://galicianvisnyk.tntu.edu.ua/pdf/82/1168.pdf (access: 09.10.2024).

World Bank: Ukraine's recovery costs rise to $486 billion (2024). Retrieved from: https://kyivindependent.com/world-bank-ukraines-recovery-costs-rise-to-486-billion/#:~:text=The%20estimated%20cost%20of%20Ukraine's,24%2C%202022%2C%20and%20Dec (access: 07.10.2024).

Zakon Ukrainy vid 19 bereznia (1996) Pro rezhym inozemnoho investuvannia, 93/96-VR. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-вр#Text (access: 05.10.2024).

DOI 10.22630/TIRR.2024.22.24

Dariusz Strzębicki✉
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Rola i zróżnicowanie postów facebookowych w komunikacji marketingowej biur podróży

Streszczenie. Celem artykułu było określenie roli i znaczenia postów zamieszczanych na portalu Facebook jako narzędzia komunikacji marketingowej biur podróży. W artykule podjęto również próbę określenia zróżnicowania publikowanych postów pod względem tematycznym i formy przekazu. W badaniu użyto metody *content analysis*. Wyodrębniono pięć odrębnych grup postów: promocyjne, relacjonujące, angażujące, edukujące, badań. Wyniki badań wskazują na duży potencjał zamieszczania postów promujących oferty biur podróży oraz takich, których zadaniem jest angażowanie konsumentów poprzez inne treści niż promocyjne.

Słowa kluczowe: biura podróży, komunikacja marketingowa, media społecznościowe, posty

Wstęp

Facebook jest najpopularniejszym na świecie portalem społecznościowym. Zakładanie firmowych profili na Facebooku stało się powszechne wśród firm związanych z branżą turystyczną, w tym wśród biur podróży. Usługi turystyczne są jednymi z najczęściej promowanych usług w portalach społecznościowych. Wynika to między innymi ze specyfiki usług turystycznych, o których konsumenci często chętnie rozmawiają ze znajomymi zarówno w kontaktach bezpośrednich twarzą w twarz, jak i online. Posty stanowią główną metodę publikowania oraz dystrybuowania treści i odnośników w portalu Facebook. Poprzez treści w postach biura podróży mają możliwość informowania o ofercie oraz wzmacniania relacji z klientami. Duży zasięg portalu Facebook wśród konsumentów sprawia, że stał się on jednym z najważniejszych kanałów komunikacji marketingowej dla biur podróży. Skuteczne wykorzystanie Facebooka jako kanału promocji wymaga jednak od biur podróży intensywnej pracy na rzecz przygotowania interesujących, estetycznych i angażujących użytkowników postów.

Celem artykułu jest próba określenia roli i znaczenia facebookowych postów jako instrumentu komunikacji marketingowej biur podróży. W artykule podjęto również próbę określenia sposobów wykorzystania postów w komunikacji marketingowej w zakresie ich zróżnicowania pod względem tematycznym i formy przekazu. Aby zrealizować ten cel posłużono się metodą badawczą analizy treści (*content analysis*) stron facebookowych wybranych biur podróży.

Dariusz Strzębicki ORCID: 0000-0003-1656-4268
✉ dariusz_strzebicki@sggw.edu.pl

Przegląd literatury

Użytkownicy Internetu dzięki mediom społecznościowym mają możliwość skutecznej komunikacji i zamieszczania informacji w skali globalnej w różnych formatach przekazu (Mangold i Faulds, 2009). Media społecznościowe zmieniają również model interakcji konsumentów z markami. Klienci dzięki mediom społecznościowym mogą nawiązywać i utrzymywać relacje nie tylko z innymi konsumentami, lecz również z markami poprzez treści o charakterze informacyjnym, edukacyjnym i rozrywkowym (Dolan i in., 2016). Profile marek w mediach społecznościowych służą jako skuteczny kanał wchodzenia w interakcje oparte na dwukierunkowej komunikacji między marką a klientem (Kang, 2018).

Istotnym rodzajem mediów społecznościowych są tzw. portale społecznościowe. Wyróżniają się one spośród innych rodzajów mediów społecznościowych tym, że przede wszystkim koncentrują się na obsłudze relacji społecznych między ludźmi (Kotler i Keller, 2012). Facebook jest jednym z najpopularniejszych portali społecznościowych na świecie. Wykorzystanie Facebooka do realizacji funkcji promocji w przedsiębiorstwach wiąże się z koniecznością dostosowania modelu komunikacji marketingowej przedsiębiorstwa do specyfiki dwustronnego i osobistego modelu komunikacji. Zapewnienie dwustronnej komunikacji marki z klientami, w której dialog odgrywa główną rolę, jest bardzo istotnym elementem komunikacji marketingowej z wykorzystaniem Facebooka (Klepek i Starzyczna, 2018). W modelu tym nie tylko przedsiębiorstwo jest źródłem informacji, treści i komunikacji, lecz również wszyscy użytkownicy portalu, a więc także konsumenci.

Portale społecznościowe są istotnym medium dla realizacji marketingu treści. Termin marketing treści definiuje się jako strategiczne podejście marketingowe skoncentrowane na tworzeniu i rozpowszechnianiu wartościowych, istotnych i spójnych treści w celu przyciągnięcia i utrzymania określonej grupy odbiorców oraz oddziaływanie na ich decyzje zakupowe (Content Marketing Institute, 2024). Jak wynika z definicji, warunkiem realizacji *content marketingu* jest tworzenie przez firmę treści, które przez konsumentów będą postrzegane jako wartościowe i ważne. Dzięki temu konsumenci będą chętniej odwiedzali facebookową stronę firmy i lepiej postrzegali wizerunek marki. Uważa się, że marketing treści różni się od tradycyjnej reklamy tym, że stosuje bardziej dyskretne techniki przyciągania konsumentów do treści marki (Liu i Huang, 2015). Koncepcja *content marketingu* wskazuje, że treści zamieszczane przez firmy w Internecie powinny być tworzone z myślą o odbiorcach. Należy przy tym zachować wysokiej jakości przekaz, również w sferze estetycznej (Bakalarska-Stankiewicz, 2020). Istotne jest również, aby publikowane treści były regularnie odświeżane, tak aby konsumenci zaczęli postrzegać markę jako cenne źródło informacji (Świeczak, 2012). Do regularnego publikowania nowych treści oraz do ich skutecznej dystrybucji szczególnie przydatne są media społecznościowe (Vinerean, 2017). Treści o charakterze wizualnym odgrywają coraz większą rolę w skutecznym odróżnianiu marki na rynku. W szczególności format video jest skutecznym sposobem na wzmacnianie relacji z nabywcami i utrzymywanie dobrego wizerunku marki (Han i in., 2022).

Wykorzystując interesujące treści, firmy mogą komunikować klientom tzw. opowieść o marce (ang. *sorytelling*), nadając w ten sposób znaczenie marce i przekazywać jej wartości. Opowieść o marce jest ważnym narzędziem budowania więzi między marką a konsumentami (Dias i Cavalheiro, 2022).

Jedną z głównych form publikowania treści na portalu Facebook są posty – wiadomości zamieszczane na tablicy głównej strony facebookowej użytkownika z przeznaczeniem dla osób odwiedzających ten profil. Posty stanowią rozwiniętą formę prezentacji treści, poprzez którą publikujący mogą prezentować treści w formie tekstu, grafiki, zdjęć, filmów, jak również zamieszczanych w poście linków. Przedsiębiorstwa poprzez zamieszczanie interesujących postów na swoim profilu mają możliwość angażowania konsumentów (Gutierrez-Cillan i in., 2017). Uważa się, że zaangażowanie konsumentów w mediach społecznościowych wynika z różnych motywacji o charakterze informacyjnym, rozrywkowym, interakcji z innymi użytkownikami oraz identyfikowania się z zamieszczanymi treściami (Muntinga i in., 2011).

Posty ułatwiają interakcję i zaangażowanie odbiorców poprzez takie elementy jak np. polubienia i komentarze. Elementy te umożliwiają także pomiar zaangażowania konsumentów (Kabadayi i Price, 2014). Angażujące treści postów mogą zachęcać użytkowników do udziału w rozmowach, dzielenia się swoimi opiniami, zwiększając w ten sposób zasięg postów. Zachęcając użytkowników do angażowania się w publikowane treści, firmy mogą tworzyć poczucie przynależności do społeczności skupionej wokół marki oraz wzmacniać relacje z konsumentami.

Praktycy marketingu internetowego wskazują na cechy skutecznych postów, które pomagają angażować odbiorców, promować markę oraz prowadzić do pożądanych działań klientów i zaliczają do nich m.in.: zgodność z zainteresowaniami klientów, atrakcyjność wizualną, dobrze napisany tekst postu, stosowanie perswazyjnego języka i wezwania do działania (CTA – *call to action*, użycia słów lub fraz skłaniających klientów do określonego działania), regularność publikowania, zgodność z tonem marki, różnorodność formatów treści, zawieranie wartościowych treści, zachęcanie użytkowników do interakcji poprzez np. zadawanie użytkownikom pytań, prośby o opinie, zapraszanie do dzielenia się swoimi doświadczeniami (Statler, 2024; Bagadiya, 2024).

Posty na Facebooku mogą być bardzo skuteczne w marketingu biur podróży. Podróże z natury opierają się na odczuciach wizualnych, a posty pozwalają biurom podróży prezentować walory estetyczne miejsc docelowych. Wykorzystując posty na Facebooku, biura podróży mogą również wyróżniać konkretne miejsca, atrakcje i zabytki. Dzieląc się urzekającymi zdjęciami, ciekawostkami, wskazówkami dotyczącymi podróży oraz rekomendacjami, agencje podróży mogą wzbudzić zainteresowanie swoich odbiorców (Ratnaparkhe, 2023).

Metodyka badania

Przedmiotem badań były posty zamieszczane na stronach facebookowych biur podróży. W celu realizacji badań zastosowano metodę analizy treści (*content analysis*). Metodę tę definiuje się jako analizę jawnej i ukrytej treści określonego materiału

poprzez klasyfikację, zestawienie i ocenę kluczowych symboli i tematów w celu ustalenia jego znaczenia i prawdopodobnego efektu (Merriam-Webster, 2024). Badanie przebiegało według następujących etapów:

1. Wstępna obserwacja postów na facebookowych stronach biur podróży.
2. Wybór zmiennych do analizy treści, które reprezentowały wybrane cechy postów.
3. Wybór obiektów do badań (dobór próby badawczej), czyli facebookowych stron biur podróży.
4. Przeprowadzenie analizy treści postów wybranych biur podróży.
5. Analiza ilościowa i jakościowa zebranych danych.

Dobór próby badawczej miał charakter celowy. Był on podyktowany chęcią zbadania postów najbardziej aktualnych i zamieszczanych zarówno przez duże znane biura podróży, jak i mniejsze, mniej rozpoznawalne na rynku. Do badania wybrano strony facebookowe 15 biur podróży. Analizie poddano posty opublikowane w okresie miesiąca, od 15 maja do 15 czerwca 2024 r. Łącznie dokonano analizy 316 postów. W tabeli 1 zamieszczono adresy facebookowych stron biur podróży, których posty poddano analizie.

Tabela 1. Adresy internetowe badanych biur podróży

Adresy stron facebookowych badanych biur podróży
(każdy adres w tabeli zaczyna się od: https//www.facebook.com/; niżej wymieniono oddzielane średnikami specyficzne dla biur podróży końcówki adresów)
coraltravelpoland; RainbowToursSA; BiuroPodrozyOSKAR; TraveliGo; touristpolska; itakapl; altravel.biuro.podrozy; BiuroPodrozySunCenter; RegoBis; biuropodrozypitur; biuro.viktoriatravel; biuropodrozybabilontravel; hallatravel; biuro.tecza; ManufakturaWycieczek

Źródło: badanie własne.

Wstępna obserwacja facebookowych stron biur podróży pozwoliła zauważyć zróżnicowanie tematyczne publikowanych postów. Pozwoliło to na wyodrębnienie pod względem tematyki kilku rodzajów postów. Główne rodzaje postów stanowiły zmienne poddane kodowaniu w badaniu *content analysis*. Wyodrębnione rodzaje postów i reprezentujące je w badaniu symbole zmiennych zamieszczono w tabeli 2.

Tabela 2. Zmienne rodzajów postów ze względu na tematykę wraz z ich symbolami

Rodzaj postów	**Symbol zmiennej**	**Opis zmiennej**
Posty promocyjne	PP	posty promujące oferty biur podróży
Posty relacjonujące	PR	posty, które opowiadają o odbytej podróży
Posty angażujące	PA	posty, których celem jest angażowanie użytkowników FB
Posty edukujące	PE	posty, które edukują użytkowników FB
Posty badań	PB	posty wykorzystywane w celu przeprowadzenia ankiety

Źródło: badania własne.

Zróżnicowana tematyka postów pozwoliła na wyodrębnienie pięciu grup. Pierwszą grupę stanowiły posty, których celem była promocja oferty biur podróży. Następnym charakterystycznym rodzajem były posty, których treść nawiązywała do odbytej lub trwającej podróży zorganizowanej przez biuro. W postach tych dzielono się wrażeniami z podróży i zamieszczano zdjęcia oraz filmy np. z odbytej wycieczki. Posty, które zaliczono do grupy „angażujące", nie nawiązywały do oferty firmy, a ich celem było podtrzymywanie relacji z klientami biur podróży. Zazwyczaj zawierano w nich pytanie do społeczności użytkowników FB lub prośbę o dzielenie się swoimi spostrzeżeniami lub zdjęciami, np. gdy z okazji Dnia Matki biuro podróży składało życzenia matkom i jednocześnie prosiło klientów o zamieszczanie w komentarzach zdjęć z odbytych wczasów ze swoimi matkami. Obserwacja postów pozwoliła również na wydzielenie grupy postów o charakterze edukującym. Zaliczano do niej np. posty zachęcające do przeczytania artykułu na firmowym blogu, który dotyczył regionu świata. Wiele tego rodzaju postów odnosiło się również do praktycznych informacji przydatnych turystom chcącym odwiedzić określony region świata. Do postów edukujących zaliczano również filmy instruktażowe, np. jak poprawnie przejść procedurę odprawy na lotnisku. Badane biura podróży zamieszczały również ankiety sondażowe, mające na celu zebranie opinii klientów na temat świadczonych usług, dlatego wyodrębniono również grupę postów o nazwie „posty badań".

Wyniki badań

Zgodnie z przeprowadzoną na początku badań obserwacją stron facebookowych analiza częstości zmiennych wykazała, że najczęściej występującym rodzajem postów wśród badanych biur podróży były posty o charakterze promocyjnym. Inne rodzaje postów stanowiły jednak również ważną część komunikacji marketingowej na stronach facebookowych. Na wykresie 1 zaprezentowano częstość występowania zmiennych reprezentujących rodzaje postów pod względem tematycznym (*n* = 316 postów) w ujęciu procentowym (100% = 316 postów).

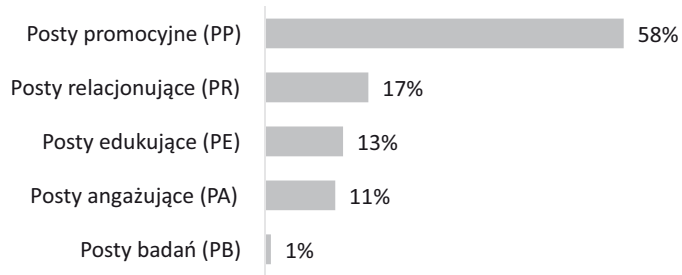

Wykres 1. Częstość występowania postów ze względu na ich tematykę

Źródło: badania własne.

Na wykresie 1 pokazano, że postów promocyjnych było aż 58%. Promowały one konkretne produkty turystyczne takie jak wycieczki, wczasy, pobyty w hotelach. Innym relatywnie często występującym rodzajem były posty, w których biura podróży zdawały

relację z odbytych lub odbywających się podróży, wycieczek i wczasów – 17%. Posty edukujące występowały z częstością 13%, a posty angażujące 11%. Jak wynika z danych przedstawionych na wykresie 1, posty badań występowały bardzo rzadko.

Posty promocyjne charakteryzowały się największą częstością publikowania, jak również były zróżnicowane pod względem budowy, dlatego dokonano analizy tych postów z uwzględnieniem ich konstrukcji. W tabeli 3 zaprezentowano zmienne użyte w analizie konstrukcji postów promocyjnych. Zmienne te zostały wyodrębnione ze względu na dwa kryteria. Pierwsze z nich dotyczyło zastosowanych form treści, a drugie sposobu przedstawienia szczegółów ofert promowanych w postach.

Tabela 3. Zmienne konstrukcji postów promocyjnych wraz z ich symbolami

Kryterium zmiennych	Nazwa i symbol zmiennej	Opis zmienych
Format informacji	tekst (T), zdjęcie (Z), grafika (G), film (F), odnośniki ofert (O)	Zmienne reprezentowały formaty informacji zamieszczone w postach. Za grafikę uznawano różne typy obrazów statycznych oprócz zdjęć, np. przypominające plakat.
Dostęp do szczegółów oferty	odnośnik do strony oferty (OS), odnośnik do listy ofert (OL), kontakt telefoniczny (KT), formularz elektroniczny (FE), zaproszenie do odwiedzenia siedziby biura podróży (ZB), posty bez odnośników (PB)	Zmienne reprezentujące metodę dostarczenia zainteresowanym klientom szczegółów oferty promowanej w poście.

Źródło: badania własne.

Zmienne zaprezentowane w tabeli 3 również posłużyły do kodowania i zliczania wystąpień w procesie *content analysis*. Częstość występowania tych zmiennych zaprezentowano na wykresach 2 i 3. Z uwagi na fakt, że posty promocyjne stanowiły część wszystkich badanych postów, to 100% postów promocyjnych odpowiadało próbie *n* = 184.

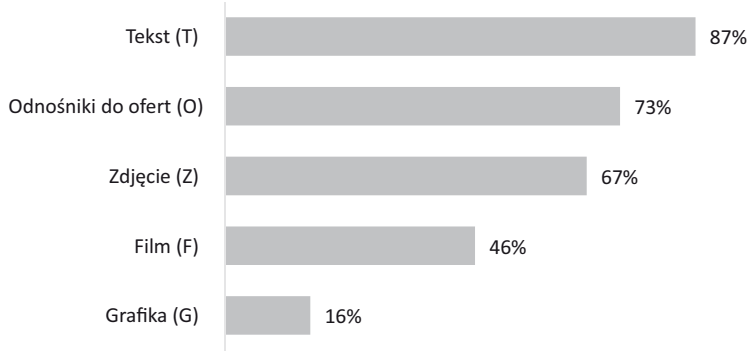

Wykres 2. Zastosowanie formatów informacji w treści postów

Źródło: badania własne.

Z uwagi na fakt, że większość publikowanych postów promocyjnych miała tradycyjną budowę postu facebookowego, większość postów posiadało tekst (87% postów promocyjnych). Często występowały również odnośniki do ofert (73% postów promocyjnych). Większość postów promocyjnych zawierała zdjęcia (67% postów promocyjnych), z kolei prawie połowa (46%) zawierała filmy, które w niektórych przypadkach towarzyszyły zdjęciom. Niektóre były postami typu rolki, czyli miały inną budowę niż tradycyjny post, ponieważ składały się tylko z krótkiego filmu bez tekstu. Elementy graficzne stanowiły podstawę 16% analizowanych postów, a więc z tego rozwiązania korzystano rzadziej, prawdopodobnie ze względu na większe trudności przygotowania atrakcyjnej grafiki w porównaniu np. ze zdjęciami czy filmami.

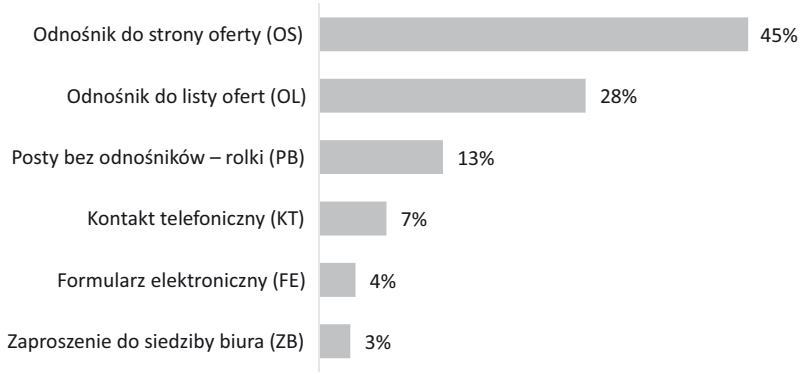

Wykres 3. Dostęp do szczegółowych ofert z postów promocyjnych

Źródło: badania własne.

Posty promocyjne były najczęściej w taki sposób konstruowane, aby bezpośrednio odsyłały do ofert na stronach www biur podróży poprzez odnośniki. Świadczy o tym wysoki udział zastosowania odnośników odwołujących bezpośrednio do strony danej oferty wynoszący 45% wszystkich postów o charakterze promocyjnym. Wysoki udział (28%) miały także odnośniki do list ofert, np. pobytów wczasowych w różnych hotelach regionu promowanego w poście. Niektóre posty nie zawierały odnośników ani nie dostarczały innej możliwości zapoznania się z ofertą, ponieważ były to tak zwane rolki (13%). W niektórych przypadkach biura podróży nie zamieszczały w postach promocyjnych odnośników do ofert, a dawały wyłącznie możliwość kontaktu telefonicznego z biurem podróży w celu uzyskania informacji o szczegółach oferty (7%), poprzez formularz elektroniczny, w którym podawano adres e-mail lub nr telefonu (4%) lub tylko zaproszenie do siedziby biura podróży (3%). Rozwiązania bez zastosowania odnośników (linków) do szczegółów oferty stosowane były raczej w postach mniejszych biur podróży.

W badaniu przeprowadzono również analizę zaangażowania konsumentów poprzez polubienia postów i komentarze w różnych grupach postów. W tym celu wyodrębniono dwie zmienne: liczbę polubień postów (LP) oraz liczbę komentarzy towarzyszących

postom (LK). Były one niezbędne do określenia skuteczności postów w angażowaniu konsumentów ze względu na rodzaj posta. Dla wykazania skuteczności postów ze względu na ich rodzaj posłużono się miarami średnimi. Średnia liczba polubień i komentarzy przypadająca w danej grupie na jeden post była zaokrąglana do wartości całkowitych. Wartości te zaprezentowano na wykresie 4.

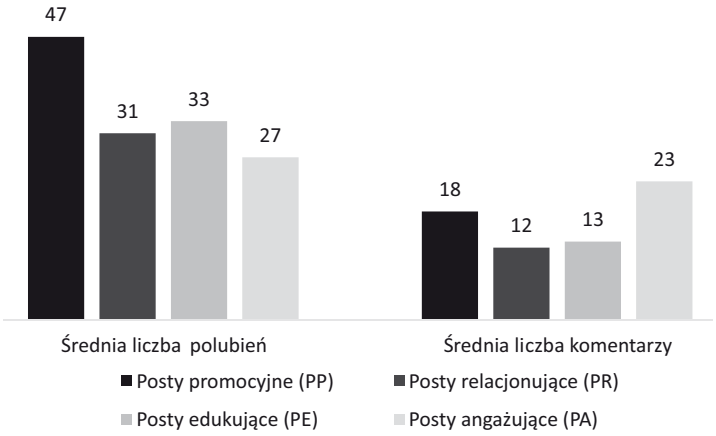

Wykres 4. Średnia liczba polubień i komentarzy przypadająca na jeden post w różnych grupach postów

Źródło: badania własne.

Jak wynika z informacji zaprezentowanych na wykresie 4, zaangażowanie internautów mierzone liczbą polubień i komentarzy było zróżnicowane w różnych grupach postów. Największą średnią polubień cechowały się posty promocyjne. Klienci chętnie wyrażali w ten sposób swoje pozytywne postrzeganie promowanych w postach ofert. Szczególnie wysokie wartości liczby polubień postów promocyjnych osiągały duże i znane marki biur podróży, co miało wpływ na średnią w tej grupie postów. Należy jednak zauważyć, że również inne grupy postów miały relatywnie wysoki poziom polubieni, co może świadczyć o dobrym ich postrzeganiu przez użytkowników. Odnosząc się natomiast do komentarzy, można zauważyć szczególnie wysoką wartość średniej w grupie postów, które przede wszystkim mają na celu angażowanie członków społeczności skupionej wokół marki.

Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzone badania pokazują, że posty stanowią istotne narzędzie komunikacji marketingowej biur podróży. Najpopularniejszym rodzajem postów były posty promocyjne, których zadaniem była promocja usług turystycznych oferowanych przez biura podróży. Innym często stosowanym rodzajem były posty, w których biura podróży zdawały relację z odbytej lub trwającej podróży. Z kolei niemal co piąty post miał charakter postu edukującego, dostarczając potencjalnym klientom cennych informacji, przydat-

nych w podróży do danego rejonu świata. Badane biura podróży w swej komunikacji z klientami stosowały również posty angażujące, które nie były związane z ofertą firmy, a ich zadaniem było utrzymywanie dialogu i relacji z użytkownikami Facebooka w celu budowy społeczności skupionej wokół marki. Badania pokazują, że skuteczność mierzona liczbą polubień i komentarzy zarówno dla postów edukacyjnych, jak i angażujących jest porównywalna z postami promocyjnymi badanych biur podróży. Mimo że postom promocyjnym towarzyszy większa liczba polubień, to posty angażujące wyróżniają się dużą liczbą komentarzy.

Przeprowadzone badania pokazują, że najczęściej publikowane posty promocyjne różniły się od siebie pod względem budowy i metody kierowania potencjalnych klientów do szczegółowej oferty. Większość postów stanowiły tradycyjne posty z zastosowanym tekstem i odnośnikami do ofert szczegółowych lub list ofert. W niektórych przypadkach nie stosowano linków do ofert, a zachęcano klientów do kontaktu telefonicznego, wypełnienia formularza elektronicznego lub wizyty w biurze podróży. Większość postów promocyjnych zawierała zdjęcia. Również częste było zamieszczanie filmów wśród zdjęć postu lub jako głównego elementu postu zamiast zdjęcia. Elementy graficzne w postach zamiast zdjęć i filmów występowały rzadziej. Badane biura podróży dbały o wysoką jakość zdjęć i filmów. W niektórych przypadkach stosowano również nowszy rodzaj postów, czyli tzw. rolki – ich konstrukcja opiera się na krótkim filmie, w który wbudowane są elementy interakcji: polubienia, komentarze i udostępnienia.

Wyniki badań wskazują na duży potencjał w komunikacji marketingowej biur podróży stosowania postów nie tylko promujących oferty, ale także takich, których zadaniem jest przekazywanie innych wartościowych z punktu widzenia społeczności treści. Może to prowadzić w oczach jej członków do większego urozmaicenia tematycznego postów oraz do zwiększenia atrakcyjności społeczności elektronicznej skupionej w portalu społecznościowym wokół marki. W konsekwencji może prowadzić do silniejszych więzi klientów z marką biura podróży i większej ich lojalności, dlatego wskazana jest intensyfikacja częstości publikowania tego rodzaju postów.

Literatura

Bagadiya, J. (2024). How to Create Facebook Posts Effectively with SocialPilot. Pobrano z: https://www.socialpilot.co/blog/how-to-create-effective-facebook-post (dostęp: 12.04.2024).

Bakalarska-Stankiewicz, J. (2020). Content marketing. Od strategii do efektów. E-book. Gliwice: Wydawnictwo Helion, s. 32.

Content Marketing Institute (2024). What is Content Marketing? Pobrano z: https://contentmarketinginstitute.com/what-is-content-marketing (dostęp: 26.04.2024).

Dias, P., Cavalheiro, R. (2022). The role of storytelling in the creation of brand love: the Pandora case. Journal of Brand Management, 29, s. 67-69. DOI: https://doi.org/10.1057/s41262-021-00254-6

Dolan, R., Conduit, J., Fahy, J., Goodman, S. (2016). Social media engagement behaviour: a uses and gratifications perspective. Journal of Strategic Marketing, 24 (3-4), s. 171-173.

Gutierrez-Cillan, J., Camarero-Izquierdo, C., San Jose-Cabezudo, R. (2017). How brand post content contributes to user's Facebook brand-page engagement. The experiential route of active participation. BRQ Business Research Quarterly, 20 (4), s. 262

Han, Y., Kim, H., Lan, T. (2022). The Impact of Multimedia Video Marketing on Consumer Psychology and Behavior. Mobile Information Systems, 2022, s. 1. DOI: https://doi.org/10.1155/2022/5778025

Kabadayi, S., Price, K. (2014). Consumer – brand engagement on Facebook: liking and commenting behaviours. Journal of Research in Interactive Marketing, 8 (3), s. 216. DOI: doi.org/10.1108/JRIM-12-2013-0081

Kang, J. (2018). Effective marketing outcomes of hotel Facebook pages: The role of active participation and satisfaction. Journal of Hospitality and Tourism Insights, 1 (2), s. 108. DOI: https://doi.org/10.1108/JHTI-10-2017-0003

Klepek, M., Starzyczna H. (2018). Marketing Communication Model for Social Networks. Journal of Business Economics and Management, 19 (3), s. 516. DOI: https://doi.org/10.3846/jbem.2018.6582

Kotler, Ph., Keller, K. (2012). Marketing. Poznań: Wydawnictwo REBIS, s. 587-588.

Liu, H., Huang, H., 2015, Tradeoff Between Push and Pull Strategy: The Moderating Role of Brand Awareness. W: H. Spotts (red.), Marketing, Technology and Customer Commitment in the New Economy. Developments in Marketing Science: Proceedings of the Academy of Marketing Science. Springer, s. 260-263.

Mangold, W., Faulds, D. (2009). Social media: The new hybrid element of the promotion mix. Journal of Business Horizons, 52 (4), s. 359.

Merriam-Webster (2024). Dictionary. Content analysis. Pobrano z: https://www.merriam-webster.com/dictionary/content%20analysis (dostęp: 15.03.2024).

Muntinga, D. G., Moorman, M., Smit, E. (2011). Introducing COBRAs Exploring motivations for brand-related social media use. International Journal of Advertising, 30 (1), s. 19-20.

Ratnaparkhe, T. (2023). Content Ideas for Travel Agents on Social Media in 2024. Predis.ai. Pobrano z: https://predis.ai/resources/content-ideas-for-travel-agents (dostęp: 14.04.2024).

Statler, J. (2024). How to Write a Facebook Post: 23 Tips to Master. Post Planner. Pobrano z: https://www.postplanner.com/7-no-brainer-tips-to-write-awesome-facebook-post (dostęp: 10.04.2024).

Świeczak, W. (2012). Content Marketing as an Important Element of Marketing Strategy of Scientific Institutions. Prace Instytutu Lotnictwa, 5 (226), s. 133.

Vinerean, S. (2017). Content Marketing Strategy. Definition, Objectives and Tactics. Expert Journal of Marketing, 5 (2), s. 92-98.

The role and differentiation of Facebook posts in the marketing communication of travel agencies

Abstract. The purpose of the article was to determine the role and importance of Facebook posts as a marketing communication tool for travel agencies. The article also aimed to determine the diversity of published posts in terms of subject matter and form of communication. The content analysis method was used in the study. Five distinct groups of posts were identified: promotional, reporting, engaging, educational, research. The results of the study indicate that posts promoting travel agency offers, as well as posts whose task is to engage consumers through content other than promotional ones, are of great importance and potential.

Keywords: travel agencies, marketing communication, social media, posts

DOI 10.22630/TIRR.2024.22.25

Monika Wojcieszak-Zbierska✉
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

Rola ogrodów społecznych w kształtowaniu relacji społecznych

Streszczenie. Jednym z ważnych tematów podejmowanych przez wielu naukowców, urbanistów, architektów, psychologów w sferze społecznej jest rola i znaczenie ogrodów społecznych w mieście. Współcześnie jednym z aspektów zainteresowania ogrodami społecznymi jest potrzeba kontaktu z przyrodą w wysoce cyfrowym i zurbanizowanym świecie. Powolna zmiana trendów konsumenckich, którą aktualnie można zaobserwować, jest związana ze wzrostem świadomości na temat zachodzących zmian klimatycznych i potrzebach wzmacniania więzi społecznych.
W artykule przedstawiono ideę funkcjonowania ogrodów społecznych na terenach miejskich jako miejsca, które służyć ma do nawiązywania relacji międzyludzkich i budowania więzi społecznych w lokalnej przestrzeni. Aby zrealizować postawiony cel, posłużono się metodą *desk research*. Ponadto skoncentrowano się na przedstawieniu wybranych *case study* ogrodów społecznych w Polsce na przykładzie miast Poznania i Wageningen w Holandii. Na podstawie przeprowadzonego studium literaturowego można stwierdzić, że idea zakładania i funkcjonowania ogrodów społecznych w Polsce będzie się rozwijać z uwagi na postępujące zmiany, m.in. demograficzne czy w zakresie świadomości ekologicznej.

Słowa kluczowe: ogród społeczny, zrównoważony rozwój, ekonomia społeczna, Polska, Holandia

Wstęp

Intensywne przemiany społeczne i gospodarcze w sposób znaczący wpływają na obraz miasta i wsi. Dynamiczny rozwój przemysłu i innych ważnych działów gospodarki, a także napływ ludności wiejskiej do ośrodków miejskich przyczyniają się do powstawania licznych zakłóceń w ich przestrzeni, m.in.: bezdomności, przeludnienia, pogorszenia warunków życia, zagrożenia epidemiami. Jak zauważamy w wielu raportach, np. Sobol (2019), Jarczewski i Kułaczkowska (2019), strefy podmiejskie zaczęły się w sposób niekontrolowany rozrastać. Spowodowało to wiele różnych problemów Po pierwsze niewydolne stały się szlaki komunikacyjne, a po drugie zauważono problemy związane z prawidłowym funkcjonowaniem gospodarki wodno-kanalizacyjnej (Szczepańska, 2011; Rajca i Kajzar, 2021). Rewolucja przemysłowa 4.0 wpływa zatem nie tylko na procesy gospodarcze, ale także na społeczne.

Monika Wojcieszak-Zbierska ORCID: 0000-0002-9962-2648
✉ monika.wojcieszak-zbierska@up.poznan.pl

W odpowiedzi na współczesne wyzwania coraz bardziej rośnie znaczenie zrównoważonego rozwoju, który umożliwia osiąganie celów z poszanowaniem trwałości ekosystemu, środowiska i równości społecznej (Janis-Chorosińska, 2019; Kłobukowska, 2022).

Współcześnie w dobie globalizującego się świata i idei zrównoważonego rozwoju poszukuje się takich rozwiązań, które mogą być realizowane zarówno w przestrzeni miejskiej, jak i wiejskiej (Wilkin, 2014; Mahalov i in., 2020; Zielińska, 2020; Wojcieszak-Zbierska i Wojcieszak-John, 2024). Interesującym przykładem takiego rozwiązania są ogrody społeczne. Ich znaczenie jest podkreślane zarówno przez liczne gremia architektów, urbanistów, socjologów, ekonomistów, jak i psychologów oraz pedagogów. Wynika to przede wszystkim z funkcji, jakie te ogrody pełnią. Po pierwsze stanowią ciekawą enklawę urbanistyczną, a po drugie są idealnym miejscem integracji społecznej i edukacji. Jak zauważyła słusznie Kłobukowska (2022, s. 41), ważnym zagadnieniem jest „zbadanie ogrodów społecznych na gruncie ekonomii i finansów", gdzie zaobserwowała ona istotną lukę teoriopoznawczą i empiryczną. Według niej w dobie globalizującego się świata ważne jest zaoferowanie mieszkańcom takiej przestrzeni, która zapewniałaby wypoczynek i kontakt z przyrodą. Ponadto wskazała także, iż ważnym aspektem jest zabezpieczenie środków finansowych w ramach budżetów danych miast po to, by móc zakładać tego typu obiekty.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie idei ogrodów społecznych w kontekście możliwości ich zakładania na obszarach miejskich oraz przedstawienie przykładów ogrodów społecznych w Poznaniu oraz Wageningen w Holandii. Aby zrealizować postawiony cel, wykorzystano metodę *desk reserach*. Przegląd literatury dotyczył wybranych publikacji naukowych na temat historii, roli i znaczenia ogrodów społecznych na świecie. Prace koncentrowały się na wykorzystaniu różnych metod i narzędzi ukazujących problematykę tematu. Wykorzystano także opracowania i raporty przygotowane m.in. przez europejskie instytucje zajmujące się problematyką ogrodów społecznych, m.in. komunikat UE *Inicjatywa na rzecz przedsiębiorczości społecznej – budowanie ekosystemu sprzyjającego przedsiębiorstwom społecznym w centrum społecznej gospodarki i społecznych innowacji* (Komisja Eropejska, 2011), The Social Business Initiative of the European Commission (2015), Analiza porównawcza wyników społeczno-gospodarczych gospodarki społecznej UE (2024). Dodatkowo pozyskano także informacje z polskich rządowych źródeł, m.in. agencji rządowych, podmiotów realizujących działania w zakresie wdrażania praktyk w obrębie działania ogrodów społecznych. Przedstawiono także *case study* w Polsce (miasto Poznań) i Holandii (miasto Wageningen) w zakresie społecznych ogrodów.

Idea i rola ogrodów społecznych

Zjawisko zakładania i funkcjonowania ogrodów społecznych w Polsce jest stosunkowo nowe i jeszcze mało znane. Poza granicami Polski idea powstawania ogrodów społecznych rozwija się od wielu lat i jest popularna (Jakubowski, 2013; Zielińska, 2020). W lite-raturze przedmiotu za prekursorów zakładania ogrodów uważa się anar-

chistyczno-rolny ruch o nazwie Diggers (ang. kopacze). Ruch ten powstał w XVII w. w odpowiedzi na panującą w Anglii sytuację, a głównym bodźcem było wydanie przez władcę decyzji o podporządkowaniu jemu wszystkich ziem uprawnych (Malinowska, 2018; Kłobukowska 2020).

Historia funkcjonowania ogrodów społecznych sięga XIX w., gdy w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii tworzono ogrody, których głównym zadaniem była produkcja żywności. Wówczas ogrody funkcjonowały pod nazwą Potato Patch Movement (ang. ruch ziemniaczanej grządki) do lat 40., gdy sytuacja gospodarcza uległa poprawie (Toxopeus i Polzin, 2021). W czasach wojennych ogrody nadal zakładano w celach wytwarzania pożywienia. Były nie tylko miejscem pracy, ale i odgrywały funkcje społeczne, ponieważ to tam spotykali się mieszkańcy i następował rodzaj wymiany myśli oraz integracji sąsiedzkiej. Powrót do ogrodów społecznych nastąpił w latach 70. Proces ten zapoczątkowała organizacja o nazwie Green Guerillas w Nowym Jorku. Jej celem była przede wszystkim poprawa wyglądu opustoszałych terenów, umacnianie kontaktów międzyludzkich, edukacja oraz przeciwdziałanie rosnącej agresji (Hartsfield i Henderson, 2009).

Jak zauważyła Kłobukowska (2022), w wielu krajach postkomunistycznych historia zakładania ogrodów była związana z tworzeniem ogrodów komunalnych, które aktualnie funkcjonują jako rodzinne ogrody działkowe (ROD). Rodzinne ogródki działkowe od samego początku pełniły rolę społeczną, ponieważ zaspokajały potrzeby socjalne oraz rekreacyjne mieszkańców miast. W okresie urbanizacji Polski, z roku na rok, zaczęło przybywać terenów przeznaczonych na ogródki działkowe. Kolejne lata spowodowały, że nastąpił rozwój funkcji ogrodów z uwagi m.in. na napływ coraz większej liczby ludności na tereny miejskie. To skłoniło wiele podmiotów do tego, aby zainteresować się tematyką dotyczącą ogrodów społecznych.

Współczesna koncepcja zrównoważonego rozwoju i zachowania równowagi pomiędzy poszczególnymi elementami ekosystemu środowiskowego spowodowały, iż moda na miejskie ogrodnictwo i poszukiwanie terenów do odpoczynku i relaksu nie maleje (Barthel i in., 2010; Block i in. 2012; Trojanowska, 2017; Lewenstein i Zielińska; 2019; Barszczewska-Woszczyk, 2020). Ludzie mieszkający w świecie wysoce zurbanizowanej i cyfrowej rzeczywistości potrzebują wytchnienia i poszukają enklaw, które pozwolą im zregenerować siły, dlatego upatruje się taką szansę w ogrodach społecznych (Barszczewska-Woszczyk, 2020). Ogrody społeczne to miejska inicjatywa, która staje się coraz bardziej popularna. Mogą funkcjonować w przestrzeniach danego osiedla lub w zamkniętych obiektach (placówki oświatowe czy szpitale), (Dudkiewicz i in., 2014; Kalina-Gagnelid i in., 2016). Można w nich sadzić kwiaty, warzywa, zioła, a także drzewka i krzewy owocowe. Analizując liczne definicje w zakresie ogrodu społecznego, można zauważyć, iż jest to w głównej mierze „fragment przestrzeni miejskiej wspólnie tworzonej przez grupę mieszkańców, służącej uprawie warzyw i kwiatów, spotkaniom i integracji, działaniom edukacyjnym i wydarzeniom kulturalnym" (Latkowska, 2012). Z kolei Malinowska (2016, s. 56) wskazała, iż „ogród społeczny oznacza ogólnodostępne miejsce umożliwiające aktywne bądź bierne spędzanie czasu w oto-

czeniu zieleni. Punktem wyjściowym procesu zakładania tego typu ogrodu jest przeważnie miejski nieużytek terenu, mało zintegrowana i/bądź mało aktywna społeczność lokalna oraz inicjator/inicjatorzy procesu rewitalizacji tej przestrzeni. Podczas cyklicznych spotkań wszystkich zainteresowanych porządkowany jest teren, tworzona jest infrastruktura ogrodu". Inną definicję zaprezentowały Szczepańska i Staszewska (2016, s. 35). Według nich „ogród społeczny to obszar zazwyczaj na terenie miasta, który znajduje się we wspólnej przestrzeni publicznej, stworzony i prowadzony przez mieszkańców połączonych więzią wynikającą z poczucia przynależności do jednego miejsca lub jednej idei". Ferris, Norman i Sempik (2001) w swoich badaniach podkreślili, że „to, co odróżnia ogród społecznościowy od ogrodu prywatnego, to fakt, że jest on w pewnym sensie ogrodem publicznym pod względem własności, dostępu i stopnia kontroli demokratycznej". Analizując raport *Ogrody społeczne – Bank dobrych praktyk* (2019) można wskazać, iż różnorodność form ogrodnictwa miejskiego pokazuje, że jest to temat bardzo ważny i interesujący z punktu widzenia społecznego. W literaturze przedmiotu spotkać można wiele różnych podziałów ogrodów ze względu na pełnione przez nie funkcje (tab. 1).

Tabela 1. Rodzaje ogrodów ze względu na pełnione funkcje

Typ ogrodu (funkcja)	**Produkcyjne (ang. *urban farming*)**
Uprawna	ogród warzywny, owocowy, zielny
	sad
	pasieka
	inne formy hodowlane – zależnie od ogrodu (np. nieduże zwierzęta, ryby, ptaki)
Nieuprawna	miejsce spotkań z towarzyszącym ogrodem kwietnym, placem zabaw lub innymi strefami rekreacyjnymi, które służą społeczności
	ogród deszczowy, retencyjny, ekologiczny (recyklingowy) – założenie mające na celu poprawę lokalnych warunków środowiskowych za pomocą formy ogrodniczej
	ogród tematyczny – sensoryczny, terapeutyczny, edukacyjny, gatunkowy (np. różany), kulturowy (np. japoński) służący użytkowemu wykorzystaniu przez określoną grupę zainteresowanych osób
Pedagogiczna (edukacyjna)	ogrody połączone z warsztatami, nauką, terapią, np. przy instytucjach publicznych (np. szkoły, przedszkola, biblioteki, instytucje opieki społecznej, szpitale, urzędy, DPS)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Adamczyk-Arns, Grotowska i Ruman (2019).

Na świecie istnieje wiele modeli ogrodów społecznych, a elementem je łączącym jest tworzenie wspólnoty, integracja i otwartość osób je kształtujących i w nich pracujących. Już na etapie projektowania, a potem tworzenia i funkcjonowania (rys. 1) możemy wyróżnić trzy komponenty ogrodu. Pierwszym i bardzo ważnym jest komponent ziemia. To dzięki niej możliwe jest stworzenia odpowiedniego miejsca, które będzie wyko-

rzystywane do konkretnego celu. Drugim komponentem są działania, a więc wszystkie czynności, które wykonywane będą w obrębie ogrodu. Wspólna praca przy ogrodzeniu, sadzeniu, podlewaniu czy pielęgnacji roślin zbliża ludzi i integruje społeczność. Trzecim jest czynnik ludzki, który będzie wpływał i oddziaływał na funkcjonowanie danej enklawy. Wszystkie te elementy są oparte na współpracy i na jej podstawie tworzą się między uczestnikami relacje oraz następuje integracja. Istotnym aspektem jest również edukacja, która może być bardzo wartościowym i kluczowym atutem. Ogrody społeczne mogą odgrywać rolę edukacyjną, szczególnie dla dzieci i młodzieży. Uczestnictwo w zajęciach ogrodniczych daje szansę na naukę o roślinach i przyrodzie. To z kolei może rozbudzić wśród dzieci i młodzieży pewną ciekawość przyrodniczą i budować świadomość ekologiczną u najmłodszych.

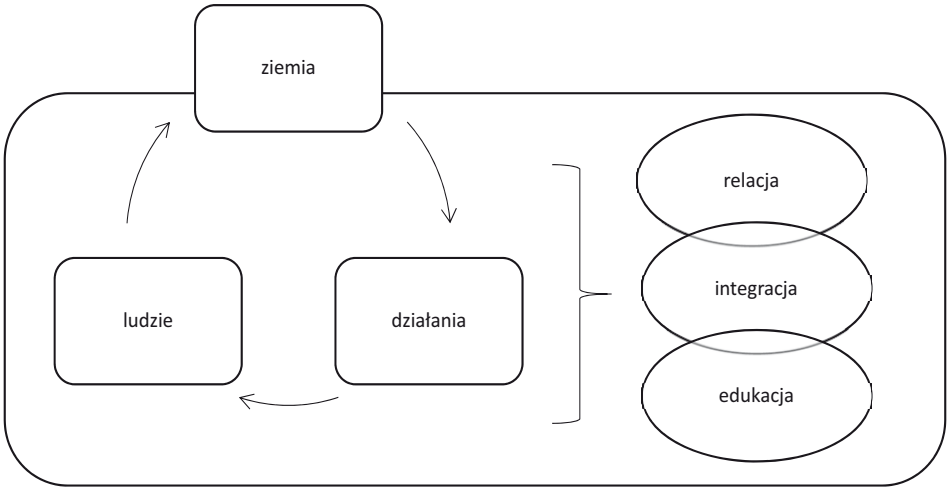

Rysunek 1. Komponenty ogrodu społecznego

Źródło: opracowanie własne.

Poprzez praktykę ogrodniczą następuje integracja lokalnej społeczności przy wspólnej pracy i spędzaniu czasu wolnego bliżej natury. Ogrody społeczne są wartościowym elementem miejskiej przestrzeni, ponieważ służą celom społecznym, edukacyjnym, ekologicznym, kulturalnym i rekreacji – są organizowane rozmaite pikniki, warsztaty, koncerty, spotkania integracyjne.

Jednym z powszechnych działań w ramach funkcjonowania ogrodów społecznych są zajęcia ogrodnicze. Tego rodzaju działalność jest praktykowana w wielu krajach europejskich, m.in. w Wielkiej Brytanii, Niemczech, Holandii czy Austrii. W Szwecji niektóre ogrody społeczne są połączone z uniwersytetami. W Polsce idea zakładania ogrodów społecznych dopiero zaczyna funkcjonować i może stanowić ważny oraz unikatowy element w sferze budowania społecznej integracji i współpracy międzyludzkiej (Krajowy Pan Odbudowy i Zwiększania Odporności).

Case study

Polska

Grunwaldzki Ogród Społeczny (rys. 2) to inicjatywa, która powstała w centrum Poznania w 2017 r. Inicjatywa powstała oddolnie, dzięki zaangażowaniu wielu mieszkańców. Poza klasyczną rolą ogrodu społecznego miejsce to zostało wpisane jako obiekt spotkań dzieci, młodzieży i seniorów (fot. 1).

W ramach funkcjonowania ogrodu społecznego przeprowadzono wiele różnych imprez, m.in. spotkanie z kulturą nepalską, kino w ogrodzie, halloween dla dzieci, noc świętojańską, warsztat dendrologiczny, konkursy plastyczne, spotkanie z ornitologiem, „Herbaciane spotkanie w ogrodzie", akcje „Sadzimy sadzonki", festyny rodzinne, warsztat „Tajemnicze życie pszczółek murarek" i wiele innych inicjatyw.

Rysunek 2. Logo ogrodu społecznego w Poznaniu

Fotografia 1. Ogród społeczny w Poznaniu

Źródło: Grunwaldzki ogród społeczny: Pobrano z: https://www.facebook.com/photo/?fbid=391686620167227&set=pcb.391686796833876 (dostęp: 9.10.2024).

Miejskie ogrody charakteryzują się dosyć małym metrażem. Z tego powodu należy zadbać o maksymalne wykorzystanie każdego wolnego skrawka ziemi i zaplanować takie rozwiązania, które optycznie powiększą przestrzeń. W poznańskim ogrodzie wydzielono dwie części. Pierwsza to specjalne miejsce, w którym można sadzić kwiaty i zioła. W dru-

giej części uprawia się warzywa. Uzupełnieniem aranżacji ogrodu są ule, budki lęgowe czy karmniki dla ptaków, które pozwalają mieszkańcom Poznania podglądać życie zwierząt. Jest również także specjalnie wydzielone miejsce do odpoczynku, gdzie można spokojnie odpocząć, poczytać książkę lub przyglądać się otaczającej przyrodzie. Stanowi to swojego rodzaju terapię, która korzystnie wpływa na kondycję zdrowia psychicznego. Ogród wymaga również odpowiedniej pielęgnacji – nie używa się chemicznych środków ochrony roślin i sztucznych nawozów, a zastępuje się je środkami naturalnymi. Do podstawowych zabiegów pielęgnacyjnych należą: podlewanie, nawożenie i przycinanie roślin (wykonują je społecznicy i osoby zaangażowane w prawidłowe funkcjonowanie ogrodu).

Innym interesującym ogrodem społecznym zlokalizowanym w Poznaniu jest obiekt zlokalizowany na osiedlu Czecha. Projekt ogrodu (fot. 2) jest wynikiem zrealizowanego konkursu „Inspiracje w przestrzeni", organizowanego przez miesięcznik *Zieleń Miejska*. Zadaniem uczestników było stworzenie koncepcji ogrodu społecznego.

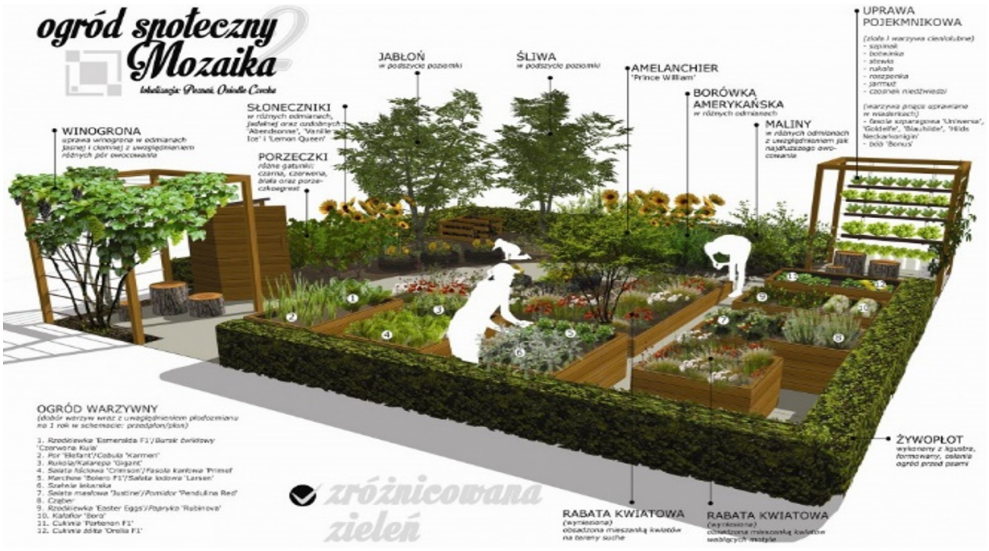

Fotografia 2. Projekt ogrodu społecznego Mozaika na osiedlu Czecha w Poznaniu

Źródło: Projekt ogrodu społecznego n osiedlu Czecha w Poznaniu. Pobrano z: https://osiedlemlodych.pl/stworzmy-ogrod-spoleczny-na-os-czecha/ (dostęp: 10.10.2024).

Ogród powstał w 2017 r. (fot. 3). Jest on miejscem, w którym mieszkańcy osiedla mogą odpocząć, ale też uprawiać zioła, owoce i warzywa. Dzięki licznym sponsorom zostały zapewnione niezbędne narzędzia, nasiona i rośliny.

Zrealizowano także różne wydarzenia, m.in.: wspólne grillowanie, którego celem była integracja mieszkańców, wydarzenie „Farba i pędzel" (fot. 4), podczas którego malowano poszczególne elementy ogrodu, a także cykliczne spotkania łączące grupy w różnym przedziale wiekowym.

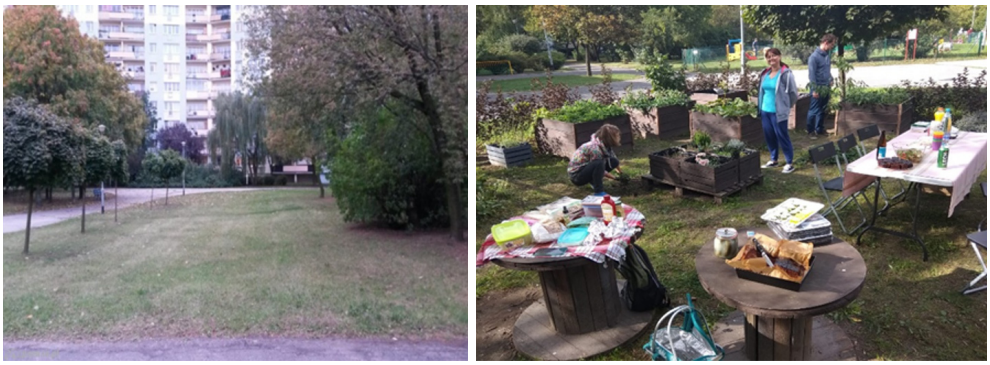

Fotografia 3. Lokalizacja ogrodu (z lewej: plac, na którym powstał ogród, z prawej: wykonanie)

Źródło: epoznan.pl (2017).

Fotografia 4. Społeczne malowanie ogrodu

Źródło: Ogród społeczny na osiedlu Czecha w Poznaniu. Pobrano z: https://www.facebook.com/photo/?fbid=479378732425780&set=a.455343683291948&locale=pl_PL (dostęp: 10.10.2024).

Udział w pielęgnacji ogrodu kształtuje u członków lokalnej społeczności postawę proaktywną. Ponadto, co ważne, uczy współpracy dla osiągnięcia wspólnego celu, buduje odpowiedzialność społeczną za okolicę, silnie wiąże z miejscem zamieszkania oraz daje poczucie bycia potrzebnym. Dzięki funkcjonowania ogrodu mieszkańcy stają się bardziej zainteresowani swoim otoczeniem i zaangażowani w sprawy wspólnoty, co niewątpliwie jest istotnym elementem, by budować relacje i integrację sąsiedzką.

Holandia

W Holandii rozwój idei społecznych w zakresie zakładania ogrodów jest koncepcją rozwijaną od dawna. Na obszarze Holandii jest blisko 600 tego typu obiektów, ponieważ stanowią one ciekawą enklawę, a ich funkcjonowanie różni się od tego, które funkcjonuje w Polsce. W Holandii ogród społeczny, inaczej nazywany społecznościowym, to miejsce, w którym mieszkańcy mogą uprawiać warzywa, owoce, kwiaty. W niektórych ogrodach społecznościowych lokalni mieszkańcy mają mały ogródek warzywny, na przykład w drewnianym pojemniku. W takim przypadku to właściciel odpowiedzialny jest za swój własny kawałek ogrodu. W innych ogrodach za wszystko, co rośnie, odpowiada każdy (Hassin in., 2019). Przykładem ciekawego miejsca i ogrodu społecznego jest obiekt zlokalizowany w mieście Wageningen w Holandii pn. Stadsboerderij Wageningen (fot. 5).

Fotografia 5. Ogród społeczny w Wageningen

Źródło: fot. M. Wojcieszak-Zbierska; zbieranie materiałów w ramach realizacji projektu NCN – Miniatura 7 pt. „Badania pilotażowe w zakresie opracowania i przetestowania narzędzia badawczego do analizy uwarunkowań funkcjonowania gospodarstw opiekuńczych".

Historia tego miejsca rozpoczęła się w 1985 r. Wówczas pełniło ono funkcję minizoo i należało do zasobów uniwersyteckich. Dalsze zmiany spowodowały, że w 2010 r., po tym jak uniwersytet wypowiedział umowę dzierżawy ówczesnemu wydzierżawiającemu, Fundacja Mieszkaniowa w Wageningen zakupiła budynek, wyremontowała go i udostępniła miastu to miejsce jako miejskie gospodarstwo rolne. Z uwagi na dalszy rozwój miejsce to stało się kompleksowym obiektem społecznym, który promuje ideę kontaktu dzieci, młodzieży i osób starszych z przyrodą i zwierzętami. Ważne znaczenie ma także zlokalizowany ogród społeczny umiejsco-

wiony w tym miejskim gospodarstwie. Jest to bardzo interesująca koncepcja, ponieważ łączy dwa elementy społeczne. Po pierwsze jest to gospodarstwo opiekuńcze, w którym mieszkają zwierzęta, a po drugie to ogród, w którym lokalni mieszkańcy mogą uprawiać warzywa, kwiaty, owoce i zioła. Na terenie gospodarstwa miejskiego znajduje się również ogród do ćwiczeń dla osób starszych, a także plac zabaw dla dzieci. Co miesiąc w każdą pierwszą niedzielę w określonych godzinach w ramach zajęć są organizowane dla dzieci różne aktywności. Obejmują one rzemiosło i naukę o zwierzętach oraz roślinach. W wielu praktycznych sprawach Stadsboerderij Wageningen współpracuje także z gospodarstwem rolnym de Proosdij w Ede, np. w zakresie przestrzegania przepisów ustawowych i wykonawczych, zakupu zwierząt i materiałów oraz wymiany wiedzy i umiejętności na temat opieki nad zwierzętami czy uprawy roślin (https://stadsboerderijwageningen.nl/historie/, dostęp 1.10.2024). Stadsboerderij Wageningen to wizytówka miasta Wageningen, ponieważ pokazuje, iż we współczesnym, silnie zurbanizowanym i cyfrowym świecie można znaleźć enklawę do odpoczynku oraz integracji i nawiązywania relacji.

Podsumowanie

Ogrody społeczne mają nie tylko wpływ na wygląd przestrzeni miast, ale ich znaczenie społeczne, ekologiczne oraz krajobrazowe stanowi ważny aspekt w funkcjonowaniu miejskiej rzeczywistości. Ich zakładanie wpisuje się w ideę zrównoważonych celów, które bardzo mocno są uwypuklone w wielu dokumentach europejskich [np. European Commission (2021); EEA (2020)]. Tworzone swoiste enklawy dla lokalnych wspólnot stają się zielonymi płucami metropolii oraz miast. Wielu autorów podkreśla (Ferris i in., 2001, Draper i Freedman, 2010; Guitart i in., 2012; Ribeiro i in., 2023), iż tego typu obiekty odnoszą się do otwartych przestrzeni, którymi zarządzają członkowie lokalnej społeczności, zmobilizowani do organizowania działań i czynności o charakterze zbiorowym, w których uprawia się m.in. żywność, zioła lub kwiaty.

Na podstawie dokonanego przeglądu literatury można stwierdzić, iż ogrody społeczne mogą służyć jako skuteczne narzędzie do budowania kapitału społecznego w lokalnej miejskiej przestrzeni. Ponadto stanowić mogą podstawę do nawiązania relacji międzyludzkich i prowadzą do silniejszego ogólnego poczucia wspólnoty, co potwierdzają liczne badania przeprowadzone przez gremia naukowców (D'Abundo i Carden, 2008; Macias, 2008; Roubanis i Landis, 2007). Współcześnie rośnie zainteresowanie tematyką dotyczącą zakładania tego typu obiektów, w tym również w Polsce. Coraz częściej w publikacjach naukowych, branżowych raportach zostaje poruszona problematyka dotycząca kształtowania miejskiego wizerunku jako przestrzeni, która ma zapewniać komfort odpoczynku i relaksu miejskiej społeczności.

Z uwagi na to, iż głównymi inicjatorami powstawania ogrodów społecznych są mieszkańcy, należy tego typu inicjatywy popierać i promować. Dobrze wykorzystany potencjał terenów miejskich przyczyni się do poprawy warunków estetycznych, a co za tym idzie – podniesienia atrakcyjności i wartości danego miejsca.

Literatura

Adamczyk-Arns, G., Grotowska, E., Ruman, H. (2019). Ogrody społeczne. Bank dobrych praktyk. Raport. Wrocław: Wrocławska Rewitalizacja Sp. z o.o. Pobrano z: https://www.funduszeeuropejskie.gov.pl/media/95443/9_wr_ogrodyspolecznee-book-1.pdf (dostęp: 13.08.2022).

Barszczewska-Woszczyk, A. (2020). Ogrody społecznościowe na obszarach rewitalizacji jako partycypacyjna forma interwencji w sferze środowiskowej. Problemy Rozwoju Miast, 68 (1), s. 101-108. DOI: http://doi.org/10.51733/udi.2020.68.09

Barthel, S., Folke, C., Colding, J. (2010). Social-ecological memory in urban gardens – Retaining the capacity for management of ecosystem services. Global Environmental Change, 20 (2), s. 255-265.

Block, K., Gibbs, L., Staiger, P. K., Gold, L., Johnson, B., Macfarlane, S., Long, S., Townsend, M. (2012). Growing Community: the Impact of the Stephanie Alexander Kitchen Garden Program on the Social and Learning Environment in Primary Schools. Health Education & Behavior, 39 (4), s. 419-432.

D'Abundo, M. L., Carden, A. M. (2008). "Growing wellness": the possibility of promoting collective wellness through community garden education programs. Journal of the Community Development Society, 39, s. 83-94.

Dudkiewicz, M., Marcinek, B., Tkaczyk, A. (2014). Idea ogrodu sensorycznego w koncepcji zagospodarowania atrium przy szpitalu klinicznym nr 4 w Lublinie. Architectura, 13 (3), s. 71-77.

Draper, C., Freedman, D. (2010). Review and a analysis of the benefits, purposes and motivations associated with community gardening in the United States. Journal of Community Practice, 18 (4), s. 458-492. DOI: https://doi.org/10.1080/10705422.2010.519682

EEA (2020). Healthy environment, healthy lives: how the environment influences health and well being in Europe. EEA Report No 21/2019, European Environment Agency.

epoznan.pl (2017). Na osiedlu Czecha powstanie ogród społeczny dla mieszkańców. Pobrano z: https://epoznan.pl/news-news-74851-na_osiedlu_czecha_powstanie_ogrod_spoleczny_dla_mieszkancow (dostęp: 10.10.2024).

European Commission. The Social Business Initiative of the European Commission. Pobrano z: https://ec.europa.eu/docsroom/documents/14583/attachments/3/translations (dostęp: 04.10.2024).

European Commission (2021). Green City Accord: a European Commission initiative to make cities greener, cleaner and healthier. Pobrano z: https://environment.ec.europa.eu/topics/urban-environment/green-city-accord_en (dostęp: 06.10.2024).

European Commission (2024). Benchmarking the socio-economic performance of the EU social economy. Improving the socio-economic knowledge of the proximity and social economy ecosystem. Pobrano z: https://data.europa.eu/doi/10.2826/880860 (dostęp: 25.10.2024).

Ferris, J., Norman, C., Sempik, J. (2001). People, land and sustainability: dimension of sustainable development. Social Policy & Administration, 35, s. 559-568.

Guitart, D., Pickering, C., Byrne, J. (2012). Past results and future directions in urban community gardens research. Urban Forestry & Urban Greening, 11, s. 364-373.

Grunwaldzki ogród społeczny. Pobrano z: https://www.facebook.com/photo/?fbid=391686620167227&set=pcb.391686796833876 (dostęp: 09.10.2024).

Henderson, B. R., Hartsfield, K. (2009). Is getting into the community garden business a good way to engage citizens in local government. National Civic Review, 98, s. 12-17.

Jakubowski, K. (2013). Niekonwencjonalne formy współpracy międzysektorowej w kształtowaniu zieleni miejskiej na przykładzie Londynu. W: T. Bergier, J. Kronenberg (red.). Przyroda w mieście – rozwiązania. Zrównoważony rozwój – zastosowania (4), Kraków: Fundacja Sendzimira, s. 86-98.

Janis-Chorosińska, A. (2019), Możliwości rolnictwa miejskiego. Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych, 1, s. 19-37. DOI: http://dx.doi.org/10.15576/PDGR/2019.1.19

Jarczewski, W., Kułaczkowska, A. (2019). Rewitalizacja. Raport o stanie polskich miast. Obserwatorium Polityki Miejskiej, Kraków: IRMiR.

Kalina-Gagnelid, A., Kosiacka-Beck, E., Myszka-Stąpór, I., Skibińska, M. (2016). Ogrody hortiterapeutyczne dla osób dorosłych z autyzmem – zasady projektowania. Annales Horticulturae, 26 (2), s. 13-25.

Kłobukowska, J. (2020). Narzędzia gospodarki współdzielenia w kreowaniu innowacyj-ności miast. W: L. Czaplewski, D. Jurewicz, A. Szóstek (red.). Innowacyjny samorząd. Rola samorządu w kreowaniu innowacyjności regionalnej. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Kłobukowska, J. (2022). Finansowanie i zakres działalności ogrodów społecznych w Polsce. Nauki Ekonomiczne, 35, 2022, s. 41-53, DOI: https://doi.org/10.19251/ne/2022.35(3)

Komisja Europejska (2011). Komunikat UE. Inicjatywa na rzecz przedsiębiorczości społecznej. Budowanie ekosystemu sprzyjającego przedsiębiorstwom społecznym w centrum społecznej gospodarki i społecznych innowacji. Pobrano z: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0682 (dostęp: 30.09.2024).

Latkowska, M. J. (2012). Community Gardens, czyli ogrody sąsiedzkie – nowe formy zieleni w przestrzeni miejskiej. Architektura. Czasopismo techniczne, 6-A.

Lewenstein, B., Zielińska, E. (2019). Poszerzanie granic sektora pozarządowego. W stronę patainstytucji, działań hybrydowych i sieci społecznych. W: W. Misztal, A. Kościański (red.). Falująca obywatelskość. Stare wzory, nowe tendencje. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN, s. 143-180.

Macias, T. (2008). Working toward a just, equitable, and local food system: The social impact of community-based agriculture. Social Science Quarterly, 89, s. 1086-1101.

Mahalov, A., Muenich, R., Grebitus, C., Chenarides, L. (2020). Consumers 'Perception of Urban Farming – An Exploratory Study, Front. Sustain. Food System. DOI: https://doi.org/10.3389/fsufs.2020.00079

Malinowska, A. (2016). Ogrody społeczne w odpowiedzi na współczesne problemy miast. W:Tereny zieleni w mieście i ich uwarunkowania. Katowice: Wydawnictwo P.U.H.T.P. EKO-CHART Lech Marek.

Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. Krajowy Plan Odbudowy i Zwiększania Odporności. Pobrano z: https://www.gov.pl/web/rodzina/krajowy-plan-odbudowy-i-zwiekszania-odpornosci (dostęp: 09.10.2024).

Ogród społeczny na osiedlu Czecha w Poznaniu. Pobrano z: https://www.facebook.com/photo/?fbid=479378732425780&set=a.455343683291948&locale=pl_PL (dostęp: 10.10.2024).

Projekt ogrodu społecznego na osiedlu Czecha w Poznaniu. Pobrano z: https://osiedlemlodych.pl/stworzmy-ogrod-spoleczny-na-os-czecha/ (dostęp: 10.10.2024).

Rajca, J. P., Kajzar, K. (2021). Rola ogrodów społecznych w życiu mieszkańców Krakowa w kontekście suwerenności żywnościowej i integracji społecznej. Acta Scentarum Polnorum Formatio Circumiectus, 20 (3/4), s. 19-28.

Ribeiro, A., Madureira, L., Carvalho, R. (2023). Evidence on how urban gardens help citizens and cities to enhance sustainable development. Review and bibliometric analysis. Landscape and Urban Planning, 236, 104766. DOI: https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2023.104766

Roubanis, J. L., Landis, W. (2007). Community gardening project: Meredith College students explore sustainability, organics. Journal of Family and Consumer Sciences, 99, s. 55-56.

Sobol, A. (2019). Raport roboczy grupy eksperckiej Kongresu Polityki Miejskiej ds. środowiska i adaptacji do zmian klimatu. Obserwatorium Polityki Miejskiej. Kraków: IRMiR.

Stadsboerderij Wageningen. Historie. Pobrano z: https://stadsboerderijwageningen.nl/historie/ (dostęp: 01.10.2024).

Szczepańska, M. (2011). Miasto-ogród jako przestrzeń zamieszkania, pracy i rekreacji – dawniej i dziś. Studia Periegetica. Zeszyty Naukowe Wielkopolskiej Wyższej Szkoły Turystyki i Zarządzania w Poznaniu, 6, s. 77-89.

Szczepańska, M., Staszewska, S. (2016). Znaczenie ogrodnictwa miejskiego w procesie rewitalizacji. Problemy Rozwoju Miast, 13 (3), s. 33-43.

Toxopeus, H., Polzin, F. (2021). Reviewing financing barriers and strategies for urban nature-based solutions. Journal of Environmental Management, 289. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.112371

Trojanowska, M. (2017). Tereny zieleni w mieście dostępnym. Parki i ogrody terapeutyczne. Studia KPZK, 176, s. 211-230. DOI: https://doi.org/10.24425/118575

Wilkin, J. (2014). Ziemia rolnicza – dobro wielofunkcyjne. Wieś i Rolnictwo, 1 (162), s. 113-121.

Wojcieszak-Zbierska, M. M., Wojcieszak-John, A. (2024). Legal and Economic Conditions for Running a Care Farm: A Polish Case Study. Agriculture, 14 (10), 1732. DOI: https://doi.org/10.3390/agriculture14101732

Zielińska, E. (2020). Hackerspace'y, ogrody społeczne, niezależne centra kultury. Samoorganizacja w przestrzeni miejskiej w Polsce w XXI w.. W: B. Lewenstein, A. Gójska, E. Zielińska (red.). Aktywizmy miejskie, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 181-213.

The role of community gardens in shaping social relations

Abstract. One of the important topics addressed by many scientists, urban planners, architects, psychologists in the social sphere is the role and importance of community gardens in the city. Nowadays, one aspect of interest in community gardens is the need for contact with nature in a highly digital and urbanised world. The slow change in consumer trends that can currently be observed is linked to an increased awareness of the climate change taking place and the need to strengthen social ties.

This paper presents the idea of community gardens in urban areas. In order to achieve this objective, desk research was used. In addition, it focuses on presenting selected case studies of community gardens in Poland of city Poznan and in the city of Wageningen in the Netherlands. On the basis of the conducted literature study, it can be concluded that the idea of establishing and functioning of community gardens in Poland will continue to develop due to progressive changes, e.g. demographic changes or a slow change in environmental awareness.

Keywords: community garden, sustainable development, social economy, Poland, the Netherlands

DOI 10.22630/TIRR.2024.22.26

Jan Zawadka✉, Piotr Gabryjończyk, Natalia Klata
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Determinants of physical recreation among Generation Z people

Abstract. The aim of the study was to characterize the determinants of physical recreation undertaken by people from Generation Z. The research was conducted in 2024. The research sample consisted of 109 respondents. The study used a survey technique. The link to the questionnaire was posted on Facebook. The most frequently indicated source of inspiration for undertaking physical activity for the respondents were social media, as well as friends. The most frequently mentioned motives for practicing physical recreation included improving physical fitness, maintaining fitness and improving figure. The most frequently undertaken forms were walking, cycling and strength training. The respondents most often exercised in their own home, apartment or dormitory. The factor hindering more frequent physical activity was mainly lack of strength and fatigue, as well as insufficient free time.

Keywords: physical recreation, physical activity, determinants, generation Z

Introduction

Physical recreation, considered by many researchers to be the most important type of recreation, brings many benefits not only to the individual but also to the entire society. Practiced individually or in a group, it has a positive effect on physical health, including strengthening muscles and increasing the body's efficiency, but also affects mental health by reducing stress and improving mood. Nowadays, good health and physical activity are treated as a condition for basic professional and social competences, as well as a means to achieve a better quality of life (Skalski et al., 2022; Di Renzo et al., 2020; Biernat, 2014).

It is therefore reasonable to say that physical activity is one of the basic aspects of a healthy lifestyle and has a significant impact on health (Ogłoziński and Parzonko, 2023; Baj-Korpak et al., 2022). The human body was created to move, which is why it requires regular physical activity to function optimally (Czarnecki et al., 2022; Leger et al., 2012). Physical activity is also essential for proper human development, especially when modern society is exposed to a sedentary lifestyle or various threats resulting from lifestyle diseases (Marelli et al., 2021).

Jan Zawadka ORCID: 0000-0003-1979-0607; Piotr Gabryjończyk ORCID: 0000-0002-8815-9723
✉ jan_zawadka@sggw.edu.pl

In today's world, where technology plays an important role in the life of every person, especially among Generation Z, and all digital devices are available everywhere, physical activity falls into the background. This means that people spend less and less time on physical exercise, which results in a sedentary lifestyle and the emergence of various lifestyle diseases. Stępień et al. (2019) also point out that global organizations such as WHO (World Health Organization), FIMS (Federation Internationale de Medecine Sportive), CDDS (Committee for the Development of Sport), concerned about the growing hypokinesia, have called on countries to promote health-promoting physical activity as a fundamental goal of a modern public health strategy.

Thus, the authors attempted to identify the determinants of physical recreation undertaken by people from Generation Z, taking into account their gender and place of residence. Diagnosis of the sources of inspiration, motives and difficulties in undertaking physical recreation may allow a better understanding of the changing needs of this generation, help to adjust the recreational offer and more effectively promote a healthy lifestyle among representatives of Generation Z.

Physical recreation in Generation Z

The term "recreation" comes from the Latin "recreo", meaning "to renew, to nourish" (Posłuszny and Lapina, 2011). This concept has been defined and cited many times in the works of many authors (e.g. Gosik, 2015; Winiarski, 2011; Wolańska, 1997), therefore it is worth emphasizing some of its key elements, without which it is difficult to talk about the existence of recreation, namely (Posłuszny and Lapina, 2011):

- voluntariness (action without external coercion, in accordance with one's own choices),
- lack of economic motivation (action that does not intentionally lead to material benefits),
- satisfaction (an activity that brings pleasure; however, it is worth mentioning here that in some situations recreation may cause frustration or lead to psychophysical discomfort resulting from failures in acquiring new skills or health problems caused by the activity undertaken; Hurd, Anderson and Mainieri, 2023),
- activity (purposeful and conscious undertaking of specific actions),
- fun and entertainment (acting not for the competition, but for positive emotions and experiences).

A type of recreation is physical recreation, which is a type of physical activity of a person, which is also entertainment. It has numerous advantages, including increasing activity in free time, developing interests, enriching personality, relieving states of nervous tension, and serving to rebuild physical and mental strength of a person (Pięta, 2014).

Recreation is available to everyone, regardless of any characteristics or social position of the individual. It is worth noting, however, that the key criterion for dividing recreation participants is age, understood as a stage of the human life cycle, which is automatically associated with specific needs – in this approach, the following periods can be distinguished (Orfin, 2011):

- childhood and early youth,
- young age,
- mature age,
- older age.

Generation Z members, as young people, undoubtedly belong to the second stage. Theoretically, this age favors extreme forms of activity, associated with great effort and commitment, while at the same time being resistant to fatigue. At this stage, young people should prefer physical activity, often combined with risk and high physical and mental demands, thanks to which they learn to control their emotions and reactions to the environment (Orfin, 2011).

Generation Z, people born between 1995 and 2010, are considered the first to grow up in an environment dominated by digital devices. For this generation, the Internet, and especially social media, has become a natural environment for functioning, a catalyst for which was the widespread use of smartphones. This factor was crucial for shaping the preferences of this group, on the one hand predisposing its representatives to move around in the virtual world, and on the other hand often limiting their interactions with reality (Nadobnik and Eider, 2015). This impact has of course not spared the issue of physical recreation, as the time spent on the Internet, and especially social media, results in a decrease in the amount of free time that can be spent on other activities. Despite this, in recent years, some positive phenomena related to physical activity have been observed among Generation Z representatives. One of them was the significant increase in interest in walking since the pandemic, not only as a form of activity itself, but also in terms of its intensity (Sportkonsulting, 2022). Unfortunately, they do not balance other, increasingly popular ways of spending free time in this generation, such as playing computer games (Stefaniak, 2023) or the so-called "bed rotting" (Hui, 2024), which directly or indirectly encourage limiting physical activity. It is worth emphasizing that technology can also be used to directly support physical activity, and in a way that effectively affects representatives of Generation Z – an example of this are mobile devices with applications for monitoring physical activity, the so-called WAT (Wearable Activity Trackers), especially those that are connected to social media, which allows interaction with peers and public sharing of one's achievements (Łopuszańska-Dawid, 2020).

Previous studies on the physical activity of Generation Z representatives (not only at the level of higher education) have shown that, for example, in the case of Filipino students, as many as 40% were not interested in participating in sports and recreational activities, as well as learning the rules and practice of individual sports disciplines (Gapa and Tagare, 2023). Although this may seem like a rather exotic point of reference, it is worth emphasizing that as many as 1/3 of the Filipino population are Generation Z representatives (Tagare and Villaluz, 2021). The reasons for the reluctance to engage in physical recreation given by Filipino respondents included health problems, but also negative experiences such as fatigue, exhaustion, or fear of injury and physical pain (Gapa and Tagare, 2023). It also turned out that technology and social media, especially access to addictive online games, were barriers to physical activity for respondents

(Gapa and Tagare, 2023). In another study, involving a sample of 110 Filipino students, it was found that the number of students dropping out of academic physical education classes increased from semester to semester, primarily due to the pressure of other academic and social obligations, but also due to a reluctance to engage in theoretical and methodical sports teaching (Tagare and Villaluz, 2021). It is therefore not surprising that respondents preferred recreational activities that allowed them to have fun and had a social dimension, allowing them to spend time with friends in a non-competitive atmosphere (Tagare and Villaluz, 2021). It also turned out that peer mentoring may be a way to increase interest in physical recreation, because friends and family are perceived first and foremost as desirable support when undertaking physical activity (Gapa and Tagare, 2023).

It is worth noting that similar conclusions were drawn by Biber et al., who in 2013 made a research on students from American elementary schools in Indiana and Georgia, i.e. respondents who are currently of university students age. The authors have observed that Generation Z representatives expect immediate effects and reward for the effort made (which is rather difficult to achieve with regular physical activity, which requires determination and time), and are primarily interested in recreation in which they can participate with friends, which provides support and mutual encouragement (Biber et al., 2013). Also in this study, the respondents' concern about the possibility of sustaining injuries and failure in the process of improving sports skills was clearly visible (Biber et al., 2013).

In turn, Behzadnia et al. (2018) demonstrated in a study on a group of 140 Iranian college students that the approach presented by physical education teachers influences the achieved results and students' engagement in independent physical activity. The key to achieving the desired results in this area was providing support to students and guaranteeing them autonomy in making choices – teachers who presented such an approach achieved significantly better results than those who excessively controlled and put pressure on their students (Behzadnia et al., 2018). Interestingly, Cardinal, Yan and Cardinal (2013) additionally proved, by examining a group of 293 American undergraduate students, that even such a negative experience from sports activities in the form of being chosen last for the team in team games, results in lower participation in physical activity in later life.

Research methodology

Empirical research, using the webankieta.pl portal, was conducted in the period February-May 2024. The research method was a diagnostic survey using the survey technique. The questionnaire was distributed via the Internet. The use of this technique was conditioned by the fact that it allows reaching a large number of people in order to collect the desired information. The link to the questionnaire was distributed on thematic groups devoted to physical activity on Facebook and addressed to representatives of Generation Z. However, only adults were qualified to complete the survey. Respondents recruited on the social networking site were additionally asked to forward the invitation

to the study to other people of a similar age. Thus, the snowball method was also used to recruit respondents (Naderifar, 2017; Voicu, 2011; Sadler et al., 2010), which increased the scope of the study. Correctly completed questionnaires were obtained from 109 respondents. Each of the respondents taking part in the survey was informed about its anonymity and the purposes of the study.

Characteristics of respondents

The respondents were dominated by women, who made up 69.7% of the sample. The age of the respondents, despite the fact that they were only adult representatives of Generation Z, was varied and ranged from 18 to 29 years. People aged 23 dominated.

The vast majority (76.1%) of the respondents were city dwellers. The majority (39.4%) were people from large urban centers with over 500 thousand inhabitants. People from cities with no more than 50 thousand inhabitants and from 50 to 150 thousand inhabitants constituted 10.1% and 11.9% of respondents, respectively, 14.7% of respondents represented cities with 150 to 500 thousand inhabitants.

Due to the nature of the group, the vast majority of the respondents were people studying (41.3%). 26.6% of respondents combined their studies with professional work, and 32.1% were professionally active. The respondents assessed their own financial situation positively. Very good and good were indicated by 13.8% and 45.0% of respondents, respectively. It was described as average by 38.5%, and bad by only 2.7% of respondents.

Research results

Being physically active often requires some kind of inspiration. It can not only encourage to exercise, but also affect attitude and way of thinking, which can affect the choice of forms of physical activity and the frequency and regularity of doing so. For the respondents, such sources were primarily social media (mainly for women), acquaintances and friends (mainly men), but also the broadly understood Internet and famous people (Figure 1).

It may be surprising that school or university were indicated very rarely by the respondents. This is quite worrying, as it may indicate, among other things, that in these places little emphasis is placed on imparting knowledge about the positive impact of physical activity on human health, and that education for physical recreation is not carried out effectively. The results of the study also indicate that these functions are not sufficiently implemented by parents and other relatives of the respondents.

The reasons for which the respondents took up physical activity were quite diverse, as presented in Figure 2. Regardless of gender, the most frequently indicated reasons were improving physical fitness and maintaining fitness, as well as improving the figure.

A significant proportion of the respondents (with a clear predominance of women) engaged in physical activity for entertainment purposes. This form of recreation was also often undertaken to relieve stress or escape from everyday life (in this case, women

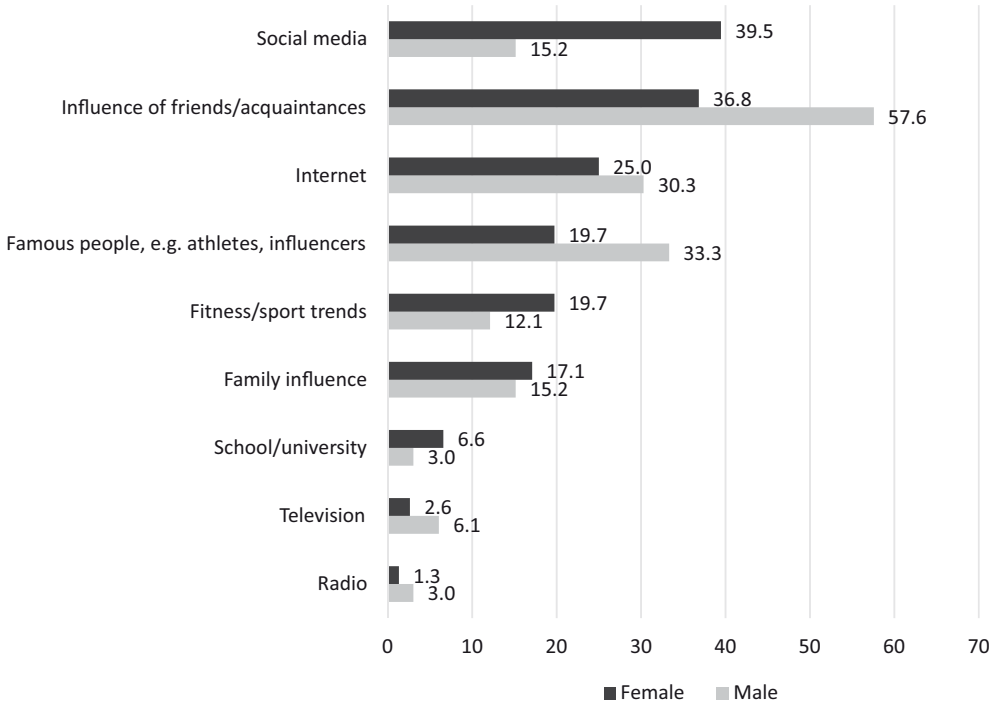

Figure 1. Sources of inspiration for physical recreation indicated by the respondents [%, N = 109]

The respondents could indicate more than one answer.

Source: own research.

again dominated). Interestingly, for a significant proportion of the surveyed men, engaging in physical activity resulted from the desire to be in the company of other people. The respondents were also asked specifically about the most important goal of taking up physical recreation. Women ex aequo indicated improving fitness and maintaining fitness, and improving figure (27.6% of responses each). Men also most often indicated improving fitness and maintaining physical fitness, but in their case the percentage of responses was as high as 39.4%.

Physical recreation is characterized by a large variety of forms, and their selection depends on individual preferences and needs, which is why the respondents were asked to indicate the types of physical activity they undertake systematically (if weather conditions allow it). The most frequently undertaken (69.7% of the total, with a significant predominance of women) was walking (Figure 3).

Cycling and strength training at home or in the gym were also very popular (34.9% and 33.9% of the total, respectively), but they were more preferred by men. Men were also much more likely to swim, run and play team sports. They were not interested in yoga, dancing or aerobics.

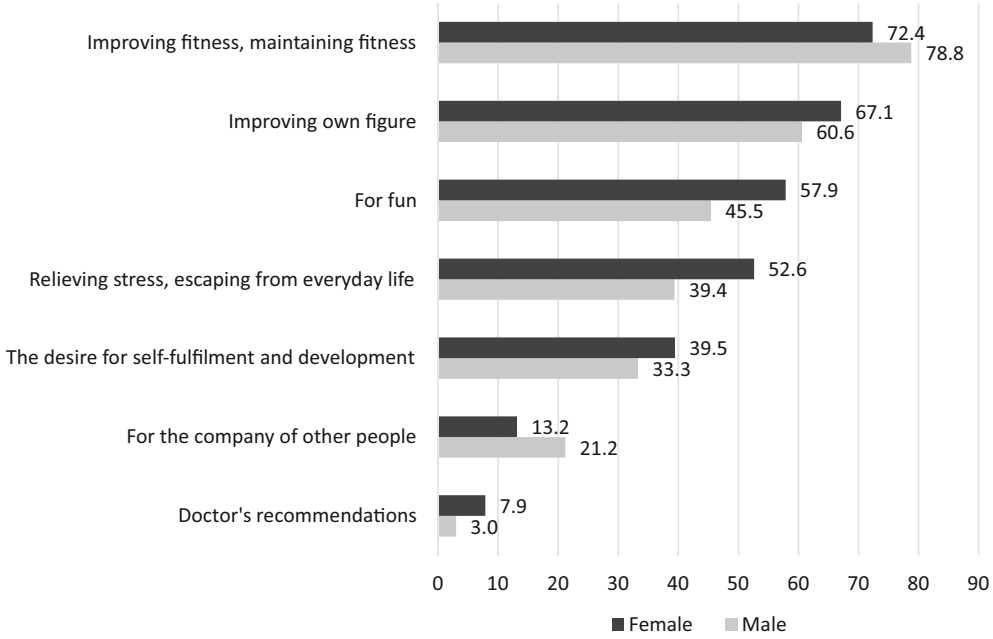

Figure 2. Motives for practicing physical recreation among the respondents [%, N = 109]

The respondents could indicate more than one answer.

Source: own research.

Diversification of preferred forms of physical activity could also be observed in relation to place of residence. People from cities were much more willing to do swimming, exercises on an elliptical trainer, rower, treadmill, exercise bike, etc. performed at home, as well as strength training. Village residents, on the other hand, showed significantly greater involvement in cycling, but also rollerblading or scootering. This may be due to more favorable conditions for undertaking such activities in rural areas, which may result from lower traffic intensity on local roads, but also from greater accessibility of routes located, among others, in forest areas.

An important determinant of undertaking physical recreation is access to an appropriate area, place or facility where it can be practiced. Therefore, the respondents were asked to describe their preferences in this regard, as presented in Table 1. Women were equally willing to exercise at home, in an apartment, in a student dormitory or in a garage, as well as outdoors (over 60% of responses). Men, on the other hand, preferred the gym, but were also willing to exercise outdoors.

Rural residents exercised much more often in their place of residence, which may be due to the lower availability of commercial sports and recreation facilities.

Generation Z representatives are attached to digital devices, as well as the applications used on them. Hence, an attempt was made to recognize the impact and use of these technologies in the field of physical recreation. Women very often

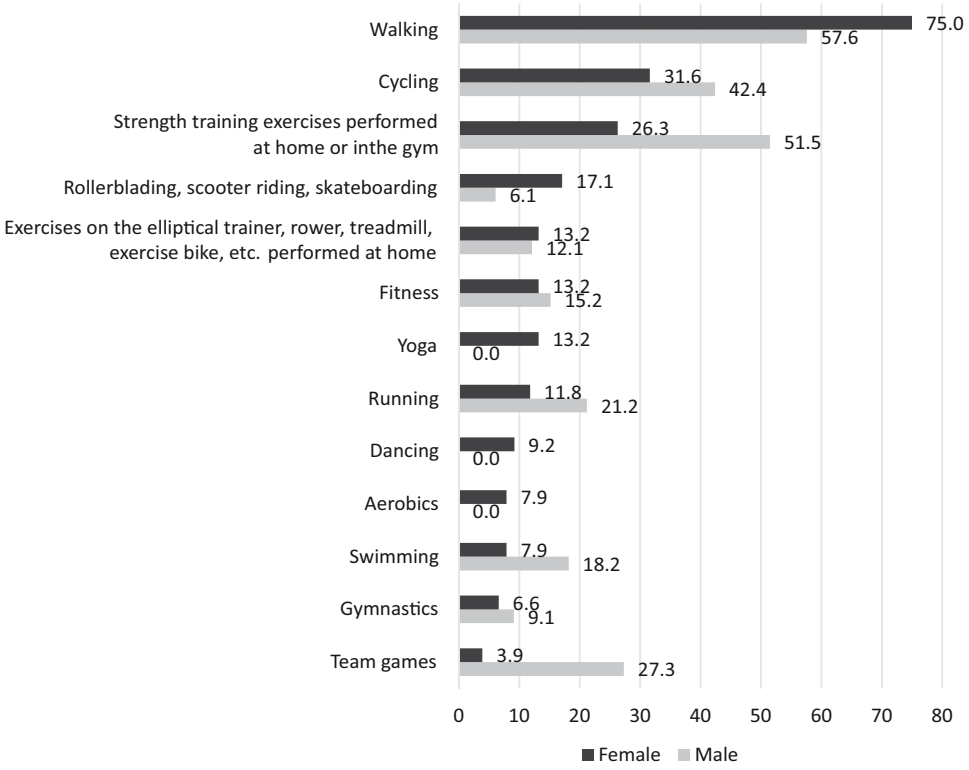

Figure 3. Forms of physical activity undertaken systematically by the respondents [%, N = 109]

Source: own research.

Table 1. The place where the respondents engaged in physical recreation [%, N = 109]

Answers	Respondents			
	sex		domicile	
	female [N = 76]	male [N = 33]	city [N = 83]	village [N = 26]
I exercise at home, in my apartment, in my dorm, in my garage, etc.	60.5	33.3	47.0	69.2
Outdoors	60.5	39.4	55.4	50.0
Gym	25.0	42.4	36.1	11.5
Swimming pool	10.5	15.2	13.3	7.7
Sports hall	6.6	9.1	4.8	15.4
Fitness club	6.6	12.1	8.4	7.7
Sports field	1.3	27.3	8.4	11.5
Others	1.3	3.0	2.4	0.0

The respondents could indicate more than one answer.

Source: own research.

supported themselves with online training available on social media channels (e.g. YouTube). Interestingly, men practically did not use them at all. In fact, they used any technology during physical exercises much less often (Table 2).

Table 2. The use of modern technologies to support physical activity undertaken by the respondents [%, N = 109]

Answers	Respondents			
	sex		domicile	
	female [N = 76]	male [N = 33]	city [N = 83]	village [N = 26]
I use online training available on social media channels (e.g. YouTube)	43.4	3.0	27.7	42.3
I use mobile training applications available on my phone	34.2	24.2	27.7	42.3
I use wearable accessories that monitor physical activity such as smartwatches, smart bracelets, wristbands, etc.	27.6	30.3	30.1	23.1
I don't use it	26.3	51.5	37.3	23.1

The respondents could indicate more than one answer.

Source: own research.

It is also worth noting that online training on social media and training apps were much more popular among residents of rural areas. The reasons can again be found in the lack or lower access to sports and recreation facilities in these areas.

An important element of the study was also diagnosing the barriers that prevent Generation Z from regularly practicing physical recreation. These include various limitations, including physical, psychological, economic and social ones. The most frequently indicated by all respondents was the lack of free time, as well as (especially among women) lack of strength and fatigue (Table 3).

Women were also slightly more likely to point out laziness and the resulting desire for passive recreation. These barriers were also more often highlighted by rural residents. These people, unlike city inhabitants, also indicated a lack of company and a shortage of interesting places to exercise in the area. Interestingly, no one pointed to a shortage of appropriate equipment. Financial constraints were also of little importance. It is worth emphasizing that almost 15% of the respondents (with a significant predominance of men) stated that there are no such constraints and that they exercise as much as they want. It should also be noted that almost 15% of the respondents stated that their health condition was a barrier to more frequent physical recreation. This is surprising and at the same time worrying due to the young age of the respondents.

Table 3. Factors hindering the respondents from engaging in physical recreation more often [%, N = 109]

Answers	Respondents			
	sex		domicile	
	female (N = 76)	male (N = 33)	city (N = 83)	village (N = 26)
Lack of strength, fatigue	63.2	36.4	54.2	57.7
Not enough free time	57.9	54.5	55.4	61.5
Laziness	34.2	27.3	30.1	38.5
The desire for passive rest	25.0	12.1	20.5	23.1
My health condition doesn't allow it	15.8	12.1	13.3	19.2
There are no such constraints – I exercise as much as I want	11.8	21.2	14.5	15.4
There are no interesting places to exercise in the area	6.6	6.1	4.8	11.5
No company	6.6	3.0	3.6	11.5
No money	5.3	12.1	8.4	3.8
Lack of proper equipment	0.0	0.0	0.0	0.0
Others	0.0	6.1	2.4	0.0

The respondents could indicate more than one answer.
Source: own research.

Conclusions

The study showed that the main sources of motivation for taking up physical activity for Generation Z were social media (but also the broadly understood Internet), acquaintances and friends. This is consistent with observations made by other researchers in other countries (e.g. Gapa and Tagare, 2023; Biber et al., 2013). The most important reasons for exercising were to improve physical fitness and maintain fitness, and to improve figure. Unfortunately, the main systematic activity among respondents was only walking, which is not very intensive and demanding, the next most popular were cycling and strength training. It can therefore be seen that respondents most often undertook such activities that do not require special preparation, equipment and infrastructure. This was also confirmed when identifying the place of undertaking the activity, which most often turned out to be one's own home or an outdoor area. It is worth emphasizing that empirical observations do not reflect theoretical assumptions regarding the expected leading forms of activity in the young generation.

An interesting observation was made in the case of supporting exercise programs with modern technological solutions – it turned out that although representatives of Generation Z were inspired by digital media when undertaking recreation, they used them directly less often than expected for specific activities related to physical activity. This also concerned WAT devices, which were used by only every third respondent.

The most important barriers to physical activity were fatigue and time constraints, which are elements identical to the observations made by other researchers (Gapa and Tagare, 2023); in this context, it is also worth mentioning the health limitations of the respondents, which – despite their young age – appeared in our study and in the sample of Filipinos.

Undoubtedly, the fact that educational institutions (schools, universities) were of completely marginal importance to the respondents in undertaking physical activity turned out to be a worrying element. This may mean low effectiveness of teaching and promoting physical recreation in these places. Referring to the studies of Tagare and Villaluz, (2021), Behzadnia et al. (2018), and Cardinal, Yan and Cardinal (2013) one can even risk stating that school may discourage activity more often than it encourages it. This is all the more dangerous because the respondents confirmed at the same time that family and relatives do not sufficiently motivate recreation and instill knowledge about its positive impact, while other studies show that these groups are crucial in encouraging physical activity.

Our research had numerous limitations, including the small sample size and significant gender disproportion of respondents (female dominance). Given the location where it was conducted, it can be assumed that it mainly covered Warsaw youth. It is therefore desirable to repeat it, but this time on a significantly larger sample, representing the most important academic centers in Poland. The ideal solution would be to track changes in preferences for physical activity among Generation Z representatives from primary school to university, as well as to learn about the context of its teaching in individual educational institutions. However, these studies require a significant outlay of resources and a long time perspective, which is beyond the authors' capabilities.

Literature

Baj-Korpak, J., Zaworski, K., Shpakou, A., Szymczuk, E. (2022). Physical activity and mental health of students from Poland and Belarus in the context of the covid-19 pandemic: reflections on the purpose of a research project. Health Problems of Civilization, 16 (2), p. 140-146.

Behzadnia, B., Adachi, P.J., Deci, E. L., Mohammadzadeh, H. (2018). Associations between students' perceptions of physical education teachers' interpersonal styles and students' wellness, knowledge, performance, and intentions to persist at physical activity: A self-determination theory approach. Psychology of Sport and Exercise, 39, p. 10-19. DOI: https://doi.org/10.1016/j.psychsport.2018.07.003

Biber, D. D., Czech, D. R., Harris, B. S., Melton, B. F. (2013). Attraction to physical activity of generation Z: A mixed methodological approach. Open Journal of Preventive Medicine, 3 (3), p. 310-319. DOI: http://dx.doi.org/10.4236/ojpm.2013.33042

Biernat, E. (2014). Aktywność fizyczna w życiu współczesnego człowieka. E-Wydawnictwo Narodowego Centrum Badania Kondycji Fizycznej.

Cardinal, B. J., Yan, Z., Cardinal, M. K. (2013). Negative Experiences in Physical Education and Sport: How Much Do They Affect Physical Activity Participation Later in Life? Journal of Physical Education, Recreation & Dance, 84, p. 49-53. DOI: https://doi.org/10.1080/07303084.2013.767736

Czarnecki, D., Skalski, D. W., Rybak, L., Kindzer, B., Graczyk, M., Davybida, N., Levandovska, L. (2022). Aktywność fizyczna oraz formy spędzania czasu wolnego dzieci. *Rehabilitation and Recreation*, 13, p. 133-139. DOI: https://doi.org/10.32782/2522-1795.2022.13.13

Di Renzo, L., Gualtieri, P., Pivari, F., Soldati, L., Attina, A., Cinelli, G., Leggeri, C., Caparello, G., Barrea, L., Scerbo, F., Esposito, E., De Lorenzo, A. (2020). Eating habits and lifestyle changes during COVID-19 lockdown: an Italian survey. Journal of Translation Medicine, 18, p. 1-15. DOI: https://doi.org/10.1186/s12967-020-02399-5

Gapa, I. J., Tagare, R. J. (2023). Dropped Interest: Generation Z Students' Demotivating Reasons on Gradual Dislike on Sports and Recreation. Sportis. Scientific Journal of School Sport, Physical Education and Psychomotricity, 9 (1), p. 98-124. DOI: https://doi.org/10.17979/sportis.2023.9.1.9076

Gosik, B. (2015). Rekreacja i aktywność ruchowa starszych osób. Przykład mieszkańców województwa łódzkiego. *Space – Society – Economy*, 14, p. 151-163. DOI: https://doi.org/10.18778/1733-3180.14.09

Hurd, A. R., Anderson, D. M., Mainieri, T. L. (2023). Kraus' Recreation and Leisure in Modern Society. Burlington: Jones & Bartlett Learning, p. 11-13.

Hui, A. (2024). What Is 'Bed Rotting'? Gen Z's Newest Self-Care Trend, Explained. Available at: https://www.health.com/what-is-bed-rotting-trend-7561395 (access: 09.10.2024).

Leger, D., Beck, F., Richard, J. B., Godeau, E. (2012). Total sleep time severely drops during adolescence. PLoS ONE, 7, e45204.

Łopuszańska- Dawid, M. (2020). Czy osobiste elektroniczne urządzenia mobilne motywują do aktywności fizycznej? Available at: https://ncez.pzh.gov.pl/aktywnosc-fizyczna/czy-osobiste-elektroniczne-urzadzenia-mobilne-motywuja-do-aktywnosci-fizycznej/ (access: 09.10.2024).

Marelli, S., Castelnuovo, A., Somma, A., Castronovo, V., Mombelli, S., Bottoni, D., Leitner, C., Fossati, A., Ferini-Strambi, L. (2021). Impact of COVID-19 lockdown on sleep quality in university students and administration staff. Journal of Neurology, 268, p. 8-15. DOI: https://doi.org/10.1007/s00415-020-10056-6

Naderifar, M., Goli, H., Ghaljaie, F. (2017). Snowball sampling: A purposeful method of sampling in qualitative research. Strides in Development of Medical Education, 14, e67670.

Nadobnik, J., Eider, P. (2015). Nowoczesne technologie – wrogowie czy sprzymierzeńcy aktywności fizycznej? Marketing i Rynek, 11, p. 33-39.

Ogłoziński, O., Parzonko, A. (2023). Rekreacja ruchowa jako forma spędzania czasu wolnego studentów. Turystyka i Rozwój Regionalny, 20, p. 117-127. DOI: https://doi.org/10.22630/TIRR.2023.20.24

Orfin, K. (2011). „Uczestnicy rekreacji". In: A. Panasiuk (ed.). Ekonomika turystyki i rekreacji (p. 42). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Pięta, J. (2014). Pedagogika czasu wolnego. Warszawa: Wydawnictwo FREL (p. 89).

Posłuszny, M., Lapina, S. (2011). Rekreacja jako sposób wzmacniania układu krążenia człowieka. Studia Periegetica. Zeszyty Naukowe Wielkopolskiej Wyższej Szkoły Turystyki i Zarządzania w Poznaniu, 6, p. 17-25.

Sadler, G. R., Lee, H. C., Lim, R. S., Fullerton, J. (2010). Recruitment of hard-to-reach population subgroups via adaptations of the snowball sampling strategy. Nursing & Health Sciences, 12, p. 369–374. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1442-2018.2010.00541.x

Skalski, D. W., Grygus, I., Skalska, E., Rybak, L. (2022). Współczesna kultura fizyczna a styl życia. In: M. Białas, D.W. Skalski (eds.). Spektrum peregrynacji po kulturze fizycznej dla mistrzów wychowania fizycznego. Gdańsk: Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu im. Jędrzeja Śniadeckiego w Gdańsku, p. 21-34.

Sportkonsulting (2022). Aktywność fizyczna „pokolenia Z" – zaskakujące dane Polar. Available at: https://www.sportkonsulting.pl/aktywnosc-fizyczna-pokolenia-z-zaskakujace-dane-polar/ (access: 09.10.2024).

Stefaniak, Ł. (2023) Raport dotyczący środowiska graczy opublikowany przez Fandom. Available at: https://www.purepc.pl/raport-dotyczacy-srodowiska-graczy-opublikowany-przez-fandom-ktora-grupa-wiekowa-spedza-najwiecej-czasu-na-rozgrywce (access: 09.10.2023).

Stępień, E., Stępień, J., Olesiejuk, M., (2019). Motywy podejmowania aktywności fizycznej w czasie wolnym przez studentów trenujących i nietrenujących. Rozprawy społeczne, 13 (1), p. 64-71.

Tagare, R. L., Villaluz, G. D. (2021). Activity Preferences of Generation Z Students for Tertiary Physical Education: Implications for Curriculum Enhancement. Multidisciplinary Journal for Education, Social and Technological Sciences, 8 (2), p. 92-106. DOI: https://doi.org/10.4995/muse.2021.15492

Voicu, M. C. (2011). Using the Snowball Method in Marketing Research on Hidden Populations. Challenges of the Knowledge Society, 1, p. 1341-1351.

Winiarski, R. (ed). (2011). Rekreacja i czas wolny. Warszawa: Wydawnictwo ŁOŚGRAF.

Wolańska, T. (1997). Leksykon. Sport dla wszystkich – rekreacja ruchowa. Warszawa: Akademia Wychowania Fizycznego.